

НУ, 2001. - С.6-7.
от національної
XX // Carpathian
ed, 2001. - С.251.
фольклористики,
Шевченка: праці

алття// До історії
Кобзя Й.В.,

Н.І., 1978. - С.57.
рятський Союз,

-2. - Стр. 147.
штської України:
- С.295-296.

ольної боротьби
городі 2 фебруара
(X-XXI) / Під. ред.

ясь одь 9 мая 1920

ини до 1945 року.

оді два 29 червня
(X-XXI) / Під. ред.

Просвіти" на 1995

ства "Просвіта" в
город, 1998. - С.4.

ї України до 1945

райни (1920-1939).

городі 2 фебруара

ясь одь 9 мая 1920

VII 1923 // Науковий

П. Федаки. - С.268.

arth of the XX Cent.

in carpathia of the
the local Ukrainian
consciousness. The
ia, and "Prosvita"

ГОНЧАРЕНКО О.М.

ОСОБЛИВОСТІ РЕГУЛЮВАННЯ ОСОБИСТИХ НЕМАЙНОВИХ ПРАВОВІДНОСИН (ПРАВО ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ) У ПЕРІОД НАЦІСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ УКРАЇНИ (1941-1944 рр.)

У статті розглядаються особливості регулювання особистих немайнових правовідносин в окупованій нацистами Україні.

Незважаючи на доволі велику кількість досліджень, предметом яких визначаються різні аспекти історії нацистського окупаційного режиму, фактично невивченою залишається проблема функціонування правової системи, що діяла в тогоджній Україні. Загальновідомо, що право як особливий вид соціальних норм призначено для врегулювання важливих суспільних відносин, забезпечення співіснування їх динамічних і статичних параметрів. Після короткочасних поштовхів деструктивних явищ періоду "безладдя" (коли радянські війська залишали певні регіони, а німецькі ще не вступили) почали формуватися соціально значимі моделі поведінки місцевого населення, яке отримало примарну і негарантовану надію на інтеграцію у проголошений окупантами новий "європейський порядок". Нові правила життя соціуму потребували їх закріплення на рівні правової системи, один із аспектів якої розглядається в даній публікації.

Виходячи з того, що суспільства окупаційного типу потребують жорсткого зовнішнього впливу з боку внесених зовнішньою агресією державно-політичних інституцій, зазначимо, що методи правового регулювання соціальних відносин, які застосовуються при цьому, можуть чітко й однозначно визначити та безпосередньо вказати на внутрішню сутність встановлених режимів. З іншого боку, їх вивчення дозволяє осягнути реальні, а не рекламно-пропагандистські, зовнішньо виражені форми окупаційної політики в Україні.

Важливо, що відповіді на зазначені питання дозволяють не лише розкрити фактично невивчену сторінку окупаційного періоду історії України, а й проаналізувати її з точки зору діяльності правових систем, що діяли в умовах спотвореної екстремальними умовами життя соціуму.

Жодне суспільство, що досягло свого завершення у формально визначених політичних інституціях, не може існувати без наявності особистих немайнових відносин, оскільки вони індивідуалізують особу. Разом з тим, підгрупа особистих прав, пов'язаних з майновими (право авторів на результати інтелектуальної праці в галузях науки, літератури та мистецтва), неминуче та безпосередньо залежить від особистих прав, що не стосуються майнових (право особи на честь, гідність, ім'я, листування). Той факт, що остання група особистих прав порушується за будь-якого окупаційного режиму, не означає їх повної ліквідації. Нехай в обмеженому обсязі, але вони використовуються у практиці окупаційних органів влади.

Гончаренко Олексій Миколайович - кандидат історичних наук, доцент, декан педагогічно-індустріального факультету ДВНЗ "Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди"

З початком окупації України нацистам довелось вирішувати цілий комплекс проблем, пов'язаних з формуванням уніфікованих моделей суспільної діяльності, з їх тенденціями до абсолютноного упокорення. Окремим сегментом окупаційної політики стало впорядкування майнових право-відносин та забезпечення завдань ідеологічної обробки місцевого населення. Саме у цій царині, у найбільш концентрованому вигляді існує можливість теоретичного аналізу правовідносин, пов'язаних з інтелектуальною власністю. Ніколи сторони цих правовідносин не виступали юридично рівними суб'єктами, автономними та незалежними один від одного. Характерно, що за умови виникнення цивільно-правових відносин їх учасники нав'язували воно один одному, а стосунки між ними не базувались на основі досягнутої згоди. Звісно, що всі "правові блага" належали виключно окупантам. При цьому відсутність юридичної рівності суб'єктів, що вступали у відповідні правовідносини, зумовлювала обмеженість прав інтелектуальної власності. Зрозуміло, що подібний неповноцінний цивільно-правовий статус передбачався виключно для представників місцевого населення. Проте вони частково продовжували існувати.

Для підкріплення останньої тези достатньо навести факт видання та розповсюдження літературних творів, використання інтелектуального потенціалу окремих представників української наукової громадськості. Звісно, що аналіз цих "надбань" викликає скоріше сором та почуття ганьби. Але, відкинувши політико-ідеологічні міркування, які неодмінно напроцінюються в порадники досліднику, не слід забувати, що людям, які опинились на окупованій території, довелось існувати в нових умовах життя не один-два дні, а елементарні життєві потреби потрібно було вирішувати постійно. Іжа, одяг та житло - для отримання цих надбань багато кому довелось продавати свій інтелект. Тому марно шукати в окупаційній історії України помпезно-фанфарний патріотизм радянського зразка. Ця сторінка історії є трагічною в усіх її вимірах. З гітлерівцями боролись лише люди ідеї - прихильники комуністичних та націоналістичних ідеалів. Кожен з них використовував власні форми та методи боротьби. Але їх в 1941 р. була меншість. Більшість же дотримувалась показного нейтралітету.

За умови повного упокорення окупанти пропонували українцям шанс на виживання. Інша частина населення окупованої України взагалі перебувала в ще гірших умовах, втративши навіть примарний шанс на виживання. Не маючи права на життя і чекаючи знищення, ці люди були позбавлені права на будь-яку форму інтелектуальної діяльності. До цієї категорії населення належали евреї, для яких встановлювався особливий правовий статус, який полягав не в обмеженні цивільних прав, а скоріше в їх повній відсутності.

Так, згідно з інструкцією “*Цивільне управління у зайнятих східних областях*”, євреям заборонялась діяльність в області права, викладання, публіцистики. Єврейська робоча сила використовувалась лише виключно для “*корисної фізичної роботи*”¹. Для всіх інших категорій місцевого населення встановлювався режим обмеженої інтелектуальної діяльності.

Націсти жорстоко карали населення як за дії, так і за бездіяльність. Слова критики на адресу режиму розпінювались як “ворожа агітація”, а

тому підлягає
Звісно, інтелектуальна
власність. Більш
контролем об'єкта
та основні на

Розгляд
нацистів щодо
опинилося на
офіційно визнаному
формуванням
зловживань з
україномовною
систему її країн
здійснюючи
“забували” про
власність та

Так, в періодики під роботу по створенню дослідних інситів «жид Кантемір Гланцишев»¹². Існували проекти працівників, спрямована на встановлення того факту, що відтак і під більшовицьким підвищеннем квартілу евакуованої

Друкований персважно відомий видання відповідно до збору матеріалів «Україні». Це міській уряд панування на українського мемуарів, фольклору та зокрема ж історичні пропаганди таких матеріалів, які на меті зібрані від жида-большевіцьких матеріалів.

увати цілій
их моделей
ня. Окремим
зових право-
о населення.
можливість
ектуальною
н юридично
від одного.
відносин їх
е базувались
ли виключно
шо вступали
ектуальної
шовий статус
. Проте вони

т видання та
ектуального
хості. Звісно,
ганьби. Але,
зрошується в
чинились на
я не один-два
шостійно. Їжа,
ось продавати
ни помпезно-
е трагічно в
прихильники
користував
сть. Більшість

країнцям шанс
райни взагалі
рний шанс на
ці люди були
ності. До цієї
вся особливий
ав, а скоріше в
нятых східних
а, викладання,
ніше виключно
рій місцевого
ї діяльності.
бездіяльність.
ка агітація", а

тому підлягали покаранню. Як правило, покарання означало смертну кару.

Звісно, що в цих умовах не могло бути й мови про повноцінну інтелектуальну діяльність, результатом якої, як відомо, є інтелектуальна власність. Будь-який сегмент інтелектуальної діяльності перебував під контролем окупаційного режиму, який дозволяв лише необхідні йому види та основні напрямки діяльності.

Розглядаючи проблему, не слід забувати про реальні наміри і плани нацистів щодо долі багатьох категорій цивільного населення України, яке опинилося на окупованій території. Зазначимо, що ця проблема так і не була офіційно визначена. Проте у тактичних планах, що стосувались переважно формування колаборації, нацисти використовували чисельні факти зловживань радянського режиму, повідомляючи населення через систему україномовної преси. Будь-який недолік радянської влади покладався в систему її критики. Окупаційні адміністрації, що діяли на теренах України, здійснюючи широкомасштабну критику діяльності радянського режиму, не "забували" про використання проблематики, пов'язаної з інтелектуальною власністю та цивільно-правовими відносинами 20-30-х років ХХ ст.

Так, в одній з характерних для того часу публікацій україномовної періодики під назвою "Торф замість бензину" зазначалося, що всю творчу роботу по створенню торфових газогенераторів одного з київських науково-дослідних інститутів привласнювала "жидо-більшовицька верхівка", зокрема "жид Кантаров" і "директор інституту дипломований наук "інженер" Гланишев"². Цілком можливо, що в даному дослідницькому інституті дійсно існували проблеми у порядку реєстрації наукових здобутків окремих штатних працівників. Проте суть публікації лежить не в цій площині. Стаття спрямована на критику основ радянського тоталітарного режиму, доведення того факту, що в радянській Україні привілейований соціально-політичний, а відтак і цивільно-правовий статус мали виключно євреї та члени більшовицької партії. Зазначимо, що автор публікації отримав не лише підвищення по службі, а й конфісковану окупаційною владою умебльовану квартиру евакуйованого єврея.

Друкована продукція нацистських окупаційних відомств стосувалась переважно викриття злочинів радянського режиму. Для цього передбачалось і видання відповідної літератури. У жовтні 1941 р. населення повідомили про збір матеріалів про "жидівсько-московсько-большевицький гніт на Україні". Центром такої діяльності став відділ пропаганди при Київській міській управі, яким готовувалась до друку книга "Жидо-більшовицьке панування на Україні"³. Населення закликалось: "Просьба до широкого загалу українського населення - надсилати до секції-архіву матеріали у формі мемуарів, фотознімків, карток, листів, книжок та спогадів з тaborів, тюрем та зображення знищень з життя селян, робітників, інтелігенції і зокрема жінок"⁴. Відповідний напрям робіт проводився і відділами пропаганди районних управ. У пресі публікувалися оголошення про збір таких матеріалів: "Відділ пропаганди при Управі Бориспільського району має на меті зібрати всі матеріали про історію м. Борисполь за часів панування жидо-більшевицької влади на Україні. Просьба до всіх українців надсилати ці матеріали на адресу: Центральна вулиця, ч. 87, Відділ пропаганди

*Бориспільської Управи*⁹. Цілком очевидно, що окремої плати за використання надісланих матеріалів не передбачалось.

За період окупації нацистським відомствам вдалось створити низку творів, спрямованих на критику радянського режиму. Відомі і їх назви: "Влада Сталіна", "Чому я ворог радянської влади", "Хіба це соціалістичне будівництво?", "Чистка партії в 1937-1938 рр.: її психологічні, політичні передумови і наслідки"¹⁰. Автори цих творів отримували винагороду у вигляді заробітної плати, оскільки вони перебували на службі в пропагандистських відомствах окупаційної адміністрації.

Місце публіцистики в структурі літературної діяльності є досить значним. Частина матеріалів спрямовувалась на особовий склад воєнізованих формувань та охоронних підрозділів, які перебували у структурі вермахту і каральних органів. "Вояцька слава", "Україна", "За нову Європу" - таким був далеко не повний перелік цих видань¹¹.

Досить часто в окупаційній періоді друкувались матеріали, які запозичувались з інших, аналогічних видань. Це стосується авторів статей "Григорій Сковорода - предтеча Українського Відродження", "Давні герої та нові накази"¹². Подібні випадки траплялися нерідко. Так, постійно передруковувалась стаття "Соловки. Мученичество останнього кошового отамана Запорозької Січі"¹³. Широко застосувалися матеріали, надруковані на шпальтах "Українського слова", - періодичного видання, що видавалось у м. Київ. Журналістський колектив газети перебував під контролем українських націоналістів, що і стало безпосередньою причиною репресій наприкінці 1941 р. Але публікації з "Українського слова" використовувались у газетах багатьох районів Рейхскомісаріату "Україна". Це стосується таких статей, як "Таємниці кремлівського двору"¹⁴, "Україна в жидівських лабетах"¹⁵. Автори цих публікацій залишалися невідомими широкому загалу. Очевидно, що підготовкою подібної друкованої продукції займались пропагандистські відомства Третього Рейху, у централізованому порядку надсилаючи їх для використання у місцевій пресі.

Разом з тим, актуальні публікації "Українського слова", які виражали позицію ОУН, іншими виданнями застосовувались рідко і фрагментарно. Це пов'язано не лише з відсутністю повноцінного зв'язку між регіонами окупованої України, а й з тим, що керівники журналістських колективів розуміли ту реальну небезпеку, яка могла з'явитися у разі зміни ставлення окупантів до проблем національно-державного відродження України. А у тому, що це було лише справою часу, ніхто не сумнівався.

Той факт, що репресії окупантів щодо націоналістів розпочались вже після Акту проголошення незалежності України у Львові 30 червня 1941 р., сьогодні піддається сумнівам лише політично заангажованими істориками, серед яких немає професіоналів.

На наш погляд, найбільш послідовним, і навіть більш самобутнім, ніж редакція "Українського слова", став колектив видання "Уманський голос" зразку 1941 р. Усі публікації цього періоду мали чітку націоналістичну канву, але без традиційного в тих умовах "юдо-більшовизму". "Єрейська проблема", яка в 1941 р. знаходила інтерпретації виключно у звинуваченнях євреїв в усіх бідах українців, у цьому виданні не мала такого чіткого вираження і

розглядалася як
І навіть у жи-
події у місце-
863 в'язнів, як
переслідуван-
дистанціюва-
умовах зла, з
України. В о-
очевидно вже
чоботи жи-
жодного закла-
лише повіде-
намагаючись

Зазначи-
до гетто і част-
батьків: "Не
будинків, бо

Автори
їх матеріалів
проблемі функ-
факти виплати
чином, автором
невідомим, на

В окремі
загучення творі-
на перших п-
висловлюванні
додатки, що
матеріалів дег-
"Жиди за Ст-
чином, в оку-
німецьких авт-

Окупації
повні оберти,
місцевостей У-
узгодження тез
у Києві, де й
запевняли, що
усвідомлюючи
спеціалістів у г-

24 грудня

Невдовзі вона т-
Завдання, які п-
основним напря-
муть статті
Штатні праців-
радіо, отрим-

за використання
створити низку
їх назви: "Влада
соціалістичне
гічні, політичні
городу у вигляді
пропагандистських
ньості є досить
зад воєнізованих
ктурі вермахту і
бу" - таким був

матеріали, які
авторів статей
"І", "Давні герої
Так, постійно
чного кошового
надруковані на
що вдавалось у
плем українських
осій наприкінці
вались у газетах
таких статей, як
більшівці"¹². Автори
Очевидно, що
пропагандистські
посилаючи їх для
", які виражали
і фрагментарно.
у між регіонами
ських колективів
зміни ставлення
ння України. А у
розпочались вже
0 червня 1941 р.,
ними істориками,

самобутнім, ніж
"Уманський голос"
напівістичну канву,
гіська проблема",
значеннях евреїв в
кого вираження і

розглядалася комплексно, тобто разом з московською та польською загрозами. І навіть у жовтні 1941 р., коли мешканців Умані повідомили про жахливі події у місцевій в'язниці, де напередодні радянського відступу розстріляли 863 в'язнів, ми не знайдемо в публікаціях "Уманського голосу" закликів до переслідування євреїв¹³. Цілком очевидно, що цей колектив намагався дистанціюватися від окупантів влади, сприймаючи її як неминуче в тих умовах зла, з яким доводилось співпрацювати задля державної незалежності України. В одній з публікацій, що розповідала про похорон жертв НКВС, очевидно вже на смоційному звіті, редактор вивів тезу про "закриваклені чоботи юда" (в контексті "ненаситної Москви")¹⁴. Але ми не знайдемо жодного заклику до українців з типовим антисемітським змістом. Редакція лише повідомила населення про велике горе, що спіткало народ, намагаючись на цій антирадянській основі консолідувати людей.

Зазначимо ще одну обставину. У той час, коли в місті йшло переселення до гетто і частина людей займалася мародерством, редакція газети закликала батьків: "Не посиайте Ваших дітей носити Вам називо зі зруйнованих будинків, бо це привчає їх до мародерства й крадіжок"¹⁵.

Автори публікацій отримували грошову винагороду за використання їх матеріалів. Так, М.Михайлук у своєму дослідженні, присвяченому проблемі функціонування преси в одному з генеральних округів, називає факти виплати гонорарів за використання матеріалів журналістів¹⁶. Таким чином, авторське право в обмеженому обсязі, але діяло. Проте лишається невідомим, наскільки ці правила стали поширеними.

В окремих окупаційних друкованих виданнях застосовувались прямі залучення творів німецьких авторів¹⁷. В окремих випадках вони публікувались на перших шпальтах газет, що, очевидно, пояснюється важливістю висловлюваних ідей. Але до назв залучених творів подавались сенсаційні додатки, що стосувались успіхів вермахту¹⁸. Разом з тим, укладачі цих матеріалів дещо змінювали назви творів. Так, витяги з роботи Р.Камосса "Жиди за Сталіним" отримав назву "Іудейство за Сталіним"¹⁹. Таким чином, в окупаційній пресі застосовувалась пряма компіляція творів німецьких авторів.

Окупаційна пропагандистська індустрія, що в 1942 р. запрацювала на повні оберти, стосувалася й виробництва кінопродукції. Для окремих місцевостей України передбачалось створення вузьколіківих фільмів. Після узгодження технічних проблем, зокрема розміщення ательє "Велике студіо" у Києві, де й передбачалось ведення копіювальної роботи, населення запевняли, що "в короткім часі можна буде випускати пропагандистів та усвідомлюючі фільми в українській мові"²⁰. Проте рівень задіяності місцевих спеціалістів у кіновиробництві лишається невідомим.

24 грудня 1941 р. у Києві розпочала роботу радіостанція "Україна". Невдовзі вона була з'єднана через мережу з іншими радіостанціями України. Завдання, які покладались на їх керівників, були однозначними: "Те, що було основним напрямком у складанні програм, замішанося і надалі: радіопередача мусить стати носієм та посередником німецької культури на Сході"²¹. Штатні працівники отримували заробітну плату. Особи, які виступали на радіо, отримували одноразові грошові виплати. Ознайомлення з

відповідними текстами виступів відбувалось безпосередньо перед радіопередачами²².

Частина надрукованих матеріалів стосувалася робіт, автори яких займалися вивченням історії на професійному рівні. Наприклад, робота професора С.Баран-Бутовича, який прагнув довести факт тривалої співпраці між українським та німецьким народами²³. Цикл статей на цю тематику закінчився висновком про навалу "семітсько-азіатського большевизму", який виявився набагато небезпечнішим, ніж навала гуннів та татар, оскільки він "як отруйне повітря проникає в глибини національного організму до самого мозку кісток і розкладає його смертельну небезпеку". Автор запевняв читачів, що німецька нація виконує історичну місію захисту Європи, а першою визволеною країною стала Україна, "яку семіто-большевики намагалися перетворити на передовий форпост большевизму"²⁴.

Жоден окупаційний режим не може дозволити вільної, неконтрольованої інтелектуальної діяльності. Не стали виключенням і нацисти. Для контролю над діяльністю преси вводилась цензура. Відповідні службові повноваження покладалися на референтів преси генеральних комісаріатів або працівників гебітскомісаріатів, а також особисто гебітскомісарів²⁵.

Інтелектуальна діяльність, повністю контролювана окупантами, спричиняла появу відповідної продукції, у якій домінували політико-ідеологічні чинники. Лише в окремих випадках продукція зазначеного напряму мала ознаки аполітичності. Так, колишній радянський письменник, редактор кількох окупаційних газет у своїх свідченнях на допиті, проведенному працівниками радянських спецслужб, розповідав, що написав у м.Хабне (генеральний округ "Київ") кілька творів, зокрема роман "Вічність" та "Вона є вірною тобі". З його слів, жоден з надрукованих у типографії м.Хабне романів не мав відношення ні до війни, ні до політики взагалі. Епіграфом до одного з творів стало висловлювання: "Краще померти в молодості, ніж тліти до старості". Сьогодні можна лише здогадуватись про зміст та композицію роману, оскільки автор приховував від слідчого сюжет твору, зазначаючи: "Мова йшла про те, як один молодий чоловік для порятунку свого народу жертвує власним життям"²⁶. Звісно, що остання фраза є свідченням політичного підтексту цього твору. Проте слідчий не помітив протиріччя і більше не звертався до заарештованого з відповідними запитаннями.

Цікавою є доля осіб, що співпрацювали з нацистами, забезпечуючи пропагандистський апарат відповідною продукцією. Частина місцевої інтелігенції співпрацювала з нацистами, і причини цього були різними. "Серед інтелігентії Галичини, і особливо серед інтелігентії Львова в перші дні було переконання, що радянська влада вже не прийде до Львова. Це примушувало нас шукати співробітництва з новою владою", - зазначав один із представників місцевої інтелігенції²⁷. Нацисти вивезли частину цих осіб з окупованих територій напередодні визволення, оскільки були явно зацікавлені у продовженні відповідної співпраці. Так, у вересні 1943 р. до оперативного штабу рейхслайтера А.Розенберга надійшло повідомлення про відправку до Німеччини 250 професорів і вчених з Києва²⁸. Автор донесення особливо цікавився долею професора К.Штеті.

Нацистська інтелектуальна політика
Так, з метою контролю над територією України, багатьох катеринославських письменників з місцевого письменства виселили з України, а інші залишили країну.

Повністю контролювана інтелектуальна діяльність мали службові повноваження в промисловості та науці, які відсутній. У результаті цього фактично дуже мало письменників, які вживали виведені ідеї в своїх творах.

Таким чином, інтелектуальна діяльність в Україні перестала бути адміністративно-політичною, а допускається інтелектуальна діяльність.

Якість інтелектуальної діяльності в Україні рівень, що відповідає пропагандистським інтелектуальним та стратегічним властностям. Її характеризують як інтелектуальна діяльність в Україні.

Незважаючи на погану ситуацію в тогочасному Львові, підтверджується наявність інтелектуальної діяльності в Україні.

Українські письменники, які вживали виведені ідеї в своїх творах, не зважаючи на погану ситуацію в тогочасному Львові, підтверджується наявність інтелектуальної діяльності в Україні.

едньо перед
автори яких
клад, робота
лої співпраці
що тематику
ольшевизму”,
тар, оскільки
організму до
кою”. Автор
нститу Європи,
-большевики
”²⁴.
ї, неконтро-
нацисти. Для
їнні службові
ї комісаріатів
їсарів²⁵.

окупантами,
ли політико-
зазначного
письменник,
проведеному
ав у м.Хабне
“” та “Вона
їафії” м.Хабне
Епіграфом до
лодості, ніж
про зміст та
сюжет твору,
я порятунку
ання фраза є
їй не помігив
їдповідними

забезпечуючи
ина місцевої
були різними.
льова в перші
о Львова. Це
зазначав один
ину цих осіб з
її були явно
сні 1943 р. до
домлення про
гор донесення

Нацисти своїми діями, правами “окупанта” фактично грабували інтелектуальний потенціал країни, створений не одним поколінням науковців. Так, з метою отримання даних про економічний потенціал ще не окупованої території України, спецслужбами Третього Рейху проводилось опитування багатьох категорій радянських військовополонених. окремими науковцями з місцевого середовища здійснювався аналіз усієї відомої спеціальної літератури, що знаходилась у бібліотечних фондах²⁶.

Повний контроль нацистів над окупованою країною стосувався і інтелектуальної діяльності її мешканців. При цьому місцеві органи влади не мали службової компетенції контролювати наукову діяльність. Так, до відділу промисловості штадткомісаріату м.Київ входив підділ науково-дослідних інститутів і промислової техніки. Але у переліку відділів місцевої управи він відсутній. У той же час інші структурні підрозділи місцевих органів управління фактично дублювали діяльність німецьких органів влади. Цілком очевидно, що важливість практичної діяльності цього відділу стала причиною зиведення його з-під юрисдикції місцевих органів влади.

Таким чином, виконання завдань даного дослідження дозволяє сформулювати відповідні висновки.

Інтелектуальна діяльність місцевої інтелігенції окупованої нацистами України перебувала під постійним, всеосяжним контролем гітлерівської адміністрації. Найменший рівень інакомислення та опозиційності не допускався і жорстоко карався.

Якість об'єктів права інтелектуальної власності мала вкрай низький рівень, що пояснюється не лише тотальним контролем та цензурою, а й пропагандистською спрямованістю відповідних матеріалів. Обмеженість інтелектуальної діяльності, проблеми елементарного фізичного забезпечення та стратегії виживання впливали на сегменти існуючої інтелектуальної власності. Її більшість становили твори літератури з чіткою антирадянською направленістю та відповідна публіцистика. Якість об'єктів права інтелектуальної власності мала вкрай низький, примітивний рівень.

Незважаючи на жорстокі умови окупації, соціальні відносини в тогочасному суспільстві, хоч і у деформованому вигляді, але існували. Це підтверджує думку про те, що будь-яке соціальне утворення передбачає наявність інтелектуальної власності, яка у даному випадку є показником реально обмеженого політико-правового статусу місцевого населення окупованих територій.

Українські націоналісти, які прибули до східних регіонів України в 1941 р., незважаючи на видиму співпрацю з гітлерівцями у сфері налагодження пропагандистського апарату, не лише намагались, а й тримали певну дистанцію від тих репресивних заходів, що здійснювались у цей час щодо єврейського населення країни, прагнули утримати від участі в них місцеве населення, а особливо молодь. Результатом інтелектуальної діяльності цих невеликих груп українських патріотів стала пропаганда ідей національно-державного відродження України. Не зумівши спрямувати антирадянський потенціал цих політичних кіл у потрібному їм напрямі, гітлерівці фізично знищували носіїв націоналістичних ідей. Перебуваючи в лещатах жорсткого окупаційного режиму, націоналісти прагнули використати результати своєї

напівлегальної інтелектуальної діяльності в інтересах українського суспільства.

Детермінація політико-ідеологічних чинників у ставленні окупантів до місцевого населення України призводила до обмеження особистих прав, не пов'язаних з майновими, що у свою чергу не передбачало вільного використання прав інтелектуальної власності.

Подані
та їх книжки
біографії

- ¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі - ЦДАГОУ). - Ф.166. - Оп.3. - Спр.142. - Арк.68.
- ² Державний архів Служби Безпеки України (далі - ДА СБУ). - Ф.6. - Спр.72524-ФП. - Арк.155.
- ³ Державний архів Київської області. - Ф.Р.2356. - Оп.3. - Спр.6. - Арк.12.
- ⁴ Оголошення Бориспільської управи // Українське життя. - 1941. - 26 листопада.
- ⁵ Там само. - 3 листопада.
- ⁶ ЦДАГОУ. - Ф.1. - Оп.70. - Спр.108. - Арк.31.
- ⁷ Там само. - Ф.57. - Оп.4. - Спр.119. - Арк.5, 9.
- ⁸ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі - ЦДАВОВУ). - Ф.4465. - Оп.1. - Спр.571. - Арк.1, 2, 4, 6.
- ⁹ Дзвін волі. - 1942. - 20 вересня.
- ¹⁰ Там само. - 4 жовтня.
- ¹¹ Таємниці кремлівського двору // Дзвін. - 1941. - 12 грудня.
- ¹² Україна в жидівських лабетах // Українське життя. - 1941. - 7 листопада.
- ¹³ В підземеллях Уманської тюрми. Страшне відкриття // Уманський голос. - 1941. - 5 жовтня.
- ¹⁴ Над могилами Земляків, закатованих більшовиками. Умань у жалібну неділю 12 жовтня 1941 р. // Там само. - 12 жовтня.
- ¹⁵ Припинимо руйнацію // Там само. - 9 жовтня.
- ¹⁶ Михайлук М. Костянтин Штепа і "Нове Українське Слово" в умовах нацистської окупації Києва (кінець 1941-1943 рр.): джерелознайдений аспект // Київська старовина. - 2004. - №5. - С.133-141.
- ¹⁷ Большевізм - наслідувач царизму // Останні вісті. - 1941. - 8 грудня.
- ¹⁸ Пастолаці К. Слідами готів. Переможні німецькі війська в старій готській державі Одум // Нове Українське Слово. - 1941. - 25 грудня.
- ¹⁹ Тудефіль за Сталіним // Останні вісті. - 1941. - 8 грудня.
- ²⁰ Рік праці фільмового товариства в Україні // Дзвін волі. - 1942. - 27 листопада.
- ²¹ Радіостанції України // Дзвін волі. - 1942. - 20 листопада.
- ²² ДА СБУ. - Ф.6. - Спр.69969-ФП. - Арк.18, 75.
- ²³ Баран-Бутович С. На світанку історії наших предків - сіверян і м.Чернігова // Українське Полісся. - 1942. - 14 січня.
- ²⁴ Там само. - 21 січня.
- ²⁵ ЦДАГОУ. - Ф.57. - Оп.4. - Спр.112. - Арк.3, 4.
- ²⁶ ДА СБУ. - Ф.6. - Спр.72222-ФП. - Арк.13.
- ²⁷ ЦДАВОВУ. - Ф.4620. - Оп.3. - Спр.120. - Арк.256.
- ²⁸ ЦДАГОУ. - Ф.57. - Оп.4. - Спр.120. - Арк.15.
- ²⁹ ДА СБУ. - Ф.79. - Оп.1(2001). - №2. - Т.1. - Арк.42.

HONCHARENKO O.M.

Peculiarities of Regulation of Personal Non-Material Jural Relations (Intellectual Activities Right) during Ukraine Occupation Period (1941-1944)

There are shown the peculiarities of regulation of personal non-material relations peculiarities in Nazi occupied Ukraine.

Отримано 18.09.2007

На про
рукописі
(далі - О.
ОГПБ) за
ефонд
немалый
дореволю
дарсний,
бібліотек
учрежден
буракузим
Второй м
купленны
следы св
отсутство
первой оч
ведь лично
которой я
десятилет
возможног
такого гор
владельце
статусу, вы
книжного
"Адресной"
в начале X
и Казань
подготов
(дореволю
рисов). От
Данная ст
книги были
знаков соб

Горді
В начале X
в Київсько
кореспон
гической а

Ізник
видань і ру

ПЕРСОНАЛІ

ІЖИК Л.В.

ОДЕССКІ ВРАЧІ-БІБЛІОФИЛИ

Подаються матеріали дослідження дореволюційних одесських бібліотек та їх книжних знаків, уперше описані у книжкові зібрання, екслібриси та біографії їх власників-медиків.

На протяжении вот уже более десяти лет отдел редких изданий и рукописей Одесской государственной научной библиотеки им. М. Горького (далее - ОГНБ) (до революции - Одесская городская публичная библиотека; ОГПБ) занимается изучением частных книжных коллекций, влившимися в ее фонды за более чем 175-летний период ее существования. За этот немалый срок в ней накопилось около пяти миллионов томов. В дореволюционный период фонды пополнялись преимущественно путем дарений, в меньшей степени - покупками. В годы гражданской войны в библиотеку поступили огромные массивы книг из упраздненных учреждений и книгохранилищ, а также реквизированных у "безжизненой буржуазии". Их каталогизация растянулась лет на двадцать, вплоть до начала Второй мировой войны. Как правило, все вновь поступавшие книги, купленные или полученные в дар, растворялись в общих фондах и теряли следы своего происхождения. Практика создания "именных" фондов отсутствовала. Попытки реконструировать некоторые личные собрания, в первую очередь благодаря книжным знакам, пока не увенчались успехом. А ведь личные коллекции, особенно книжные, - часть истории народа, в которой ярко отражаются черты того или иного времени. Собранные за десятилетия в старейшей публичной библиотеке на юге России фонды дают возможность увидеть развитие культуры, отраженной в собирательстве книг, такого города, как Одесса. Через судьбы отдельных библиотек и их владельцев, разных по социальному, национальному и профессиональному статусу, видишь историю самой Одессы - одного из крупнейших центров книжного собирательства в дореволюционной России. Если судить по "Адресной и справочной книге русских библиофилов" М. Параделова (1904), в начале XX в. город по количеству библиофилов занимал, наряду с Киевом и Казанью, третье место после Петербурга и Москвы. Отделом уже подготовлен к печати первый выпуск труда по изучению старых (дореволюционных) одесских библиотек и их книжных знаков (экслибрисов). Отдельные фрагменты были опубликованы в 2000 и 2004 годах¹. Данная статья посвящена четырем одесским медикам-библиофилам, чьи книги были обнаружены в фондах ОГНБ благодаря наличию на них книжных знаков собирателей.

Гординский Петр Андреевич (ок. 1761-1834) - врач, статский советник. В начале XIX в. состоял учителем "первоначальных правил врачебной науки" в Киевской духовной академии², хирургом Киевской врачебной управы³ и корреспондентом Санкт-Петербургской Императорской медико-хирургической академии⁴.

¹ Іжик Лариса Володимирівна - провідний бібліограф відділу рідкісних видань і рукописів Одесської державної наукової бібліотеки ім. М. Горького

В Одессу переселился между 1808 и 1833 г. Здесь, на Коблевской улице, неподалеку от собора, находился принадлежавший ему дом⁵, сам хозяин незадолго до смерти проживал “в доме Бао, близ гауптвахты”⁶. Умер в ноябре 1834 г. в возрасте 73 лет⁷ (ранее, в феврале этого же года, скончалась его жена Мария Степановна в возрасте 62 лет⁸). После его смерти наследники, “желая почтить память покойного отца своего, привнесли в дар в пользу здешней публичной библиотеки собрание разных книг на латинском и русском языках, относящихся к медицине”⁹.

Наследники - это несколько дочерей и сын Егор Петрович Гординский¹⁰, служивший в одесской сухопутной таможне¹¹. В его доме в 1837 г. останавливался во время пребывания в Одессе писатель-этнограф Вадим Пассек. Спустя много лет Т.Пассек вспоминала то время: “...мы напали довольно большой, отдельный дом. Он принадлежал Е.П.Гординскому, человеку очень умному. Е.П. сблизился с Вадимом и так заинтересовался приготовлявшимся изданием “Очерков России”, что, располагая по делам своим переселиться в Петербург, предложил Вадиму заняться там печатанием его издания. <...> В марте Е.П.Гординский уехал в Петербург и взял с собою статьи и рисунки для двух первых книг “Очерков России”¹². Видимо, его дальнейшая служебная деятельность протекала уже в Санкт-Петербурге. Скончался Егор Петрович Гординский, “капитан и кавалер”, в декабре 1853 г. в возрасте 52-х лет и похоронен на Тихвинском кладбище Александро-Невской лавры¹³.

Одна из дочерей, Елена Петровна Гординская, одно время (1848) состояла начальницей заведения для сирот при Михайловском женском монастыре. Ее имя упоминается в письме А.С.Стурдзы к архиепископу Иннокентию¹⁴. В 1830-е годы проживал в Одессе еще один Гординский, Николай Андреевич, чиновник одесского портового карантинного, возможно, брат Петра Андреевича¹⁵.

Нам удалось обнаружить 56 книг (в 89 томах) с книжными знаками П.А.Гординского. Сам тип экслибриса - рукописный - редкое явление для Одессы первой трети XIX в. Пока он единственный из известных нам. Судя по типу бумаги и характеру надписей на наклейках, они, возможно, выполнены одновременно. В центре четырехугольного листа бумаги (45x75 мм) - запись от руки коричневыми чернилами: Илья книга Стат. Совет. П.Гординского¹⁶.

Из всех книг 43 тома - на русском языке и 45 - на латинском; одна книга - англо-испанский словарь 1800 г. Большинство книг - издания XVIII в. Самое раннее - лейденское издание 1719 г. “Medicina methodica” (в тисненом пергаментном переплете) известного врача и ботаника XVII в. Проспера Альпини. Самое позднее - “Российская грамматика, изданная Главным управлением училищ для преподавания в высших учебных заведениях” в 1829 г.

Как видно из названий книг, это была рабочая библиотека врача: “Начальные основания врачебной патологии”, “Начальные основания всеобщей и врачебной химии”, “Краткая история врачебного искусства”, “Медицинская практика или Наставление лечить болезни”, “Краткое наставление о важнейших хирургических операциях”, “Начала современной хирургии”, “Избранные предметы относительно судебной медико-хирургической науки”, “О гнилой и первной горячке”, труды о болезнях глаз и

посогла
повива
минер
Возмо
полезн
испис
владел
записи
книг и
“Лати
жасши
латина
харько
инспект
сопряж
тем, ч
милост
принош

Ива
валашски
Сам Ива
Турции,
пересели

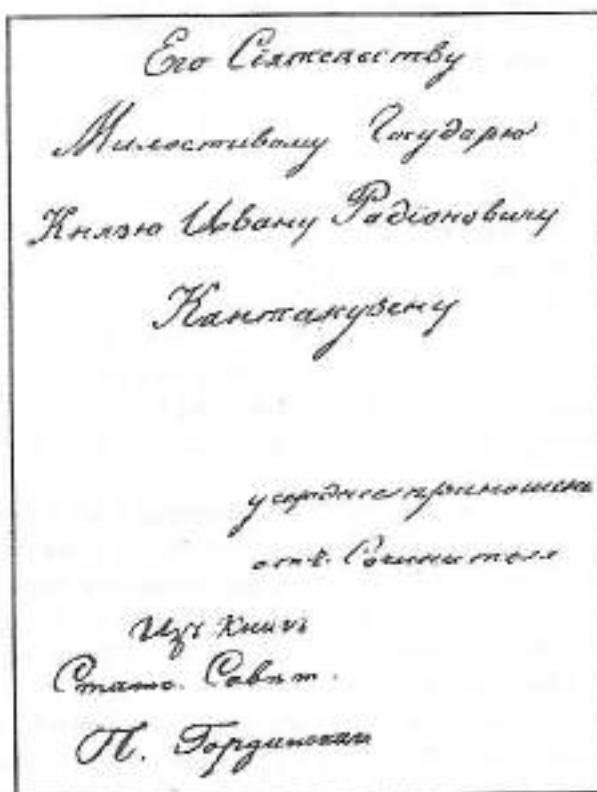
вской улице, сам хозяин скончалась его смерти, принесли в чных книг на Гординский¹⁰, где в 1837 г. фотограф Вадим мы наняли Гординскому, пересовался гая по делам сяться там в Петербург ов России"¹¹, уже в Санкт- и кавалер", в ом кладбище

время (1848) ком женском рхиепископу Гординский, а, возможно,

ыми знаками явление для них нам. Судя и, возможно, бумаги (45x75 Стат. Совет.

ом; одна книга ания XVIII в. " (в тисненом 1 в. Проспера иная Главным гениях" в 1829 г. иотека врача: е основания по искусства", и, "Краткое а современной бной медико- болезнях глаз и

носоглотки, трактат о костном мозге и многие другие - от "Искусства повивания" до "Способа прививать оспу". Скорее всего, и книга "Описание минеральных вод кавказских" заинтересовала Гордина как врача. Возможно, он на практике хотел воспользоваться и "Руководством к полезнейшему и приятнейшему пчеловодству". Многие листы книг исписаны рецептами, медицинскими записями, уточнениями либо владельцескими пометками предыдущих хозяев, на форзацах попадаются записи о стоимости книг. В библиотеке, где основная масса медицинских книг на латыни, естественно наличие таких словарей, как известный "Латинский Геснеров лексикон", "Словарь российских речений, содержащихся в латинском лексиконе Кронберга", "Краткая грамматика латинская". Есть несколько учебных книг для юношества, а также два харьковских издания начала XIX в. Одно из них, книга доктора медицины и инспектора харьковской врачебной управы Антона Майера "Об опасности, сопряженной с наружным употреблением мышьяка" (1813), примечательно тем, что на нем сохранилась дарственная запись: "Его сиятельству милостивому государю князю Ивану Родионовичу Кантакузену усердное приношение сочинителя".

Иван Родионович Кантакузен (1756-1828) происходил из рода валашских бояр, его отец и брат в конце XVIII в. перешли на русскую службу. Сам Иван Родионович, великий спафарий Валахии, в 1788 г. бежал из Турции, где был приговорен к смертной казни, в Австрию, откуда в 1791 г. переселился в Россию¹². Его брат, генерал-майор князь Николай Родионович

Кантакузен, бывший атаман Бугского казачьего войска, умер в Одессе в 1841 г.¹⁸ Здесь, в Одессе, Николаю Кантакузену принадлежал дом¹⁹, а в Ананьевском уезде Херсонской губернии - имение Кантакузовка, которым его потомки (многие из них - одесситы) владели вплоть до революции.

С Харьковом связана еще одна книга из библиотеки Гординского. На заднем форзаце книги Фридриха Христиана Баумейстера "Elementa philosophiae recentioris" (отпечатана типографией Московского университета в 1777 г.) сохранилась сделанная четким, "кучеряным" почерком запись: "Павел Михайлович Шумлянский" и знак NB перед ней. Трудно сказать, кто ее оставил - последний владелец книги Гординский, или она действительно ранее принадлежала известному лекарю, доктору медицины, профессору хирургии Харьковского университета Павлу Михайловичу Шумлянскому (1754-1824), автору многих книг, вышедших из типографии Харьковского университета в начале XIX в.

Большинство книг Гординского в цельнокожаных переплетах, а некоторые книги первой трети XVIII в. - в пергаментных.

Бельский Владимир Николаевич (ок. 1848²⁰ - ?) - одесский врач, библиофил. Почетный мировой судья, гласный городской думы²¹, член Общества одесских врачей (с 1880)²² и Общества русских врачей (с 1909)²³. Одно время состоял врачом Стурдзовой общины сердобольных сестер, покровителями и попечителями которой были князья Гагарины. В 1912 г. избран директором городской лечебницы для приходящих. Был женат на княжне Марии Гагариной (1851, Одесса - 1924, Киев), дочери князя Евгения Гагарина и Марии Александровны, урожденной Стурдза (дочь А.С.Стурдзы). Проживал сначала в доме Гагариных на Екатерининской улице (№2), угол Екатерининской площади, потом долгое время - на Молдаванке (Манежная, 22). Дом на Манежной улице принадлежал Бельскому еще в 1885 г. В том году он был назначен в продажу с публичного торга за долги²⁴. Тем не менее, Бельскому удалось сохранить его в своем владении до 1902 г. В начале XX в. поселился на Слободке-Романовке, где часто менял адреса. Последний адрес (1917) - улица Тодорова, 9²⁵. Любопытная деталь: еще в 1925 г. по этому адресу проживала некая Н.Н.Бельская²⁶.

Несколько раз Одесская городская публичная библиотека отмечала в своих отчетах пожертвования доктора Бельского - в 1884, 1900, 1912, 1914 гг. В 1900 г. - медицинские журналы на иностранных языках²⁷, а в 1912 - предметы музейного характера: лист бумаги с водяными знаками 1817 г. и рукопись сочинения о масонах²⁸. Жертвовала в ОГПБ книги и его супруга, М.Е.Бельская, - в 1910 и 1911 гг.

Впервые бегло упомянул о книжном знаке Бельского В.А.Верещагин в 1902 г.²⁹ В 1905 г. наличие библиотеки у доктора Бельского впервые отметил Е.А.Шуманский (без указания количества)³⁰. Тогда же был описан У.Г.Иваском³¹ и сто книжный знак: Книга мой друг - не отнимай у меня моего друга. Библиотека Д-ра В.И.Бельского №....

До нас дошли лишь две книги из библиотеки доктора, обе на французском языке: роман Луи Жаколио "Второе путешествие в страну слонов" (1878)³² и исторический очерк "Шесть месяцев из времен Людовика XVII" (1911)³³. На экслибрисе книги 1911 г. в графе № стоят цифры: 2246 (в

числится 1911 г. б указывае отделе. 1 модерн, Палеоло находил ОГПБ 1

Кол
медицини

Роди
Св.Влади
городску
хирургич
член) Ст
неоднокр

Был
врачей в
гласным
президен
заслужи
заботли
супругой
творител
пожертв
2000 руб.
для музе
зований

числителем) и 187 (в знаменателе). Первая, очевидно, указывает на то, что в 1911 г. библиотека доктора насчитывала свыше двух тысяч томов, на что указывает вторая - затрудняемся ответить. Возможно, порядковый номер в отделе. Книга Жаколио - в коленкоровом переплете с тиснением в стиле модерн, который был выполнен в начале XX в. одесским мастером Палеологом¹⁹, чья мастерская, как это видно из наклеенного ярлычка, находилась на улице Новосельского. На книгах - печати поступления в ОГПБ 1944 г.

Книга мой другъ – не отнимай
у меня моего друга.

БИБЛИОТЕКА
Д-ра В. Н. Бѣльского

№

Колачевский Сергей Николаевич (ок.1849-1911)²⁴ - доктор медицины, хирург, горнозаводчик.

Родился в Полтавской губернии. В 1874 г. закончил университет Св.Владимира в Киеве. В конце 1870-х годов был приглашен в Одесскую городскую больницу на должность помощника старшего врача, заведовал хирургическим отделением. С конца 1880-х годов - врач (позже - почетный член) Стурдзовой общине сердобольных сестер, которой помогал неоднократными пожертвованиями²⁵.

Был учредителем и первым председателем (1893) Общества русских врачей в Одессе²⁶, членом Общества одесских врачей²⁷. Позже был избран гласным Одесской городской думы²⁸. Одно время (1897-1900) был вице-президентом Одесского общества изящных искусств²⁹ и в этой должности заслужил благодарность общества за "энергичную деятельность и заботливое отношение к его нуждам": ежегодное устройство (совместно с супругой Евгенией Владимировной, тоже членом общества) благотворительных музыкальных вечеров в пользу недостаточных учеников, пожертвование книг, мебели в Художественное училище общества (более 2000 руб.), приобретение картины В.Маковского "У часовщика" (1000 руб.) для музея³⁰. Сам, будучи коллекционером, принимал участие в организованной в 1888 г. Обществом попечения о больных детях благотворительной

выставке, на которой демонстрировались японские и китайские предметы из его собрания: вазы, чайники, шкатулки из слоновой кости, шелковое одеяние китайского мандарина и различные "драгоценные вещи"⁴⁰. В своем имении в Екатеринославской губернии, близ Кривого Рога, обнаружил залежи железной руды. Это заставило его покинуть службу и врачебную практику и заняться разработкой месторождения, вскоре он сделался миллионером-горнозаводчиком. Его рудники занимали площадь в 200 десятин и оценивались в несколько миллионов рублей. Он владел также золотыми приисками в Забайкалье, неподалеку от Читы, и несколькими домами в Одессе. До отъезда из Одессы (около 1904 г.) жил в доме №5, по Сабанееву мосту⁴¹, вдвоем с женой Евгенией Владимировной, урожденной Размарица (ок. 1867-1906⁴²). Умер в Санкт-Петербурге, где проживал в последние годы. Похоронен в своем имении, на станции "Колачевская". После его смерти почти все его состояние (35-40 миллионов рублей), согласно духовному завещанию, должно было быть обращено на учреждение в его имении в Верхнеднепровском уезде Екатеринославской губернии нового сельскохозяйственного учебного заведения, бесплатного для всех классов населения.

Наличие у доктора С.Н.Колачевского библиотеки отмечалось неоднократно. Еще в 1898 г., в бытность его в Одессе, он обогатил Общество русских врачей, как указано в годовом отчете, "очень ценным даром - пожертвовал ему свою медицинскую библиотеку"⁴³, а за год до смерти, в марте 1910, к книжному дару он присоединил два книжных шкафа "стоимостью в 300 рублей"⁴⁴. К сожалению, количество пожертвованных книг не было указано ни в первом, ни во втором случае.

В фонде ОГНБ была обнаружена одна книга с книжным знаком С.Колачевского. Вначале трудно было установить, кому принадлежали инициалы С К на этом красочном загадочном ярлыке с фигурными контурами по овалу. Но в коллекции одесского собирателя Тараса Максимюка этот ярлык обнаружили наклеенным поверх другого, тоже доселе неизвестного, с надписью: "Библиотека Сергея Николаевича Колачевского. Отд. IX. №Б IV". К сожалению, владельцу не известно, с какой книги были взяты эти два экслибриса.

Из всех трех известных нам книжных знаков Колачевского цифру (132) при № имеет только экслибрис в собрании ОГНБ. Насколько она отражает количественный состав библиотеки доктора, сказать трудно.

Книга, сохранившаяся в ОГНБ, - это собрание таблиц по хирургии⁴⁵, выходивших в Веймаре в виде небольших выпусков (с самостоятельными титульными листами). Каждая таблица - иллюстрация, выполненная в технике гравюры на меди, с пояснительным текстом. Наш том - конволют, содержащий более ста таблиц. На титульном листе сохранилась дарственная запись: "Дорогому брату Николаю - А.Игнатовский", рядом - запись карандашом более раннего времени: "Akh. Ignatowsky". Николай Сергеевич Игнатовский, хирург и предыдущий владелец книги, был заведующим инфекционным отделением в Одесской городской больнице, членом Общества русских врачей и Общества одесских врачей. Окончив Киевский университет, сам пробивал себе дорогу, "не имея со стороны никакой поддержки". "Получив степень лекаря, он отправился добровольцем в сербско-турецкую войну, затем был земским врачом Ананьевского уезда. Переселившись в Одессу, начал работать по хирургии в больницах". В январе 1907 г. в возрасте 56 лет скоропостижно скончался от заражения сыпным тифом в городской больнице, в которой проработал более двадцати лет⁴⁶. К сожалению, нам пока ничего не известно о первом владельце книги - брате, скрывшемся за инициалом Aх. (Афанасий?).

На книге - печати библиотеки Общества русских врачей в Одессе. В ОГНБ она попала в 1994 г. по книгообмену из медицинской библиотеки Одесского университета с партией старопечатных книг.

Шмидт, Карл Иозеф Мария Максимилианович (1857-1915⁴⁷) - доктор медицины, врач-отоларинголог.

Из дворян Лифляндской губернии. Родился в городе Вендене Лифляндской губернии, где и получил первоначальное образование. Закончил Дерптский (Юрьевский) университет⁴⁸. Здесь же был удостоен ученой степени доктора медицины. Затем поступил в клинику главного госпиталя в Риге. В 1887 г. переехал в Одессу. Здесь занимался частной практикой, а также состоял врачом-консультантом в Евангелической больнице и Институте благородных девиц. В течение десяти лет состоял членом правления Общества попечения о больных детях Одессы (с 1887)⁴⁹. Был одно время заместителем старшего врача и членом правления Евангелической больницы, врачом училища глухонемых; возглавлял Отоларингологическое общество (1914)⁵⁰. По словам некролога, "был известен в научно-медицинской литературе и оставил ценные труды по горловым болезням, объемистый труд по наблюдению за больными в рижском госпитале и мн. др."

Проживал с женой Анастасией Иосифовной (ок.1867 - ?) и дочерью Цецилией (ок.1894 - ?) сначала в доме №17 по Надеждинской (Гоголя) улице (1897), позже - в доме №14 (1914).

В ОГНБ найдены сорок четырех тома с книжными знаками доктора Шмидта. Все, кроме одного, на немецком языке⁵¹. Исключение - лейденское издание 1665 г. на латинском (оно и самое старое)⁵². Шесть книг XVIII в., остальные - второй половины XIX в.-Самая поздняя - книга 1913 г. "Анатомические основы важнейших заболеваний"⁵³.

Конечно, судить о всей библиотеке по 44 томам трудно, но можно заметить, что большая часть дошедших до нас книг не связана с медициной. Собственно медицинскими являются лишь некоторые. В их числе уже упоминавшееся издание XVII в. на латинском языке - трактат "О медицине" Авла Корнелия Цельса, римского ученого эпохи Тиберия. По замечанию современных Шмидту ученых, это "единственное медицинское сочинение, дошедшее до нас от лучших времен римской литературы", а самого автора "за чистоту и изящество языка называли Цицероном среди врачей"⁵³. Сюда относится и конволют работ 1896-1900 гг. доктора Фридриха Безольда, посвященных вопросам слуховых способностей у глухонемых. Самое любопытное - приложенное здесь собственноручное письмо доктора Безольда 1900 г., в котором упоминаются эти работы.

Хотя имя адресата нигде не указано (письмо начинается словами: "Уважаемый коллега"), но смело предположить, что оно было отправлено одесскому доктору. Непосредственно касались специальности Шмидта и такие книги, как труд великого естествоиспытателя Германа Гельмгольца "Учение о звуковых впечатлениях" (1-е изд., 1877)⁵⁴ и работа под названием "Акустика, или Учение о звуке" Циммермана (1890)⁵⁵. Заинтересовало его и исследование доктора из Елисаветграда Самуила Вайзенберга "Южно-русские евреи" (антропометрический этюд), изданный в Брауншвейге (1895)⁵⁶.

Все остальные книги большей частью относятся к философии, искусству; несколько книг - с описанием разных стран. Есть здесь трактат Иоганна-Готфрида Герцера "Каллигона: О приятном и красивом" (1-е изд., 1800)⁵⁷. Это прижизненное издание известного немецкого философа было приобретено Шмидтом у антиквара в 1910 г. Очевидно, доктор был поклонником Эммануила Канта: "Критика чистого разума в очерке лекций вместе со словарем для легкого использования сочинений Канта" К.Шмита (1786)⁵⁸, "Письма о философии Канта" К.Райнгольда (1790)⁵⁹, "Лекции о критике чистого разума" Л.Бенавида (1795)⁶⁰, "Энциклопедический словарь критической философии, или Попытка понятного и полного объяснения понятий, содержащихся в трудах Канта" Г.Меллина (1800)⁶¹ - все это работы современников философа, изданные еще при его жизни. Первое в списке, Йенское издание 1786 г., когда-то принадлежало королевскому лесничему в живописном городке Ашаффенбурге Эдуарду Эдельсу, оттиск его печати остался на титульном листе. А в 1911 г. ее купил за 4,5 марки в антикварном магазине Келера в Лейпциге одесский доктор Шмидт, о чем он сам оставил запись.

У лейпцигского антиквара Лоренца была куплена и книга Райнгольда 1790 г., но годом раньше и за 15 марок. Из числа книг, которые, возможно, составляли для доктора часть приятного препровождения времени, можно упомянуть два труда известного немецкого историка Г.Гервинуса "Гендер и Шекспир" (1-е изд., 1868)⁶² и "Оrationes Гендеря" (1873)⁶³, "Лекции о пластике, мимике и драме" Хенке (1892)⁶⁴, две книги, посвященные И.В.Гете⁶⁵, томик немецкого поэта Г.Бюргера⁶⁶ в великолепном переплете из телячьей кожи, тисненном золотом. В не менее прекрасном переплете и трехтомник немецкого поэта Клауса Грота⁶⁷ - коленкор вишневого цвета, на верхних крышках и корешке - узор, выполненный слепым тиснением.

СУМСЬКА
Вообще, полукожа мраморного канцлеру "Моя жизнь" "Междуди Америка" Из тр... С.J.M.Sch... в 1887 г. П... Этот отгип... на послед... остальных

Редких надписью книги, камфорзата. Проставлены книги, или томе сочин... на книгах... номерами и поступле... десять лет, на книгах... месяцах (м... - с датой 18... уже упомин... идут книги... приобретен

Таким 4 тысячи ед... наклейки; Одессе (хотя

Остали... порядкового... марки) и запад... Dr Schmid... спитолога

Как бы... их приобретен... антиквара... указанием ... Вот некотор... 99 Mk 5; Dr... Mk 15; gek... Buchhandlu... в Одессе - "

но можно
единой.
числе уже
медицине"
амечанию
сочинение,
ого автора
ий"⁵³. Сюда
Безольда,
ых. Самое
о доктора

: словами:
отправлено
Шмидта и
ельгольца
названием
овало его и
а "Южно-
ауншвейге

, искусству;
т Иоганна
ад., 1800)".
софа было
октор был
ерке лекций
" К.Шмита
, "Лекции о
кий словарь
объяснения
- все это
и. Первое в
ролевскому
льсу, оттиск
4,5 марки в
мидт, о чём

Райнгольда
, возможно,
чени, можно
са "Гендеръ
, "Лекции о
священные
м переплете
переплете и
ого цвета, на
тистением.

Вообще, почти у всех книг Шмидта приятный, ухоженный внешний вид: полукожаный переплет с тиснением золотом на корешке, форзацы оклеены мраморной бумагой. Три книги, посвященные императору Вильгельму и канцлеру Бисмарку⁶⁸, записи известного египтолога XIX в. Генриха Брунса "Моя жизнь и мои путешествия" (1894)⁶⁹, иллюстрированные описания: "Междудународные Кавказом" (1887)⁷⁰, "Западная Африка" (1892)⁷¹, "Южная Америка" (1899)⁷², с фотографиями в тексте.

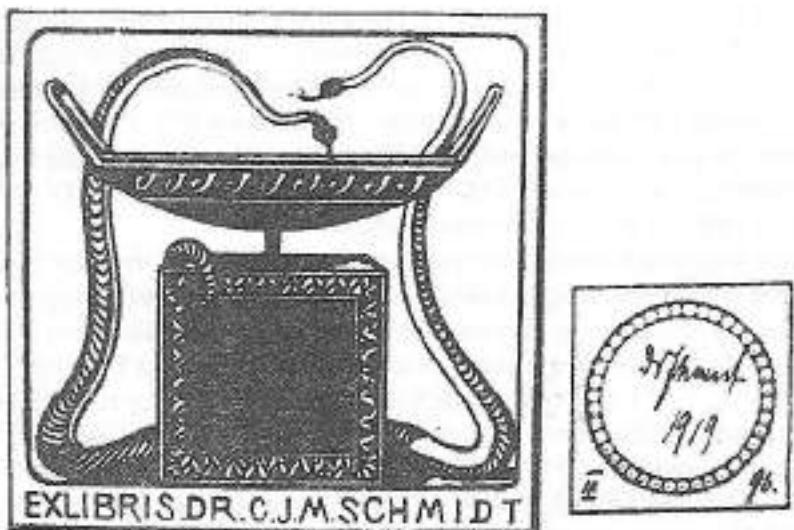
Из трех книжных знаков доктора наиболее ранний - оттиск печати: Dr C.J.M.Schmidt Odessa, причем обзавелся Шмидт ею уже в Одессе, возможно в 1887 г. По внешнему виду печать очень напоминает личные печати врачей. Этот оттиск встретился лишь на трех книгах: 1884, 1887 и 1890 гг.⁷³ Причем на последней, 1890 г., есть и наклейка, которая присутствует на всех остальных книгах Шмидта.

Редкий случай - свой книжный знак (две змеи, обвивающие чашу) с надписью: EXLIBRIS DR. C.J.M.SCHMIDT доктор наклеивал не в начале книги, как это обычно делают, а в конце, в крайнем правом углу заднего форзаца. Из всех книг с наклейкой только на пятнадцати на экслибрисе проставлен от руки порядковый номер собрания или дата и место покупки книги, или то и другое вместе. Самый маленький номер, 1506, - на третьем томе сочинений Людвига Ансингрубера 1890 г.⁷⁴, а самый крупный, 3473, - на книге Мартенса "Южная Америка" 1899 г.⁷⁵ В промежутке между номерами наблюдается некая последовательность в хронологии выхода книг и поступления их к владельцу. Хотя диапазон издания книг составляет почти десять лет, записи об их приобретении ограничиваются несколькими годами: на книгах 1892-1896 гг. стоит один год приобретения - 1896, с разницей в месяцах (март, май, июль, сентябрь), книги второй половины 1890-х годов - с датой 1899 г. (январь, март, июнь, октябрь, декабрь). Декабрем 1899 г. на ужас упоминавшейся книге с №3473 завершается нумерация собрания. Далее идут книги разных лет (1790, 1800, 1786), на которых стоят только дата приобретения - 1910 и 1911 гг.

Таким образом, к 1911 г. собрание книг доктора, возможно, превысило 4 тысячи единиц. А год 1890 - это, может быть, год появления экслибриса-наклейки; возможно, он был заказан уже в период жительства Шмидта в Одессе (хотя не обязательно здесь).

Остальную часть составляют книги разных лет издания, но без порядкового номера. Самодельная наклейка с перфорацией по краям (в виде марки) и записью от руки фамилии, порядкового номера и даты поступления: Dr Schmidt. 1919. III 96. встретилась единственный раз - на книге египтолога-путешественника Г.Брунса⁷⁶.

Как было сказано выше, подчас на книгах встречаются записи с датой их приобретения, на книгах XVIII в. - записи о том, что они куплены у антиквара (здесь же и наклейки лейпцигских книжных магазинов) с указанием суммы (в немецких марках). Тут же автограф самого владельца. Вот некоторые примеры: Dr Schmidt 2078 28.VII.96; 3473 Dr Schmidt 10.XII.99 Mk 5; Dr Schmidt 24/12 Sept.96 Frankfurt; Antiquarische V. 1910 Dr Schmidt Mk 15; gekauft antiquarisch VII. 910 Dr Schmidt; 1. III. 911. gekauft Kohlers Buchhandlung, Leipzig, Mk 4.50. Одна книга, несомненно, была приобретена в Одессе - "Воспоминания и заметки о южноафриканской войне 1899-1900

годов" доктора Вильгельма Валлентина¹⁷. На ней сохранилась наклейка одесского магазина немецких книг Михаила Штадельмайера.

На книгах стоят печати ОГНБ 1920-1940-х годов. В сохранившейся дореволюционной "Книге почетных посетителей Одесской городской публичной библиотеки" обнаружен автограф доктора Шмидта, свидетельствующий о том, что он побывал здесь в августе 1908 г.

¹⁷Фабрика (Ижик) Л. Фамильная библиотека графов Толстых в Одессе // Страницы истории благотворительности в Одессе: К 100-летию вступления графа М.М.Толстого в должность попечителя Одесской городской публичной библиотеки; Материалы конференции, Одесса, 4 дек. 1997. - Одесса, 2000. - С.62-76; *Она же*. О родовой библиотеке Эрдели: (Из истории книжного собирательства в Одессе) // Библиофилы России: Альманах. - М., 2004. - Т.1. - С.164-172; *Она же*. Редкие издания из библиотеки Конрада Березовского в ОГНБ им.М.Горького // Скарбница культуры: До 175-річчя Одес. держ. наук. б-ки ім.М.Горького: Зб. ст. - Вип.3. - Одеса, 2004. - С.166-176.

¹⁸Аскоченський В. Київ з древнішими його училищами Академієй. - Ч.2. - К., 1856. - С.461.

¹⁹Месяцеслов с ростисью чиновных особ или Общий штат Российской империи на лето 1806. - СПб., 1806. - С.245.

²⁰Сборник Императорского Русского исторического общества. - Т.60. - СПб., 1887: Азбучный указатель имен русских деятелей для "Русского биографического словаря". - С.167.

²¹Одесский вестник. - 1833. - 6 сентября.

²²Там же. - 17 июня.

²³Государственный архив Одесской области (далее - ГАОО). - Ф.37. - Оп.6. - Д.5. - Л.210об.

²⁴Там же. - Л.196об.

²⁵Одесский вестник. - 1836. - 29 июля.

²⁶Там же. - 1835. - 24 апреля. - (Объявления от частных лиц); Там же. - 1837. - 15 декабря.

²⁷Новороссийский календарь на 1837 год. - Одесса, 1836. - С.120.

²⁸Пасек Т. Из дальних лет: Воспоминания. - Т.2. - СПб., 1879. - С.275, 284.

²⁹Петербургский некрополь / Сост. В.Саитов. - Т.1. - СПб., 1912. - С.651.

³⁰Письма А.Стурдзы к Иннокентию, архиепископу Херсонскому // Херсонские спархиальные ведомости. - 1894. - №20. - Прибавления. - С.476.

³¹Новороссийский календарь на 1836, 1837 годы. - Одесса, 1835, 1836.

³²Встречаются различные варианты этой надписи: Стат. Совет., Статск. Совет., Статс. Советы, Стат. Советника, Статс. Советни, Гординского, Гординского, Изъ книж... П.Гординский.

³³Руммель В., Галубцов В. Родословный сборник русских дворянских фамилий. - Т.1. - СПб., 1886. - С.358.

¹⁸Одесский вестник. - 1841. - 14 июня.

¹⁹Там же. - 1830. - 22 ноября.

²⁰Общий список лиц, имеющих право быть присяжными заседателями по г. Одессе ... на 1900 г. - Одесса, 1899. - С.7. - В графе "возраст" указано: 51 год.

²¹Вся Одесса на 1914 год. - Одесса, [1914]. - С.61: Алфавитный указатель жителей города.

²²Протокол заседания Общества одесских врачей, №10, 24 янв. 1881 г. - Одесса, 1881. - С.9.

²³Труды Общества русских врачей. - Вып.8. - Одесса, 1910. - С.ХIII.

²⁴Одесский вестник. - 1885. - 11 декабря.

²⁵Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1884-1917 гг.

²⁶Вся Одессина в адресах на 1925 год. - Одесса, 1925. - С.43.

²⁷Отчет ОГПБ за 1900 год. - Одесса, 1901. - С.7.

²⁸Отчет ОГПБ за 1912 год. - Одесса, 1913. - С.5.

²⁹Верещагин В. Русский книжный знак. - СПб., 1902. - С.42.

³⁰Шуманский Е. Справочная книга для русских библиофилов. - Одесса, 1905. - С.139.

³¹Неструев У.Г. Описание русских книжных знаков. [Вып.1]. - М., 1905. - С.80.

³²Jaccollet L. Second voyage au pays des éléphants. - Paris, 1878.

³³Angot E. Mélanges d'histoire: Six mois au temps avec Louis XVII. - Paris, 1911.

³⁴В некрологе, опубликованном в "Одесских новостях" (1911. - 27 мая), сообщалось, что он умер на 61-м году жизни. В листе же переписи населения по г. Одессе 27 января 1897 г. он сам указал свой возраст - 48 лет. Мы склонны более доверять последнему источнику. См.: ГАОО. - Ф.2. - Оп.8. - Д.2215: Лист переписи населения по Сабанееву мосту, №5, кв.2. См. также: Одесские новости. - 1911. - 27 мая; 4, 5, 7, 15, 24 июня.

³⁵Пятидесятилетие Стурдзюковской общины сердобольных сестер в Одессе: Исторический очерк. - Одесса, 1900. - С.51, 69.

³⁶Протокол заседания общества 22 сенгт. 1911 г. // Труды Общества русских врачей в Одессе. - Вып.10. - Одесса, 1912. - С.ХХХVIII.

³⁷Протокол заседания Общества одесских врачей 22 янв. 1881 г. - С.9.

³⁸Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1897-1904 гг.

³⁹Отчеты Одесского общества изящных искусств за 1897-1901 гг.

⁴⁰Каталог выставки произведений искусства и редких вещей / О-во попечения о больных детях г. Одессы. - Одесса, 1888. - С.6, 10, 15.

⁴¹ГАОО. - Ф.2. - Оп.8. - Д.2215: Лист переписи населения по г. Одессе 27 янв. 1897 г. по Сабанееву мосту, № 5, кв.2.

⁴²Одесский листок. - 1906. - 25 марта: Изменение о панихиде в 40-й день.

⁴³Труды Общества русских врачей в Одессе. - Вып.1. - Одесса, 1899. - С.7.

⁴⁴Протокол заседания общества 19 марта 1910 г. // Труды Общества русских врачей в Одессе. - Вып.9. - Одесса, 1911. - С.XI.

⁴⁵Chirurgische Kupfertafeln. Eine ausgewählte Sammlung der nothigsten Abbildungen von scheinbarlich sichtbaren Krankheitsformen, anatomischen Präparaten... zum Gebrauch für praktische Chirurgen. Tafel CVI-CCXV. - Weimar, 1824-1828.

⁴⁶Доктор Н.С.Игнатовский: [Некролог] // Одесский листок. - 1907. - 26 января.

⁴⁷Д-р К.М.Шмидт: (Некролог) // Одесские новости. - 1915. - 5 февраля.

⁴⁸В некрологе, опубликованном в "Одесских новостях" видимо по ошибке местом рождения указан город Виндава (Курляндской губернии), хотя в листе переписи населения, заполненном рукой самого Шмидта, значится город Венден Лифляндской губернии. - См.: ГАОО. - Ф.2. - Оп.8. - Ед. хр. 1457: Лист переписи населения 28 января 1897 года по улице Надеждинской, №17, д.6-7.

⁴⁹Отчеты совета Общества попечения о больных детях г. Одессы за 1887-1897 гг.

⁵⁰Вся Одесса на 1914 год. - Одесса, [1914]. - С.75, 83, 113, 145. - Местные учреждения: Алфавитный указатель жителей города. - С.464.

⁵¹Celsus A. Corn. De Medicina. - Lugduni Batavorum, 1665.

⁵²Jores L. Anatomische Grundlagen wichtiger Krankheiten. - Berlin, 1913.

⁵³Энциклопедический словарь / Изд. Ф.Брокгауз и И.Ефрон. - Т.ХХХVIIa. - СПб., 1903. - (на корешке 74). - С.931.

⁵⁴Helmholz H. Die Lehre von den Tonempfindungen als physiologische Grundlage für die Theorie der Musik. - Braunschweig, 1877.

⁵⁵Zimmermann, Akustik oder die Lehre vom Schall. - [S.1]. [1890].

⁵⁶Weissenberg S. Die sudrussischen Jüder: Eine anthropometrische Studie. - Braunschweig, 1895.

⁵⁷Herder I.G. Kalligone: Vom Angenehmen und Schönen. - Leipzig, 1800.

⁵⁸Schmid C.C.E. Critik der reinen Vernunft im Grundsätze zu Vorlesungen... - Jena, 1786.

- ²⁹Reinholt C.L. Briefe über die Kantisches Philosophie. Bd. I. - Leipzig, 1790.
- ³⁰Bendavid L. Vorlesungen über die Critik der reinen Vernunft. - Wien, 1795.
- ³¹Meilin G.S.A. Encyclopedisches Wörterbuch der kritischen Philosophie... - Jena & Leipzig, 1800-1802. - Bd. 3, 5.
- ³²Gervinus G.G. Händel und Shakespeare. - Leipzig, 1868.
- ³³Gervinus G.G. Haende's Oratorienstücke. - Leipzig, 1873.
- ³⁴Henke W. Vorträge über plastik, mimik und drama. - Rostok, 1892.
- ³⁵Schröer K.J. Faust von Goethe. Bd. 2. - Leipzig, 1896; Dunker H. Goethes Leben. - Leipzig, 1883.
- ³⁶Burger G.A. Leben, Briefe und Prosa-Schriften. - Berlin, 1872.
- ³⁷Groth K. Gesammelte Werke. - Kiel und Leipzig, 1898. - Bd. 1-3.
- ³⁸Cauer. Zur Geschichte und Charakteristik Friedrichs des Grossen. - Breslau, 1883; Penzler J. Kaiser und Kanzler-Briefe: Briefwechsel zwischen Kaiser Wilhelm I und Fürst Bismarck. - Leipzig, 1900; Kohl H. Wegweiser durch Bismarcks "Gedanken und Erinnerungen". - Leipzig, 1899.
- ³⁹Brugsch H. Mein Leben und mein Wandern. - Berlin, 1894.
- ⁴⁰Schreiber-Lerchenfeld A.-F. Zwischen Donau und Kaukasus. - Leipzig, 1887.
- ⁴¹Reichard P. Deutsch-Ost-Afrika: Das Land und seine Bewohner. - Leipzig, 1892.
- ⁴²Martens. Süd-Amerika. - Berlin, 1899.
- ⁴³Dittmann A. Die Neueste Geschichte. - Leipzig, 1884; Schweiger-Lerchenfeld A.-F. Zwischen Donau und Kaukasus. - Leipzig, 1887; Zimmermann Akustik oder die Lehre vom Schall. - S.l., [1890].
- ⁴⁴Anzengruber L. Gesammelte Werke. - Stuttgart, 1890.
- ⁴⁵См. прим. 72.
- ⁴⁶См. прим. 69.
- ⁴⁷Vallentin W. Meine Kriegserlebnisse bei den Buren: Erinnerungen und Skizzen aus dem südafrikanischen Kriege 1899/1900. - Berlin, [1900].

"В адресных книгах 1880-1890-х годов это №8 по Екатерининской улице (нумерация начиналась с Екатерининской площади, угол Бульварной улицы).

"Мастерская Карла Палеолога находилась на ул. Новосельского (быв. Ямской), 98.

***Ныне в Одесском художественном музее.

****В листе переписи населения в графе "родной язык" Шмидт указал: "немецкий".

IZHIK L.V.

Odessa Doctors-Bibliophiles

There are given materials of investigation on pre-Revolution Odessa libraries and their book signs; for the first time there are viewed book collections, book-plates and biographies of their host doctors.

Отримано 2.11.2007

Доп
На
медиков
исследов
существу
следующ
хватить
биографии
Пет
дополняют
Л.Ф. Змес
они полу
воздорвал
местечка
а по дан
Миргород
из дворян
будучи свя
мы судим
указано ми
то населен
не говор
П.А. Горди
на свет Пе
составляет
Л.В.
Андреевич
рождения
если посл
образом, е
Р.М. І
в Киево-М
данными
Харьковска
где в 1780 г
Ляки
сухопутном
когда Петр
какого врез

Васил
Медичного

ДОПОЛНЕНИЯ К СТАТЬЕ Л.В.ИЖИК “ОДЕССКИЕ ВРАЧИ-БИБЛИОФИЛЫ”

Доповнюється робота Іжик Л.В. про одеських лікарів-бібліофілів.

На сегодняшний день мы очень мало знаем о книжных собраниях медиков позапрошлого века, об их книжных знаках¹. Поэтому столь ценно исследование Л.В.Ижик, которое восполняет, конечно не полностью, существующий пробел в наших знаниях. Авангарду всегда труднее, чем следующим за ним. Потому первоходцы-исследователи не всегда могут охватить все. Ниже привожу некоторые дополнения и уточнения к биографиям одесских врачей-библиофилов.

Петр Андреевич Гординский. Его биографические данные, дополняющие публикацию Л.В.Ижик, ниже даны преимущественно по Л.Ф.Змееву² и Р.М.Лякиной³, которые, однако, не всегда совпадают, хотя они пользовались архивными материалами, правда, разных архивохранилищ. По Змееву, родился Петр Гординский в семье священника местечка Келеберды (ныне в Кременчугском районе Полтавской области), а по данным Лякиной - в 1760 г. в сотенном местечке Омельник Миргородского полка (ныне также в Кременчугском районе) и происходил из дворянского рода. В происхождении противоречия нет, так как его отец, будучи священником, мог быть из дворянского рода, да и о месте рождения мы судим часто по месту крещения - в православных метриках чаще не указано место рождения, а записано, что крещен в такой-то церкви, такого-то населенного пункта. Кроме того, обращаю внимание, что Змеев прямо не говорит о месте рождения, а пишет о том, где служил отец П.А.Гординского. Во всяком случае мы можем сейчас сказать, что появился на свет Петр Гординский на той части территории Украины, которая теперь составляет Кременчугский район.

Л.В.Ижик по архивным материалам установила, что скончался Петр Андреевич в ноябре 1834 г. в 73-летнем возрасте. Значит, если дата его рождения приходилась на первую половину года, то он родился в 1761 г., а если после ноября, то из этого следует, что родился он в 1760 г. Таким образом, ее данные согласуются и подтверждают данные Р.М.Лякиной.

Р.М.Лякина предположила, что, возможно, Петр Гординский учился в Киево-Могилянской академии, но ее предположение не подтверждается данными Л.Ф.Змеева. Последний указывает: учился Гординский в Харьковском коллегиуме, а затем в Петербургском генеральном госпитале, где в 1780 г. состоял лекарским учеником.

Лякина: службу начал 15.10.1779 г. в Петербургском генеральном сухопутном госпитале. И здесь должен обратить внимание - Змеев не пишет, когда Петр Гординский был принят в госпиталь учеником, а стало быть, - с какого времени началась его служба.

Васильєв Костянтин Костянтинович - доктор медичних наук, професор Медичного інституту Сумського державного університету

Итак, мы можем сказать, что в 1779 г. Гординский из Харькова едет в Петербург, где 15/26 октября 1779 г. был зачислен лекарским учеником в госпиталь и с этой даты началась его служба.

14/25 февраля 1782 г. после экзамена Гординский получил звание подлекаря (подлекарь в современном понимании - это больше, чем фельдшер, но еще не врач), но не был оставлен для дальнейшей учебы в госпитале для получения звания лекаря (то есть врача), а был определен в Днепровский егерский батальон. Пришлось ему служить и в Крыму в лазарете, где лечились больные чумой. Только через четыре года - 6/17 апреля 1786 г. - он стал лекарем и в этом звании служил в Белевском пехотном полку, а в следующем году - 25.02/8.03.1787 г. - был переведен в Глуховский карабинерный полк. Участник русско-турецкой войны 1787-1791 гг.: в 1788 г. лечил раненых в Хотинской битве, в 1790 г. был при штурме Измаильской крепости, в 1791 г. находился с армией за Дунаем.

21 сентября / 2 октября 1792 г. - получил звание штаб-лекаря. В 1794 г. был направлен из Молдавии в Польшу (под Брест-Литовск и в предместье Варшавы - Прагу), где русская армия подавила польское восстание.

В 1797 г. мы видим его в городе Старобельск тогдашней Слободско-Украинской губернии (ныне - в Луганской области), а в 1800 г. он на Кавказской линии, где с 1802 г. управлял Георгиевским госпиталем. Тогда же - в 1802 г. - командирован вместе с К.Крошкевичем и аптекарем Швенсоном описать Кавказские минеральные воды. Результатом этой поездки стала совместная с доктором Крошкевичем публикация "*O Кавказских минеральных водах*" (1804 г.), за которую П.А.Гординский был награжден 500 рублями и получил чин коллежского асессора (2/14.09.1802).

С 1803 г. штаб-лекарь Гординский - оператор (то есть хирург, говоря по-современному) Киевской врачебной управы. Через два года он командирован в армию. Возможно, в связи с началом русско-австро-французской войны 1805 г. Как всегда, во время войны военных врачей - особенно хирургов - не хватало, и заслуженный 45-летний ветеран, уже перешедший на гражданскую службу, поехал, надо думать, в театр военных действий. В следующем году он возвратился к прежней должности.

С 1804 г. П.А.Гординский преподавал в Киево-Могилянской академии, надо считать, что одновременно с работой во врачебной управе (здесь отметим, что далее биографию штаб-лекаря Гординского Р.М.Лякина, в отличие от Л.Ф.Змеева, не прослеживает).

В 1813 г. Петр Андреевич Гординский был назначен в Одесский карантин. Итак, с этого года он стал жить и работать в Одессе. Тогда же на страницах "*Всеобщего журнала врачебной науки*", который издавался Петербургской медико-хирургической академией, была помещена его статья "*Употребление внутрь едко-поташного щелока в каменной болезни: Наблюдение*". В 1819 г. Гординский занял должность главного медицинского чиновника карантина. К 1825 г. он - статский советник и кавалер российских орденов по Св.Владимира 4 степени включительно⁴.

В 1831 г. "за преклонностью лет" П.А.Гординский был уволен со службы. Должен добавить, что он был награжден и "Знаком отличия XL (40) лет беспорочной службы"⁵.

Скончался Петр Андреевич Гординский 1/13 ноября 1834 г.⁶

О В.Н.Бельском ничего отметить не могу, а по поводу К.М.Шмидта, о котором также пишет Л.В.Ижик, должен подтвердить то, что он уроженец не Курляндской, а Лифляндской губернии⁷, а это значит, что родился он не в Виндаве (ныне - Вентспилс, Латвия), а Вендене (ныне Цесис, Латвия), и добавить, что он первый в России произвел бронхоскопию с целью извлечения инородного тела из бронха⁸.

Публикую обнаруженный мною экслибрис доктора Сергея Колачевского (вензель “СК”) на книге И.Ф.Сабанеева “Остеопластика носового хребта” (Киев, 1887) из библиотеки Одесского медицинского университета. Об этом книжном знаке пишет Л.В.Ижик в своей статье. Должен дать и некоторые уточнения по биографии одесского библиофила. Сергей Николаевич родился в 1850 г.⁹ В 1881 г. в университете Св.Владимира защитил диссертацию на степень доктора медицины под заголовком “К вопросу о строении костного мозга” (ученик киевского гистолога, проф.П.И.Перемежко /1833-1893/). 10 апреля 1888 г. в Одесской городской больнице С.Н.Колачевский произвел первую в Российском государстве успешную резекцию желудка по Бильроту-I при язвенной болезни. Таким образом, 10.04.1888 г. является датой рождения хирургического лечения язвенной болезни в империи и шире - поворотным пунктом в истории хирургии желудка в стране¹⁰. Получил наследство - участок пустынной земли в Новороссийской степи, недалеко от Кривого Рога (ныне территория Днепропетровской области, а тогда - Екатеринославская губерния), где были открыты богатейшие залежи железной руды, и он неожиданно стал миллионером. Супруги Колачевские детей не имели. Оставил почти все свое состояние “на добрые дела”. Скончался 23.05/5.06./1911 г. До 1917 г. не успели реализовать проект создания высшего учебного заведения (сельскохозяйственного института) в Екатеринославской губернии на основе многомиллионного пожертвования С.Колачевского¹¹.

А.Игнатовский, которого упоминает Л.В.Ижик, - это Афанасий Сергеевич Игнатовский (1858-1935). Он работал в Одесской городской больнице, а затем был профессором в Юрьевском (ныне - Тартуский в Эстонии) и Воронежском университетах¹².

И в заключении - эпизод из жизни Сергея Колачевского, о котором рассказал В.Б.Бертенсон следующее.

“Дело было еще в дни моего студенчества (автор осенью 1879 г. окончил университет и, значит, описываемое ниже событие было до данного времени - К.В.). К.А.Скальковский едет в Подольскую губернию вызывать доктора Н женившегося на Жанне Ш. на дуэль”¹³.

“В день нашего отъезда из Петербурга Скальковский послал на юг еще доктору Колачевскому <...> в свою очередь, уже несколько лет ухаживавшему за девицей Жанной Ш. и ничего не знавшего о помолвке Константина Аполлоновича, телеграмму, в которой передал ему суть дела с просьбой присоединиться к нему для совместных неприятельских

действий против злосчастного доктора Н. Имение госпожи Ш. находилось, кажется, в десяти верстах от какой-то маленькой станции южных дорог. За несколько часов до нашего прибытия на эту станцию к нам присоединился доктор Колачевский <...> с товарищем, везшим громаднейший ящик с пистолетами. <...> Жанна Ш. почтенному доктору Колачевскому, тоже в нее по уши влюбленному, в свою очередь, раньше, чем Скальковскому обещала выйти за него замуж, если он съездит... в Японию <...> куда доктор Колачевский послушно и отправился. В описываемую эпоху влюбленный эскулап только что вернулся из Японии, пробыв в путешествии, кажется, около года”¹⁴.

К счастью, дуэль не состоялась.

¹Об отечественном медицинском экслибрисе см. публикации д.м.н., проф. Э.Д.Грибанова (Медицина в необычном. - М., 1988 и др.)

²Змеев Л.Ф. Русские врачи писатели. - Спб., 1886. - Вып.1. - С.72. И.Ф.Павловский в своем лексиконе, полностью повторяя Змеева, дает биографию П.А.Гординского в сокращенном, кратком изложении (Павловский И.Ф. Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века. - Полтава, 1912. - С.51), а современный биографический словарь также повторяет Змеева, но, к сожалению, с рядом ошибок (Медицина в Україні. Видатні лікарі. Кінець XVII - перша половина XIX століть. Біобібліографічний словник. - Вип.1. - К., 1997. - С.42).

³Лякіна Р.М. Гординський Петро Андрійович // Києво-Могилянська академія в іменах, XVII-XVIII ст: Енцикл. вид. - К., 2001. - С.145.

⁴Российский медицинский список на 1825 г. - СПб., 1825. - С.75.

⁵Российский медицинский список на 1835 г. - СПб., 1835. - С.74.

⁶Змеев Л.Ф. Русские врачи писатели. - С.72.

⁷Album Academicum der Kaiserlichen Universitat Dorpat. - Dorpat, 1889. - S.705.

⁸Шантуров А.Г., Шеврылин Б.В., Мчедlidзе Т.П. Биографический словарь деятелей отечественной оториноларингологии. - Иркутск, 1988. - С.209.

⁹Венгеров С.А. Источники словаря русских писателей. - Т.3. - Пг, 1914. - Т.3. - С.140; очень кратко о нем; Енциклопедія Українознавства. - Львів, 1994. - Т.3.- С.921 (репринт).

¹⁰Балалыкин Д.А. Становление хирургии желудка как самостоятельного научного и клинического направления в 80-90-е годы XIX века // Хирургия. - 2006. - №1. - С.66-68.

¹¹Вернадский В.И. Дневники. 1917-1921. - К., 1994. - С.11.

¹²Фурменко И.П. Воронежский государственный медицинский институт имени Н.Н.Бурденко. - Воронеж, 1978. - С.125.

¹³Бертенсон В.Б. За 30 лет. (Листки из воспоминаний). - СПб., 1914. - С.168.

¹⁴Там же. - С.169.

VASILIEVK.K.

Additions to the Article of L.V.Izhik “Odessa Doctors-Bibliophiles”

There is added some new bibliographic.

Отримано 9.02.2008

ходилось, ных дорог. ию к нам громаду доктору, раньше, гъездит... в авися. В из Японии,

ции д.м.н., Павловский в ординского в ский словарь (1912. - С.51), а сяно, с рядом з XIX століття. земля в іменах,

S.705. варя деятелей . Т.3. - С.140; (репринт).ого научного и С.66-68. ститут імени .168.

ЧЕРНОБРОВ І.В.

УЧЕНЫЕ - УРОЖЕНЦЫ СУМСЬКИИ И.Г.САВЧЕНКО И С.В.КОРШУН: ЖИЗНЬ В БОРЬБЕ С ИНФЕКЦИЯМИ

Розглядається життєвий та науковий шлях видатних очених-медиків, докторів медицини І.Г.Савченко та С.В.Коршуна. Аналізується їх внесок у розвиток медицини в напрямку боротьби з інфекційними хворобами.

С глубокой древности население страдало от заразных болезней, которые отличались тяжелым течением, высокой летальностью и быстрым распространением, охватывая при этом огромные территории. Отдельными учеными, начиная с I в. до н.э., высказывались предположения о том, что причиной их являются невидимые живые существа. Но начало развития бактериологии как науки положено только в конце XIX в. французским ученым Луи Пастером, открывшим царство микробов и впервые научно доказавшим их значение в эпидемическом процессе. Он отмечал бесконечно большую роль этих бесконечно малых существ. Между тем, многие влиятельные ученые восприняли эти результаты, хотя и подкрепленные практикой, с явным недоверием. Была и другая крайность в этой проблеме. Во всех странах появились приверженцы новой науки, но утверждавшие возможность быстрой победы над инфекционными болезнями, зная возбудителя каждой из них.

Такие взгляды были, безусловно, глубоко ошибочными, так как не учитывалась необходимость дополнительного проведения комплекса научных, социальных и лечебно-профилактических мероприятий. Подтверждением этому служат приведенные ниже сведения о научно-практической деятельности наших земляков И.Г.Савченко и С.В.Коршуна, которые посвятили себя борьбе с инфекциями, занимались изучением многих наиболее распространенных инфекционных болезней.

Между тем, в 30-е годы прошлого столетия передко продолжали возникать грозные эпидемические вспышки. Вместе с работниками здравоохранения вели с ними борьбу и ученые, прежде всего эпидемиологи, бактериологи, инфекционисты и иммунологи. К сожалению, немало тех из них, кто был на переднем крае борьбы, испытали на себе необоснованные обвинения в причастности к враждебной деятельности и подвергнуты репрессиям. Среди них оказались ученые И.Г.Савченко и С.В.Коршун, возглавлявшие научную и оперативную медицинскую деятельность в различных регионах страны.

Неоцененный вклад в разработку и осуществление мероприятий по борьбе с инфекциями внес Иван Григорьевич Савченко - выдающийся ученый - патолог, микробиолог и иммунолог, один из создателей современной инфекционной патологии.

Чернобров Іван Володимирович - історик медицини

Круг его научных исследований и практической деятельности был довольно широким: холера, проказа (лепра), сибирская язва, скарлатина, злокачественные опухоли, малярия, возвратный тиф, острый ревматизм, механизмы иммунитета, фагоцитоза, анафилаксии и специфической профилактики инфекционных болезней, а также развитие высшего медицинского образования, совершенствование лечебно-профилактической помощи и др. Его имя по праву стоит в одном ряду с такими учеными, как И.И.Мечников, Н.Ф.Гамалея, Д.К.Заболотный, А.М.Безредка¹.

Родился И.Г.Савченко 2 марта 1862 г. в с.Крещатик нынешнего Роменского района. В 1883 г. поступил на медицинский факультет Киевского университета Св.Владимира. Будучи еще гимназистом, он увлекся эволюционной теорией Ч.Дарвина, а с первого курса в университете его сразу очаровал невидимый мир клеток как основы живой природы. Огромный интерес он проявил и к изучению микроорганизмов. Однако такой кафедры в университете еще не было, а сведения по бактериологии освещались на кафедрах хирургии, общей патологии и патологической анатомии. Купив за свои скучные средства старенький микроскоп, студент-первокурсник стал самостоятельно заниматься в лаборатории кафедры общей патологии. Профессор, заставший его однажды за этим занятием без разрешения, не выругал, а поощрил стремления заниматься научной работой, выделил ему хороший микроскоп и до третьего курса оказывал практическую помощь².

Затем под руководством знаменитого профессора Г.Н.Минха, возглавлявшего кафедру патологической анатомии, И.Г.Савченко выполнил свою первую научную работу, посвященную изменениям костной ткани и костного мозга при проказе. Она получила высокую оценку и была опубликована в 1887 г. в журнале "Русский врач"³. После окончания в 1888 г. университета Иван Григорьевич по рекомендации Г.Н.Минха начал работать на кафедре общей патологии у профессора В.В.Подвысоцкого - одного из ведущих ученых в этой области. Сначала был помощником прозектора, а через год стал ассистентом. Кафедра начала заниматься разработкой проблем бактериологии. При этом И.Г.Савченко выполнил ряд важных научно-практических работ, в частности - по изучению сибирской язвы - очень распространенной в то время инфекционной болезни людей и животных. Изучив свойства ее возбудителя и механизм невосприимчивости к заражению, исследователь считал фагоцитоз основным методом борьбы организма с этой инфекцией. Им было доказано, что сыворотка крови вначале губительно действует на данного возбудителя, но он постепенно приспособливается и может культивироваться.

Большое значение имели первые работы ученого относительно местной чувствительности органов и тканей к инфекционному началу и о местном иммунитете. И.Г.Савченко стал одним из пионеров учения об инфекционной аллергии (повышенной чувствительности) и анафилаксии (аллергических реакциях) организма.

Это было доказано на применении лечебной противохолерной сыворотки. В дальнейшем он и его ученики уделяли значительное внимание этим проблемам⁴.

На опухолев злокачес была при непосред рад вопр и гистоли Проводя человеческ отвержен осущест совершил изучения

Опы наблюдений принимал УССР), с профессором присутствии В.В.Подвысо приемом и вибрионов нейтралит раствором с

После этого холерных вирулентных определев Самочувстви никто из них

Это и энтеровакци профилактика (брюшного исключите

До это парентера ослабленни Н.Ф.Гамалея вибрионов эксперимен не только в ционными бактериями И.Г.Савченко

В 1890 г. в общей патологии курс инфекционных

ности был скарлатина, ревматизм, специфической не высшего практической ценными, как

нынешнего вет Киевского он увлекся в университете его природы. мов. Однако вактериологии биологической школы, студенты кафедры им занялись изучением научной работы оказывал

Г.Н.Миха, кто выполнил ткань и кожу и была начата в 1888 Минха начал звеноцкого помощником заниматься выполнил ряд сибирской эпидемии людей и приимчивости одом борьбы с кровью и постепенно относительно му началу и ов учения об анафилаксии и вохолерной ное внимание

накопленный материал об инфекционной природе злокачественных опухолей стал его докторской диссертацией "Споровиковые чужеядные в злокачественных опухолях", успешно защищенной в 1893 г. И.Г.Савченко была присвоена ученая степень доктора медицины⁵. Он принимал в то время непосредственное участие в борьбе с эпидемией холеры в Киеве, разработал ряд вопросов ее эпидемиологии и бактериологии, изучил патологические и гистологические изменения внутренних органов, вызванные болезнью. Проводя научные исследования о холере, которая забирала тысячи человеческих жизней, Иван Григорьевич проявил большую самоотверженность и совершил научный подвиг во имя человечества - осуществил самозаражение холерой. Ранее, в 1874 г., аналогичный подвиг совершил его учитель Г.Н.Минх, заразивший себя возвратным тифом в целях изучения путей заражения и распространения этой болезни.

Опыт самозаражения холерой проводился в 1893 г. для подтверждения наблюдений о создании искусственного иммунитета. В нем также принимали участие Д.К.Заболотный (будущий президент Академии наук УССР), студенты-медики П.Г.Стасевич и А.Т.Леонтович (будущие профессора). Эксперимент был проведен с безусловной точностью, в присутствии специальной комиссии, в состав которой входил профессор В.В.Подвысоцкий. За день до этого проводилась иммунизация участников приемом внутрь культуры убитых, а, следовательно, безвредных холерных вибрионов. На второй день в строго установленное время была проведена нейтрализация желудочного сока у каждого участника приемом внутрь раствора соды для обеспечения его безвредности для возбудителей холеры. После этого каждый участник принял внутрь значительную дозу культуры холерных вибрионов. Чтобы не было сомнений в отношении их вирулентности, культуру в различных дозах ввели кроликам, которые через определенное время погибли (в зависимости от введенной дозы). Самочувствие всех четырех участников эксперимента было нормальным, никто из них не заболел⁶.

Это испытание безвредности предложенной вакцины стало началом энтеровакцинации (через пищеварительный тракт) в целях специфической профилактики не только холеры, но и других кишечных инфекций (брюшного тифа, дизентерии, паратифов), что в последующие годы имело исключительно важное практическое значение.

До этого для иммунизации людей против холеры применяли только парентеральное (путем инъекций) введение вакцин из живых или ослабленных культур холерных вибрионов, а также предложенную Н.Ф.Гамалеей и испытанную им на себе и жене вакцину из убитых холерных вибрионов⁷. Однако их применение было затруднено. Проведенный эксперимент доказал, что прием через рот убитых возбудителей холеры, а не только их инъекция, предупреждает заражение кишечными инфекционными болезнями. В 1893 г. в журнале "Врач" была опубликована статья И.Г.Савченко "Опыт иммунизации человека против холеры"⁸.

В 1895 г. Иван Григорьевич был назначен приват-доцентом кафедры общей патологии Киевского университета и стал читать систематический курс инфекционных болезней. В это время внимание ученых во всем мире

было приковано к исследованиям И.И.Мечникова о механизме создания невосприимчивости к возбудителям инфекционных болезней (фагоцитозе). Ему потребовалось почти два десятилетия вести научные споры с противниками фагоцитарной теории иммунитета. Зная об исследованиях И.Г.Савченко в области иммунологии, он, после ознакомления во время пребывания в Киеве в 1895 г. с работой лаборатории, пригласил Ивана Григорьевича поработать в Пастеровском институте в Париже. Это стало решающим моментом для последующего научного творчества И.Г.Савченко, который принял живое участие в работе такого авторитетного международного научного центра. Он провел там целый ряд дополнительных исследований, выясняющих природу и механизм фагоцитоза как одну из защитных реакций организма. Было установлено наличие в этом процессе особых фиксаторов, названных впоследствии антителами. Также изучил роль лейкоцитов крови в механизме иммунитета при возвратном тифе. Эти оригинальные исследования, как и выполненные ранее работы о злокачественных опухолях, принесли ученному широкую известность. Он по праву считается создателем физико-химического направления в учении о фагоцитозе⁹.

В 1896 г. И.Г.Савченко был избран профессором и заведующим кафедрой общей патологии Казанского университета, которой руководил до 1919 г. Он организовал и был первым директором Казанского бактериологического института. Собрав вокруг себя молодых талантливых врачей, ученый продолжал научные исследования, наладил производство бакпрепараторов, впервые начал преподавать студентам бактериологию как самостоятельный предмет. Выполнил ряд работ по исследованию острого ревматизма, скарлатине, физиологии и морфологии патогенных дрожжей. Изучая скарлатину - очень распространенное и тяжелое в то время инфекционное заболевание детей, заканчивавшееся в 20-25% случаев летальным исходом, И.Г.Савченко в 1905 г. впервые установил, что скарлатинозный стрептококк способен выделять токсин. Но это открытие некоторые видные ученые встретили с недоверием. И только годами позже окончательно была признана стрептококковая природа скарлатины. Иван Григорьевич, еще до этого изучивший особенности биологии скарлатинозного стрептококка, предложил в 1907 г. специфическую антитоксическую лечебную противоскарлатинозную сыворотку. Она была апробирована в педиатрической клинике Казанского университета для лечения больных скарлатиной детей и дала хороший эффект. В дальнейшем она длительное время широко применялась на практике не только в стране, но и за рубежом.

Изготовление и использование этой сыворотки оказали большое влияние на теорию и практику применения сывороток вообще¹⁰. Затем для массовой вакцинации детей против скарлатины И.Г.Савченко была предложена вакцина, которая также дала хорошие результаты.

Лишь в 1917 г. американские ученые (супруги Дики) тем же методом изготовили аналогичную противоскарлатинозную сыворотку. Однако они признали в этом приоритет нашего земляка¹¹.

Летом 1918 г. И.Г.Савченко с семьей приезжал в отпуск на родину в

Ромес
от Ка
семей
врача
анну

ше со
медици
инсти
кафед
руков
широв
работ
скрата
занима
бичом
научну
се раб
считал
сложны
красово
посто
состоя
другим
росами
болезн
Под сг
беспер
Огромн
и занят
Не одн
исслед

Н
И.Г.Са
Кавказ
Его им
институ
котором
логичес
тепло ч
Казанск
специал
журнал
открыто
того, к
характер
друзьям

создания
тоцитозе).
споры с
дованиях
во время
ил Ивана
Это стало
Савченко,
о между-
ительных
ик одну из
и процессе
ке изучил
ном тифе.
работы о
ность. Он
вления в

следующим
руководил
азанского
антливых
производство
логию как
по острого
дрожжей.
то время
% случаев
новил, что
о открытие
дами позже
тины. Иван
ни скарла-
антитокси-
ла апроби-
ля лечения
ейшем она
стране, но

и большое
?. Затем для
енко была
же методом
Однако они
на родину в

Роменский уезд, но вследствие Гражданской войны оказался отрезанным от Казани, испытав при этом суровые лишения и чрезвычайно тяжелые семейные потери (гибель двух сыновей). Однако это не сломило его как врача, ученого и патриота. Он нашел в себе силы снова окунуться в кипучую работу¹².

В 1919 г. И.Г.Савченко, получив приглашение, приехал в Краснодар, где совместно с другими учеными принял активное участие в организации медицинского факультета Кубанского университета, а затем и медицинского института. Он создал Кубанский химико-бактериологический институт, кафедры общей патологии и медицинской микробиологии, которыми руководил до конца своей жизни. Как и в Казани, вокруг него сгруппировались инициативные ученые и врачи. Продолжалась дальнейшая работа по изучению и проведению мероприятий по борьбе с холерой, скарлатиной, сыпным тифом, кишечными и другими инфекциями. Особое внимание ученый уделял также изучению малярии, которая стала настоящим бичом для населения края. Борьбу с ней он поставил на рациональную и научную основу, организовал краевую малярийную станцию и руководил ее работой. Сочетая научную и практическую деятельность, И.Г.Савченко считал, что практическая сторона дела более трудная, чем решение самых сложных проблем науки. Поэтому он взял на себя обязанности консультанта краевого отдела здравоохранения и городской инфекционной больницы, постоянно интересовался организацией общественного питания, состоянием водоснабжения и санитарной очистки в городе, многими другими санитарно-гигиеническими и противоэпидемическими вопросами. Не одно важное мероприятие по борьбе с инфекционными болезнями в крае не проходило без предварительного обсуждения с ученым. Под его непосредственным руководством в кратчайшие сроки освоено бесперебойное производство бакпрепаратов для нужд армии и населения. Огромная заслуга И.Г.Савченко как педагога. Он привлекал на свои лекции и занятия практических врачей, излагал им новейшие достижения науки. Не один десяток будущих ученых провели свои первые научные исследования под руководством Ивана Григорьевича¹³.

Научная, практическая, педагогическая и общественная деятельность И.Г.Савченко была высоко оценена. Ему первому из ученых Северного Кавказа присвоено в 1928 г. звание заслуженного деятеля науки РСФСР. Его имя в 1929 г. присвоено Кубанскому химико-бактериологическому институту, а в последующем - увековечено памятной доской на здании, в котором он плодотворно трудился (ныне - красная санитарно-эпидемиологическая станция). В том же году научная и медицинская общественность тепло чествовали И.Г.Савченко в связи с 40-летием его деятельности¹⁴. Казанский университет, где ученый проработал более 20 лет, посвятил ему специальный номер своего печатного издания - "Казанского медицинского журнала". В одной из статей отмечалось, что Иван Григорьевич всегда открыто высказывал свои убеждения и горячо отстаивал их, независимо от того, касались ли они научных вопросов или вопросов морального характера. Иногда это приводило к спорам и столкновениям даже с близкими друзьями, но николько не мешало всем, близко знавшим ученого, любить и

уважать его. Кроме того, смелые, подчас резкие суждения, соединенные с научным предвидением, невольно вызывали живой интерес у слушателей к затрагиваемым темам¹⁵.

И.Г.Савченко создал научные школы в Казани и Краснодаре, где сформировалось много видных ученых. Среди них: академики В.М.Аристовский, П.Ф.Здродовский, профессора В.А.Барыкин, А.Н.Гордиенко, В.М.Добромыслов и многие другие, которые, в свою очередь, воспитали плеяду других ученых. Однако, несмотря на огромные заслуги, И.Г.Савченко в 1932 г. был арестован и репрессирован¹⁶. 3 ноября 1932 г. он ушел из жизни. Его научное наследие составляет более 100 опубликованных трудов. Основные из них вошли в сокровищницу мировой медицинской науки, нашли отклик у видных ученых, в том числе зарубежных. Они подтвердили научные выводы, сделанные нашим знаменитым земляком. Многие его ученики посвятили своему учителю и наставнику свои научные работы. Так, в 1961 г., почти три десятилетия спустя после смерти ученого, профессор-патофизиолог, заслуженный деятель науки РСФСР А.Н.Гордиенко в своей монографии "Механизм аллергических реакций" писал: "Светлой памяти моего учителя - заслуженного деятеля науки, профессора Савченко Ивана Григорьевича посвящаю свой труд"¹⁷.

* * *

Исполнилось 140 лет со дня рождения крупного ученого-микробиолога и иммунолога Степана Васильевича Коршуна. Родился он 18 сентября 1868 г. в Глухове, в семье казака. После окончания в 1887 г. классической гимназии поступил на медицинский факультет Харьковского университета. В студенческие годы принимал активное участие в борьбе с эпидемиями, будучи неоднократно в составе студенческих отрядов, проводивших подворные обходы в целях раннего выявления заболевших. На последнем курсе университета работал в отряде по борьбе с холерой, руководил бараком для холерных больных в г.Славянск. Холера свирепствовала в течение лета 1892 г., поэтому он оставался на вверенном ему участке работы, а сдача государственных экзаменов была перенесена на весну 1893 г.¹⁸

Молодой врач получил назначение и 3 года работал ординатором терапевтической клиники Харьковского университета. Но в свободное время совершенствовал свои знания по бактериологии на кафедре патологической анатомии под руководством профессора В.К.Высоковича, который очень плодотворно занимался также физиологией, эпидемиологией и бактериологией. В 1895 г. С.В.Коршун возглавил Харьковскую бактериологическую станцию, которая со временем была реорганизована в бактериологический институт (ныне - научно-исследовательский институт микробиологии им.И.И.Мечникова).

Там была начата важная работа по изготовлению противодифтерийной лечебной сыворотки. В этом довольно нелегком деле Степан Васильевич проявил творческий подход, разработав методику получения дифтерийного токсина и схему иммунизации. Это дало возможность иметь высококачественную лечебную сыворотку, которая была так необходима в тех сложных эпидемических условиях ввиду высокой заболеваемости

дифтерией границей родину за биологиче кафедры г. Париже в гигиены в Харьковской кафедрой разработал сыворотку, стало искл а из Германской Первой ми

Ряд га гической д предложил из каменна проведени в то время из основат 1922 г. - жу

В 192 инфекцион важных на снижения одной из с детского на смеси диф фической и это был с противоди получена к дало возмож 20 раз. В имевшая с дифтерии

Боль кишечных диагностики инфекциям населения. Он пользовался. Однако плохими органами в по ложному в расцвете

дифтерией и смертности от нее. В 1901-1902 гг. С.В.Коршун работал за границей у видного немецкого ученого П.Эрлиха. После возвращения на родину защитил в 1903 г. докторскую диссертацию, посвященную роли биологических связей токсинов и энзимов. Был избран приват-доцентом кафедры гигиены Харьковского университета. В 1906-1908 гг. работал в Париже в Пастеровском институте у И.И.Мечникова, а также в институтах гигиены в Берлине, Мюнхене и Бреслау. В 1908 г. стал руководителем Харьковского бактериологического института, а в 1910 г. - заведующим кафедрой гигиены университета. Совместно с сотрудниками института разработал метод и получил в 1915 г. стандартную противостолбнячную сыворотку, потребность в которой была огромной, особенно на фронте. Это стало исключительно важным событием, так как страна не имела сыворотки, а из Германии доставлять ее не имелось никакой возможности вследствие Первой мировой войны¹⁹.

Ряд научных исследований ученого посвящен вопросам серологической диагностики сыпного тифа и борьбы с ним. В 1920 г. С.В.Коршун предложил дезинсектицидный препарат сольвент, который был получен из каменного угля. На практике он оказался достаточно эффективным при проведении мероприятий в очагах сыпного тифа, заболеваемость которым в то время не знала никаких пределов и границ. В 1918 г. ученый стал одним из основателей журнала "Врачебное дело", издающегося и в наши дни, а в 1922 г. - журнала "Профилактическая медицина"²⁰.

В 1923 г. Степан Васильевич был назначен директором Института инфекционных болезней в Москве. Под его руководством выполнен ряд важных научно-практических работ. В частности, в условиях достигнутого снижения на 1/3 уровня заболеваемости дифтерией, она продолжала быть одной из самых распространенных инфекционных болезней, особенно среди детского населения. Ученый усовершенствовал методику изготовления смеси дифтерийного токсина с антитоксином для проведения специфической иммунизации детей, что дало положительные результаты. Однако это был еще только промежуточный период перехода к иммунизации противодифтерийным анатоксином. Для профилактики скарлатины была получена комбинированная вакцина, применение которой в дальнейшем дало возможность снизить заболеваемость в 2,5 раза, а смертность - в 20 раз. В 1929 г. изготовлена дифтерийно-скарлатинозная вакцина, имевшая иммунологическую эффективность одновременно против дифтерии и скарлатины²¹.

Большое значение имели работы по проблемам иммунизации против кишечных инфекций, вакцинации против туберкулеза, лабораторной диагностики сифилиса, а также решение других вопросов борьбы с инфекциями, которые были самыми насущными задачами в охране здоровья населения. Известно около 80 опубликованных научных работ ученого²². Он пользовался огромным авторитетом среди научных работников и врачей. Однако плодотворная научно-практическая деятельность была расценена органами власти иначе. В 1930 г. его освободили от занимаемой должности по ложному обвинению и арестовали как "врага народа". В 1931 г. он погиб в расцвете своих творческих сил. Реабилитирован посмертно²³.

І.Г.Савченко и С.В.Коршун, создававши и развивавшие десятилетиями новые направления в микробиологии, иммунологии и инфекционной патологии, оставались верными им до конца своих дней. Эти разделы медицинской науки за 75-летний период, прошедший после смерти ученых, достигли значительных успехов, но исследователи снова и снова обращаются к их научным трудам, оставленным ими для своих последователей. Имена И.Г.Савченко и С.В.Коршуна - ученых большого мужества, вошли в историю медицинской науки и здравоохранения.

¹ Годованый Б.А. И.Г.Савченко - учений, врач, патрист // Фельдшер и акушерка. - М., 1962. - №3. - С.28.

² Аристовский В.М. Иван Григорьевич Савченко // Журнал микробиологии, эпидемиологии, иммунологии. - М., 1949. - №9. - С.3-5; Годованый Б.А. Указ. соч. - С.28-29.

³ Там же.

⁴ Гордиенко А.Н. Иван Григорьевич Савченко // Патологическая физиология и экспериментальная терапия. - М., 1962. - №2. - С.91-92.

⁵ Диденко В.И. Савченко Иван Григорьевич // Большая медицинская энциклопедия. - М., 1984. - Т.22. - С.442.

⁶ Вайндрах Г.М. Подвиги русских врачей. - М., 1959. - С.58, 90; Блинкин С.А. Люди большого мужества. - М., 1963. - С.196; Он же. Героические будни медиков. - М., 1980. - С.20-21.

⁷ Вайндрах Г.М. Указ. соч. - С.55-57.

⁸ Диденко В.И. Указ. соч. - С.442.

⁹ Аристовский В.М. Указ. соч. - С.4-5; Годованый Б.А. Указ. соч. - С.29; Гордиенко А.Н. Указ. соч. - С.92; Ковалевский Г.Н., Гордиенко А.Н. И.Г.Савченко - выдающийся патолог и микробиолог // Врачебное дело. - К., 1958. - №2. - С.207-208.

¹⁰ Там же.

¹¹ Аристовский В.М. Указ. соч. - С.5; Годованый Б.А. Указ. соч. - С.30; Гордиенко А.Н. Указ. соч. - С.92.

¹² Гордиенко А.Н. Указ. соч. - С.92.

¹³ Годованый Б.А. Указ. соч. - С.30; Гордиенко А.Н. Указ. соч. - С.92; Диденко В.И. Указ. соч. - С.442; Ковалевский Г.Н., Гордиенко А.Н. Указ. соч. - С.208.

¹⁴ Диденко В.И. Указ. соч. - С.442.

¹⁵ Груздев В.С. // Казанский медицинский журнал. - 1929. - №1. - С.3-9.

¹⁶ Верхратський С.А., Заблудовський П.Ю. Історія медицини. - К., 1991. - С.416.

¹⁷ Гордиенко А.Н. Механизм алергических реакций. - К., 1961. - 265 с.

¹⁸ Дяченко С.С. С.В.Коршун и его роль в развитии медицинской микробиологии на Украине // Микробиологический журнал. - М., 1983. - Т.45. - №5. - С.101.

¹⁹ Там же. - С.102.

²⁰ Там же. - С.103.

²¹ Там же. - С.103-104.

²² Диденко В.И. Коршун Степан Васильевич // Большая медицинская энциклопедия. - М., 1979. - Т.11. - С.405.

²³ Верхратський С.А., Заблудовський П.Ю. Вказ. праця. - С.416.

CHERNOBROVIV.

Scientists - the Natives of Sumy Region I.G.Savchenko and S.V.Korshun: Life in Struggle with Infections

There is observed the life and scientific work of noted scientists, medics, Doctors of Medicine I.G. Savchenko and S.V. Korshun. It is analyzed their contribution to the development of medicine for the infectious disease control

СТАРИКОВ Г.М.

Д.І.БАГАЛІЙ І УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ КІНЦЯ XIX - ПОЧАТКУ ХХ СТ.

З'ясовується значення діяльності Д.І.Багалія для українського національного питання як за часів Російської Імперії, так і за доби радянської влади.

На кінець 2007 р. припав 150-річний ювілей з дня народження видатного українського історика Дмитра Івановича Багалія. У вітчизняній історичній науці історіографія, присвячена вченому, нараховує декілька десятків статей та одну єдину монографію¹. За такої ситуації особливо вагомого значення набуває видання "Вибраних праць" Д.І.Багалія, розпочате у 1999 р. під редакцією відомого українського науковця В.В.Кравченка. Проектом видання "Вибраних праць" заплановано вихід 6 томів, до яких включено автобіографію вченого, його епістолярну спадщину, основні праці з історіографії, джерелознавства, історії Лівобережжя та Півдня України, а також м. Харків та Харківського університету. Завершення цього проекту є велими важливим для появі значно більшої кількості розвідок, що у кінцевому підсумку має привести до появи великої синтетичної монографії про вченого. У цієї ж студії за мету є спроба зробити узагальнюючий висновок щодо ролі Д.І.Багалія в українському національному русі.

Своїм залученням до українського національного руху Д.І.Багалій зобов'язаний у першу чергу впливу В.Б.Антоновича. Д.І.Багалій, представник старшого покоління учнів В.Б.Антоновича, ще за студентських років був введений своїм вчителем до кола членів Старої Громади². А згодом саме його обрав В.Б.Антонович для здійснення свого "харківського проекту". Ця передбачала домогтись обрання на цю оголошене вільним місце приват-доцента по кафедрі російської історії у Харківському університеті людини, яка б змогла значно прислужитись українському питанню у Харкові. Для цієї ролі був обраний Д.І.Багалій.

У даному випадку В.Б.Антонович керувався як міркуванням направити до Харкова свідомого українця, здатного організувати навколо української справи значну кількість місцевої інтелектуальної еліти і впливати на широкий загал, так і бажанням забезпечити наукову кар'єру одному зі своїх улюблениців³. Але на шляху здійснення цієї мети стояла та обставина, що Д.І.Багалій на той час ще не здобув наукового ступеня магістра і тому не міг обійтися вакантну посаду у Харкові. У цій ситуації В.Б.Антонович зважився на доволі ризикований крок: влаштувати для свого учня досрочовий захист роботи, яка вже отримала золоту медаль і не могла захищатись як магістерська.

Стариков Григорій Миколайович - аспірант Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України

Але В.Б.Антонович вирішив нашвидкоруч розширити та дещо переробити попередню працю і представити її як нове дослідження.

На ділі ж через стислі терміни ця ідея виласла у запозичення тексту з праць інших дослідників, іншими словами - плагіат. Рецензентами виступили сам В.Б.Антонович та В.С.Іконников. Д.І.Багалій встиг вчасно отримати магістерський ступінь і за допомоги відомого мовознавця, професора Харківського університету О.О.Потебні обійняв уподобану В.Б.Антоновичем посаду. Але приховати цей факт виявилося неможливим і через рік з'явилась рецензія іншого учня В.Б.Антоновича Л.А.Лінніченка, що фактично на довгі роки стала для Д.І.Багалія дамоклевим мечем. До цього ще як наслідок протистояння професури на факультеті додались звинувачення в українофільстві. Коли ці факти дійшли до відома міністра народної просвіти І.Д.Делянова, то ледь не зруйнували кар'єру молодого вченого і сильно відсточили захист ним роботи на отримання звання доктора⁴. Цей випадок із здобуттям харківської кафедри спровоцив на Д.І.Багалія надзвичайно прикро враження, наклавши відбиток на його дії та вчинки протягом усього життя. З появою родини йому стало ще більше чого втрачати і надалі Д.І.Багалій взяв собі за правило: ніколи не йти на конфлікт із владою. Саме тому він і не створив у Харкові чогось на зразок філії Старої Громади, а усі свої сили зосередив на діяльності на культурницькій ниві (навіть мемуари вченого мають символічну назву "50 років на сторожі української культури"). Тут Д.І.Багалій досяг дуже вагомих результатів і, власне, українська справа від цього багато у чому виграла.

Одним з перших вагомих кроків Д.І.Багалія в межах його концепції аполітичного культурництва стала співпраця з першим українським історичним журналом "Київська старовина", яка тривала протягом усіх років існування часопису. "Київська старовина" згуртувала не тільки свідомих українців з числа інтелектуальної еліти, але й аполітичних науковців. Завдяки працям авторів журналу науково почала обґрунтовуватись незалежність української історії від російської, було розпочато формування концепції національної історії.

До співпраці з "Київською старовиною" Д.І.Багалія залучив той же В.Б.Антонович. Д.І.Багалій був постійним автором часопису, забезпечував надходження матеріалів до редакції від харківських науковців (які, як правило, як і сам Д.І.Багалій, часто відмовлялися від авторського гонорару), робив постійні рецензії на номери журналу у харківській пресі, завдяки своїм численним знайомствам сприяв збільшенню кількості передплатників "Київської старовини"⁵.

Д.І.Багалій також багато зробив і для збереження національної документальної спадщини. Ця проблема була заявлена на сторінках "Київської старовини" дослідженнями Румянцевського опису Малоросії, рукописів проф. Кістяківського та інш. У самому Харкові вченій значних зусиль доклав і до розбудови, створеного П.С.Єфименком незадовго до його обрання на кафедру, архіву при Харківському університеті. За безпосередньої участі Д.І.Багалія відбувались розбір та опис архівного матеріалу, що довгий час зберігався у доволі жахливих умовах. Завдяки його клопотанням архів отримав більш-менш пристойне приміщення⁶. Протягом 20 років він був

зарваний
полтавським
належить
рукописів
у дар архів
розвідникам
вчений з
І.В.Телін
діяльністю
що оглядає
які планування
матеріалів

Відповідь
Історико-
вченого в
значне місце
Д.І.Багалі
дослідження

До цього
належить
прізвище
обрано членом
Правління
приміщень
кошти на
надзвичайний
він і його
на цю спро
та наукові
Правління
з 1000 до
будинок, з
велику читальну
на 280000
зберігання
спеціалізований
музичний
Бібліотека
збільшила
Імперії. Так
числа книж
на 109087
жовтня 1917
Хоча бібліот
домагався
більше сим
зали. Зв'яза

ти та дешо
кення.
ння тексту з
и виступили
то отримати
професора
Антоновичем
рік з'явилася
тчно на довгі
як наслідок
увачення в
цій просвіти
ого і сильно
Цей випадок
зайно прикро
сього життя.
ї Д.І.Багалій
тому він і не
усі свої сили
уари вченого
льтури"). Тут
ка справа від
го концепції
українським
том усіх років
льки свідомих
вців. Завдяки
незалежності
їя концепції
лучив той же
забезпечував
ї, як правило,
орару), робив
авдяки своїм
редплатників
національної
ках "Київської
ї, рукописів
зусиль доклав
го обрання на
редньої участі
що довгий час
отанням архів
років він був

завідующим архівом. За цей час була знайдена і перевезена до Харкова полтавська частина архіву Малоросійської колегії (при цьому Д.І.Багалію належить честь відкриття Румянцевського опису Малоросії), створений відділ рукописів місцевих (переважно університетських) діячів. Сам вчений передав у дар архіву багато зібраних ним документів. З 1892 р. за ініціативи Д.І.Багалія розпочато детальний і систематичний опис архіву⁷. До архівної роботи вчений залучав і багато молодих науковців (М.М.Бакай, В.О.Барвінського, І.В.Теличенка, М.М.Плохинського, Д.П.Міллера та інш.). Завдяки своїй діяльності як архівного діяча, Д.І.Багалія часто включали до складу комісій, що оглядали документи жандармського, спархіального та інших відомств, які планувалось знищити, і це також дало йому змогу зберегти багато цінних матеріалів та значно розширити харківський архів⁸.

Відразу ж після переїзду до Харкова Д.І.Багалій вступив до Харківського Історико-Філологічного Товариства. Товариством за безпосередньої участі вченого на 1905 р. було видано 16 томів наукових досліджень. Але найбільше значне місце посідає перше видання творів Г.С.Сковороди, для якого Д.І.Багалієм було проредаговано близько 500 сторінок тексту і написано дослідження про українського філософа⁹.

До одного з найбільших здобутків Д.І.Багалія у просвітницькій сфері належить створення Харківської публічної бібліотеки (яка зараз носить прізвище В.Г.Короленка). У 1889 р. (на 4-й рік заснування бібліотеки) його обрано членом Правління, а з 1893 до 1906 рр. він був незмінним Головою Правління. Бібліотека тоді потребувала відповідного спеціального приміщення, але отримати його від влади було так само важко, як і зібрати кошти на будівництво нового. Д.І.Багалій вирішив піти останнім шляхом і з надзвичайною енергією взялся до цієї справи. Щоб зібрати необхідні кошти, він і його однодумці читали багато лекцій, йому вдалось залучити до пожертв на цю справу приватних осіб, місцеве самоуправління, громадські організації та наукові товариства. За сім років його перебування на посаді Голови Правління бібліотеки капітал на будівництво нового приміщення збільшився з 1000 до 92000 крб. І, нарешті, у січні 1901 р. бібліотека отримала новий будинок, збудований за проектом академіка Бекетова. Нове приміщення мало велику читальну залу та спеціально пристосоване книгосховище, розраховане на 280000 томів. Її книжковий фонд на той час налічував 80000 одиниць зберігання. За головування Д.І.Багалія у бібліотеці відкрились нові спеціалізовані відділи: місцевий, земський, український, гебреїки та юдаїки, музичний, бібліотекознавчий, а також дві філії у робітничих кварталах. Бібліотека, завдяки зусиллям свого засновника, за короткий час суттєво збільшила книжковий фонд і з часом стала однією з найбільших у Російській імперії. Так, на 1893 р. бібліотека мала книжок на суму 55700 крб. (точного числа книг у звіті нема), а на останній рік головування Д.І.Багалія (1906 р.) - на 109087 крб. (108729 томів). Ця динаміка зберігалася і надалі: станом на 1 жовтня 1914 р. кількість книжок та часописів збільшилась до 172861 тома. Хоча бібліотеці часто і не вистачало фінансування, Д.І.Багалій всіляко домагався того, щоб плата за абонемент для користування книгами була більше символічною і якомога більше народу мало змогу відвідувати читальні залі. Зв'язку з бібліотекою Д.І.Багалій не поривав і після своєї відмови бути

Головою Правління. Вже за радянських часів за його сприяння бібліотека набула республіканського статусу: отримала назву Центральної Державної, стала отримувати обов'язковий примірник, її матеріальне становище суттєво змінило¹⁰.

. Неабиякого успіху досягло також Товариство поширення у народі грамотності. Видавничий комітет товариства (12 років очолюваний Д.І.Багалієм) видавав багатотисячними тиражами дешеві книжки (науково-популярного та художнього (твори вітчизняних письменників та переклади зарубіжної літератури) змісту,) для народу. Д.І.Багалій згадує, що протягом тільки десяти років (1891-1901 рр.) було видано більше 1 млн. таких книжок, а розмір видавничого фонду на кінець 1910 р. склав більше 10000 крб. Друкування відбувалось як російською, так і українською мовою, але щодо видань рідною мовою виникало багато зауважень з боку цензури і це суттєво обмежувало видавничий комітет у своїй діяльності. Книжки, надруковані російською мовою, поширювались на території всієї європейської частини Російської імперії, доходячи аж до Сибіру¹¹.

Надзвичайно багато зусиль доклав Д.І.Багалій для поповнення Харківського міського музею експонатами на українську тематику. Він звернувся до Петербурзької Академії Мистецтв та найвидатніших художників Петербурга та Москви (особливо українського походження) з проханням подарувати або дешево продати музею свої картини, гравюри, акварелі тощо. На це прохання відгукнулись І.Ю.Репін (подарував декілька картин і за 1000 крб. віддав свою роботу "Отиди от мене, сатано", яка перед цим побувала на виставках у багатьох країнах світу), В.Є.Маковський ("За приданым"), М.В.Нестеров, В.Д.Поленов та інш.¹² Але найбільше музей здобув від доброго знайомого Д.І.Багалія - видатного українського художника С.І.Васильківського. Він подарував повну колекцію своїх картин та етюдів (кілька сотень), яка мала, крім художнього, і велике етнографічне значення. Так, у ній були представлені українські красвици, замальовки хат з різних куточків України, старовинних церков з Наддніпрянщини і Галичини. Сам Д.І.Багалій віддав до музею портрети полковників Новицьких, Харка, подаровані йому С.І.Васильківським картини і власний портрет роботи І.Ю.Репіна¹³.

Д.І.Багалій був також першим професором Харківського університету, який виступив за викладання студентам українською мовою певних предметів¹⁴. Це викликало численні подяки з боку студентства та прохання читати курс історії "Південної Росії" українською мовою, що на той час було нездійсненим¹⁵.

Згодом Д.І.Багалій завдяки успішним науковій кар'єрі та громадській діяльності обіймав посади ректора Харківського університету, міського голови м.Харків, обирається до складу Державної Ради. Але такі підвищення вкрай негативно відбилися на українській справі. На цих посадах увага до Д.І.Багалія значно зросла, і щоб знов не наразитись на звинувачення в українофільстві та не ставити під загрозу досягнуті висоти, він надовго відходить від українського питання. Таким вчинком він викликав численні критичні зауваження від діячів українського руху. Наприклад, М.С.Грушевський прохаче Д.І.Багалія написати бодай щось українською мовою, щоб надати йому звання дійсного члена НТШ¹⁶. Є.Х.Чикаленко, згадуючи у своїх

Сумська
"Щодо
української

поверта

активіз

поперед

організа

Категорі

гетьмана

він бер

Так, раз

Академі

ім.В.І.В

згоду на

законодав

школі і

роботу,

собі пр

научні

Отдел

тическо

(научні

наук)²⁰

до складу

ботаніч

певних

Раді Мі

відкрили

Так

гетьмана

належні

губернії

Слов'ян

Слобідсь

бороть

супроти

У

ментальн

досліджен

1919 р.,

заканчи

обзор в

хроногр

и грамо

Это пер

как в ук

себе си

я бібліотека
ї Державної,
вище суттєво
ння у народі
очолюваний
ски (науково-
та переклади
що протягом
аких книжок,
е 10000 крб.
ю, але щодо
и і це суттєво
надруковані
ської частини

поповнення
матику. Він
художників
з проханням
кварелі тощо.
ртн і за 1000
цим побувала
“риданим”),
ув від доброго
а С.І.Василь-
тодів (кілька
чения. Так, у
зних куточків
ам Д.І.Багалій
шаровані йому
спіна¹³.
університету,
овою певних
а та прохання
на той час було

а громадській
ського голови
ищення вкрай
дах увага до
чинувачення в
т, він надовго
навк численні
М.С.Грушевсь-
ю, щоб надати
уючи у своїх

“Цоденниках” про Д.І.Багалія, взагалі зображує його як людину далеку від українських справ¹⁷.

Після 1917 р. та Лютневої революції у Росії Д.І.Багалій знов повертається до проблем українського руху і починається другий період його активної праці на користь розбудови нової України. Протягом своєї попередньої діяльності Д.І.Багалій здобув колосальний адміністративний та організаційний досвід, застосувати який зараз випала прекрасна нагода. Категорично відмовившись від посад прем'єра та міністра освіти в уряді гетьмана Скоропадського¹⁸ (через те, що не вірив у міцність його режиму), він бере активну участь у багатьох неполітичних проспектах часів гетьманату. Так, разом з В.І.Вернадським Д.І.Багалій став одним із засновників Української Академії Наук та Всенаціональної бібліотеки (зараз Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського). 28 червня 1918 р. він повідомив В.І.Вернадського про згоду приїхати до Києва, щоб увійти до очолюваної ним комісії (по підготовці законопроекту про створення у Києві Української Академії Наук та по вищій школі і науковим установам)¹⁹. Перша комісія мала за 2 місяці завершити свою роботу, щоб Академія почала працювати вже восени. В.І.Вернадський уявляв собі проект майбутньої Академії наступним чином: “Мне рисуется большой научный исследовательский центр: Академия по краине мере с 3 Отделениями (Историко-Филологическим, Физико-Математическим, Украинским) с большой национальной библиотекой, Музейми (научно обставленными) и исследовательскими институтами опытных наук”²⁰. Крім цього, розробленим ними проектом передбачалось обрання до складу академіків 71 науковця, передача 440 десятин землі для улаштування ботанічного і акліматизаційного садів та астрономічної обсерваторії. Зазнавши певних змін через зауваження щодо комплектування штатів та кошторису на Раді Міністрів²¹, цей проект було затверджено і 14 листопада 1918 р. відкрилася Українська Академія Наук.

Також у 1918 р. на основі досліджень Д.І.Багалія Українська Держава гетьмана Скоропадського на переговорах з Росією відстоювала право належності до етнічних українських земель четырьох повітів Чернігівської губернії (Стародубщини), частини Куртини та Воронежчини, колишньої Слов'яно-Сербії і Таганрогу. Так сuto наукова праця Д.І.Багалія “Історія Слобідської України” “дала в руки українського уряду міцну наукову зброю у боротьбі відродженії Української Держави за соборність своїх земель супроти північного сусіда - Росії”, і сталося це “мабуть, не в останнє”²².

У цей же час вчений активно працював над написанням фундаментальної праці “Українська історіографія”. Детальна інформація про це дослідження міститься у листі Д.І.Багалія до В.І.Вернадського від 8 листопада 1919 р., текст якого є доречним навести повністю: “В настоящее время мною заканчивается первая часть “Украинской историографии”, содержащей обзор всех видов источников для истории Украины - летописей, хронографов, житий, повестей, мемуаров, сказаний иностранцев, актов и грамот, памятников археологии и словесности (устной и письменной). Это первый опыт такого труда - и в нем ощущается большая потребность как в украинской, так и в Русской истории. 2^а часть будет заключать в себе систематический обзор исследований и монографий по истории

українського народу - дает историю изучений українського прошлого во всех важнейших направлениях исторической мысли с конца XVIII в. до наших дней с оценкою трудов и деятелей.

Робота эта требует массы библиографических справок и я ее веду теперь в Хар'кове, пользуясь всеми здешними книгохранилищами, начиная с университетской библиотеки и оканчивая своей собственной. Первая часть составляется по плану, напоминающему известный монументальный труд акад. В. С. Иконникова (*Опыт русской историографии*), только в гораздо меньшем масштабе - объем ее, полагаю, не превысит 25 печатных листов. Вторая часть предположительно займет столько же.

Подготовкою к этому труду является мой университетский курс и несколько моих специальных исследований, а также, конечно, непосредственное личное изучение источников (как изданных, так и архивных) на протяжении 35 лет. От души желаю бы закончить этот труд для Академии Наук в Києві и увидеть его в печати в академических изданиях.

Являясь отдельной монографией он в то же самое время представляет из себя *Введение в историю українського народу*, над которой я уже давно работаю и которая должна составить 3^й том моей "Русской истории": 1^й том этой последней вышел в Москві в 1914 г. (с картами и снимками с памятников старини и искусства), а 2^й том (*История Московского госуд.*) имеется в рукописи, еще не изданной. Эти три тома (включая слога очерки русской и украинской историографии) составляют синтез моих научных работ в области Русской и украинской истории, составляющих две ветви, вышедшие из одного общего корня (киевского периода).

Для академии я также хочу продолжить и обработать свое специальное исследование "Магдебургское право в городах Левобережной Украины", данные для коего извлекают из Хар'ковского исторического Архива. Мог бы предоставить в распоряжение Академии и собранные мною "Документы для истории Хар'ковского университета"²³.

Цікаво, що друкування цієї праці було розпочате і Д.І.Багалій особливо наголошував на тому, що він бажає видати її повністю українською мовою²⁴.

Активна робота Д.І.Багалія перервалась через бойові дії на території України, але з встановленням радянської влади і до самої смерті у 1932 р. він вже не покидав своєї праці.

Д.І.Багалій був включений до складу комісії, яка мала подати радянському урядові фаховий аналіз претензій поляків на українські культурні цінності за Ризьким миром. Д.І.Багалій робив все можливе, аби не допустити передачі польській стороні надбань української культури. Особливо багато зусиль він разом з М.П.Василенком доклали, щоб спростувати вимоги поляків щодо бібліотеки Київського університету Св.Володимира²⁵.

З початком процесу українізації, Д.І.Багалій перейшов на викладання, написання своїх досліджень, спілкування та листування майже виключно українською мовою. За цей час за його безпосередньої участі створюється архівна система радянської України, науково-дослідна кафедра (потім інститут) історії української культури у Харкові, археологічний музей тощо. Д.І.Багалій обіймає багато високих адміністративних посад в Укрцентрархіві, Головнауці, Центральному бюро Секції Наукових Робітників на Україні,

Академії Наук і т. інш. Він всіляко допомагає словом і ділом українським науковцям: Д.І.Яворницькому, М.Ф.Біляшівському, М.Є.Слабченко, О.П.Огоблину, Н.Д.Полонській-Василенко та інш. В даному контексті цікавим є питання чи прийняв Д.І.Багалій марксизм. Він був одним з перших відомих вчених, що оголосив про свою підтримку радянської влади і перехід на марксистські позиції у науці. Д.І.Багалій всіляко демонстрував свою лояльність до нового ладу. Так, на вимогу партійного керівництва допомагав отримувати докторські ступені історикам-партійцям (типу М.І.Яворського) та партійним функціонерам (В.Затонський, М.Хвильовий та інш.), виступив із засудженням С.О.Єфремова за справою СВУ тощо. Це дало йому змогу протягом тривалого часу обійтися високі посади, отримувати різні преференції від уряду УСРР. Але все ж таки прийняти марксизм як політичну ідеологію та наукову методологію Д.І.Багалій не зміг як в силу об'єктивних, так і суб'єктивних причин.

Такі риси, як неконфліктність, обережність, поступливість по відношенню до влади, успадковані Д.І.Багалієм від В.Б.Антоновича через справу з магістерською роботою та отриманням докторського ступеня, проявилися у нього набагато сильніше, ніж у його вчителя. Він цілком широ (відповідно до своїх народницьких поглядів) вітав встановлення влади рад та процес українізації, але дуже швидко стало зрозуміло, що у своїх діях по підтримці нового ладу радянська влада буде значно жорсткіша від царської. Д.І.Багалій мав змогу порівнювати старий та новий лад. І навряд чи він пригадував з минулого щось подібне до процесів над М.П.Василенком, С.О.Єфремовим, М.С.Грушевським. У царській Росії існувала цензура, але публічного цікунання за методологію наукових досліджень не було. Д.І.Багалій намагався адаптувати свої праці відповідно до марксистської методології. Для цього він написав *"Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті"*, але через визнання наукової ваги доробку "буржуазних" вчених (В.Б.Антоновича, В.С.Іконникова, М.Ф.Володимирського-Буданова, І.В.Луцицького та інш.) мав викинути історіографічний вступ. Згодом, Д.І.Багалій мав переглянути і свої погляди на колонізацію Слобідської України (визнати превалюючим народний, а не державницький фактор). Зрештою, незважаючи на лояльні заяви та авторитет Д.І.Багалія, різкій критиці за "немарксистські" праці було піддано спочатку близьких до нього людей (М.Є.Слабченка, О.П.Огоблина та інш.), а потім і його самого. Так, у статті маловідомого історика-партійця Т.Скубицького, загалом спрямованої проти М.С.Грушевського, зазначалось, що Д.І.Багалій належить до його буржуазної школи і праці його мають немарксистській характер¹⁶. Тоді Д.І.Багалій написав відповідь, у якій доводив, що він засвоїв і користується при написанні своїх досліджень саме марксистською методологією і не має ніякого відношення до Грушевського взагалі¹⁷. Вельми цікавим є також те, як Д.І.Багалій насправді розумів марксизм у науковому плані. Опосередковано це видно з листа М.Є.Слабченка до нього, де чітко розводиться історики-партійці ("що отримали патент на всезнайство") та історики-марксисти. З контексту листа випливає, що у розумінні як М.Є.Слабченка, так і Д.І.Багалія істориками-марксистами вважались науковці, у дослідженнях яких превалювала соціально-економічна-

тематика²⁸. Власне, і у цьому теж якнайповніше виявилася сутність Дмитра Івановича. Він таким поглядом на марксизм та стоячи на чолі “нової марксистської школи” (за висловом О.П.Оглоблина), намагався йти своїм улюбленим шляхом “золотої середини”, знаходячись між істориками-партійцями та школою М.С.Грушевського. Ця позиція приносила свої плоди, поки не була розгромлена школа М.С.Грушевського. Потім настала черга і Д.І.Багалія. Почалась кампанія “самокритики” видань очолюваної ним науково-дослідної кафедри історії української культури²⁹, але “...прийшла визволителька смерть”, яка “...в цих божевільних умовах була символічно-своєчасна”³⁰.

Взагалі, Д.І.Багалію, попри його високі посади та гучний ювілей 1927 р., була відведена дуже сумна і невдачна роль. Він був використаний радянською владою для демонстрації переваги нової влади над колишньою. У кінцевому підсумку було визнано, що “акад. Багалієві не пощастило остаточно розірвати з минулім та озброїтися науковою Маркса-Енгельса-Леніна-Сталіна і тим самим прийти до лав представників марксистської історичної науки”³¹.

Підсумовуючи вище сказане про участь Д.І.Багалія в українському русі, треба відмітити, що він, перебуваючи на позиціях аполітичного культурництва, не залишив жодної теоретичної праці з цього питання, але своєю надзвичайно плідною практичною діяльністю підготував необхідний ґрунт для формування національної самосвідомості українців. І за вагомістю свого внеску Д.І.Багалій має повне право посідати чільне місце серед діячів українського національного руху кінця XIX - початку ХХ ст.

²⁸Кравченко В.В. Д.І.Багалій: научная и общественно-политическая деятельность. - Харьков: Изд-во “Основа” при ХГУ, 1990. - 176 с.

²⁹Багалій Д.І. Вибрані праці: У 6 т. - Т.1: Автобіографія. Ювілейні матеріали. Бібліографія / Упорядакув., вступ. ст., комент. В.В.Кравченка. - Харків: ХГУ “НУА”, 1999. - С.76-77.

³⁰Те, що Д.І.Багалій був улюбленим В.Б.Антоновича можна побачити з його листуванням: Багалій Д.І. Листи до мене проф. В.Б.Антоновича як матеріал до його біографії // Наукові Записки Харківської науково-дослідної катедри історії української культури. - 1925. - Т.2-3. - С.125 - 139; Багалій Д.І. Листування В.Б.Антоновича з Д.І.Багалієм // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. - 1928. - Кн.XVI. - С.267-269.

³¹Докладніше див.: Линниченко И.А. Сочинения П.Голубовского и Д.Багалея. Критическая оценка Ивана Линниченко. - С.-Петербург: Типография В.С.Балашева, 1883. - С.9-43; Михальченко С.И. Киевская школа в российской историографии (В.Б.Антонович, М.В.Довнір-Запольский и их ученики). - М.: Прометей - Бранськ: Іздательство БГПУ, 1997. - С.41-44; Голочки О.П. Дві не зовсім академічні дискусії (І.А.Линниченко, Д.І.Багалій, М.С.Грушевський) // Український археографічний шорічник. Нова серія. Випуск 2. - Том 5. - К: Наукова думка, 1993. - С.92-97; Багалій Д.І. Вибрані праці: У 6 т. - Т.1. - С.95-102.

³²Докладніше див.: Стариков Г.М. Листування Д.І.Багалія з редакторами “Київської старовини” як джерело до вивчення творчої співпраці // Університет. - 2007. - №4 (зимен-серпень). - С.59-67.

³³Багалій Д.І. Вибрані праці: У 6 т. - Т.1. - С.143.

³⁴Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (далі - ІРНБУВ). - Ф.80. - Спр.11. - Арк.1-2. Машинописний.

³⁵Лист з Канцелярії Харківського віце-губернатора до Багалія Д.І. від 28 лютого 1901 р. - ЦДАК. - Ф.2020. - Оп.1. - Спр.7. - Арк.1-2. Автограф.

³⁶ІРНБУВ. - Ф.80. - Спр.11. - Арк.1-2. Машинописний.

³⁷Там само. - Спр.34. - Арк.1-2. Машинописний; Багалій Д.І. Автобіографія. 50 літ на

а чолі "нової
вся йти своїм
істориками-
ла свої плоди,
астала черга і
люваної ним
е "...прийшла
а символічно-

ї ювілей 1927
користаний
з колишньою.
е пощастило
кса-Енгельса-
арксистської

їнському русі,
ичного куль-
чня, але своєю
бхідний ґрунт
гомістю свого
ї серед діячів

я діяльність. -
їали. Еїблографія
С.76-77.

зачити з їхнього
до Його біографії
ї культури. - 1925.

Записки історико-

го і Д.Багалея.
Балашев, 1883. -
(В.Б.Антонович,
тво БГПУ, 1997. -
цко, Д.І.Багалій,
ипуск 2. - Том 5. -
95-102.

рами "Київської
07. - №4 (липень-

їцького (далі - ІР

28 лютого 1901 р.

ографія. 50 літ на

- сторожі української культури // Багалій Д.І. Вибрані праці: У 6 т. - Т.1. - С.177.
- ¹¹Багалій Д.І. Автобіографія. 50 літ на сторожі української культури. - С.180-181.
- ¹²Лист Репіна І.Ю. до Багалія Д.І. від 26 травня 1905 р. - Інститут літератури НАН України (далі - ІЛ НАНУ). - Ф.37. - Спр.238. - Арк.1-2. Автограф; Лист Маковського В.Є. до Багалія Д.І. від 25 січня 1907 р. - ІЛ НАНУ. - Ф.37. - Спр.220. - Арк.1. Автограф; Лист Нестерова М.В. до Багалія Д.І. від 10 травня 1907 р. - ІЛ НАНУ. - Ф.37. - Спр.223. - Арк.1-2. Автограф.
- ¹³Багалій Д.І. Автобіографія. 50 літ на сторожі української культури. - С.183.
- ¹⁴Лист від Волинського Інституту народної освіти до Д.І.Багалія від 9 грудня 1927 року. - ІР НБУВ. - Ф.80. - Спр.18. - Арк.1-2. Машинописний.
- ¹⁵ІР НБУВ. - Ф.80. - Спр.58. - Арк.6. Автограф; Там само. - Спр.56. - Арк.2-3. Автограф; Там само. - Спр.57. - Арк.4-5. Автограф; Там само. - Спр.55. - Арк.1. Автограф; Там само. - Спр.54. - Арк.1. Автограф.
- ¹⁶Лист Грушевського М.С. до Багалія Д.І. 1907 р. - ІР НБУВ. - Ф.1. - Спр.45707. - Арк.1-2. Автограф.
- ¹⁷Свєн Чикаленко. Щоденник (1907-1917). У 2-х т.: Документально-художнє видання. - Т.1. - К.: Темпора, 2004. - С.323.
- ¹⁸Там само. - Т.2. - К.: Темпора, 2004. - С.123, 138-139.
- ¹⁹Лист Багалія Д.І. до Вернадського В.І. від 28 червня 1918 р. - ІР НБУВ. - Ф.1. - Спр.26898. - Арк.1-2. Автограф.
- ²⁰Лист Вернадського В.І. до Багалія Д.І. від 8 червня 1918 р. - ІР НБУВ. - Ф.1. - Спр.45632. - Арк.1. Автограф.
- ²¹Лист Вернадського В.І. до Багалія Д.І. від 24 жовтня 1918 р. - ІР НБУВ. - Ф.1. - Спр.45633. - Арк.1-2. Автограф.
- ²²Олоблін О. Пам'яті Дмитра Багалія (1857-1932-1957). (Дмитро Іванович Багалій і українська історична наука) // Український історик. - 1988. - №1-4. - С.100-101.
- ²³Лист Багалія Д.І. до Вернадського В.І. від 8 листопада 1919 р. - ІР НБУВ. - Ф.1. - Спр.22619. - Арк.1-2. Автограф.
- ²⁴Лист Багалія Д.І. до Вернадського В.І. від 8 грудня 1919 р. - ІР НБУВ. - Ф.1. - Спр.22620. - Арк.1-2. Автограф.
- ²⁵Лист Василенка М.П. до Багалія Д.І. від 18 жовтня 1922 р. - ІР НБУВ. - Ф.1. - Спр.45609. - Арк.1-4. Машинописний.
- ²⁶Скубіцький Т. Класовая борьба в украинской исторической литературе // Историк-марксист. - 1930. - №17. - С.34-37.
- ²⁷Кравченко В.В. Д.І.Багалей: научная и общественно-политическая деятельность. - Харьков: Изд-во "Основа" при ХГУ, 1990. - С.144-149.
- ²⁸Лист Слабченка М.Є. до Багалія Д.І. - ІР НБУВ. - Ф.1. - Спр.46235. - Арк.1-2. Автограф.
- ²⁹Лист Багалія Д.І. до Олобліна О.П. - ЦДАВО. - Ф.356. - Оп.3. - Спр.8. - Арк.57.
- ³⁰Олоблін О. Пам'яті Дмитра Багалія (1857-1932-1957) (Дмитро Іванович Багалій і українська історична наука) // Український історик. - 1988. - №1-4. - С.103.
- ³¹Грищенко М. Акад. Д.І.Багалій // Україна. - 1932. - №1-2. - С.171.

STARYKOV G.M.

D.I.Bahalij and Ukrainian National Movement of the End of the XIX - the Beginning of the XX Cent.

There has been defined the meaning of D.I.Bahalij's activities for the Ukrainian national question both during the Russian Empire and Soviet rule.

Отримано 14.03.2008

ПЕРШОДРУК

**СУВОЇ ХVІІ - ПОЧАТКУ ХVІІІ ст.
З ФОНДІВ СУМСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ**

Вперше друкуються більшість старовинних документів з фондів Сумського краєзнавчого музею, що висвітлюють питання помісного землеволодіння на Сумщині у XVII - на початку XVIII ст.

У фондах Сумського обласного краєзнавчого музею зберігається чимало старовинних документів починаючи з XVII ст. Найдавнішими з них є 17 сувоїв - склесніх у довжину паперових смужок, згорнутих у рулончик. Як форма діловодства в приказних установах Російської держави, сувій мав спеціальну назву - "столбец", "столб", "столбик".

П'ять перших з шести стовпців, що публікуються тут, пов'язані з землеволодіннями кам'янських жителів. У місцевості поблизу с. Кам'яне (нині - Лебединського району Сумської області) у VIII-XIII ст. мешкало слов'яноруське населення, від якого до наших днів збереглися городище, поселення і курганний могильник. У першій половині XVII ст. в районі Кам'яного існували розділені відстанню у півтори версти населені пункти: городище Кам'яне (Кам'янське), Кам'яний Пригородок, а, за твердженням відомого дослідника історії Харківської і Чернігівської спархії архієпископа Філарета (Гумілевського), між ними ще й Городок. Ці поселення, крім останнього, були засновані українцями на землях Речі Посполитої. При уточненні кордонів між Росією і Польщею у 1638 р. городище Кам'яне залишилося за останньою¹. Кам'яний Пригородок (це, власне, і є теперішнє с. Кам'яне) вперше згадується під 1647 р. Того року при розмежуванні між Росією і Польщею вирішено було віддати Росії "городище Каменное... да к тому городищу слободку Каменную"². Українське населення залишило насиженні місця, а московський уряд посслив тут російських служилих людей³. Слобідка перетворилася на укріплений "городок". Невдовзі тут знову оселилося українське населення. Чугуївський перепис 1650 р. повідомляє, що в Кам'яному зосередилося чимало українських козаків, які збиралися приєднатися до гетьмана Б.Хмельницького⁴. У 1658 р. Кам'яне безуспішно намагався захопити гетьман І. Виговський. Свій прихід до цього міста він пояснював царю тим, що хотів повернути свою булаву, забрану полтавським полковником М. Пушкарем⁵. Такими є короткі відомості про населений пункт, який згадується у документах музею.

Документи №№1, 2, 4, 5 тісно пов'язані між собою. У перших двох йдеться про передачу кам'янським воєводою в 1675 р. помісного землеволодіння Х.Холхунова його племіннику Ю.М.Холхунову, а потім продаж у 1683 р. цієї землі В.М.Некипелову. У документах №№4, 5 повідомляється про придбання В.М.Некипеловим у 1697 р. землі в Червленому (нині - с. Червлене Лебединського району Сумської області) та про одержання ним помісного землеволодіння його діда в с. Миленине на р. Кам'янка. Свою назву населений пункт (місцезнаходження його не встановлено) одержав від імені Милени Ларіоновича Некипелова, якому ці землі були передані в 1615 р., про що записано у книгах писця Петра

Мусор
рильсь
Сіверс
науков
поколін
знаки б
у

повіті в
Преобр
М.Мой
Кам'ян
Покрова
була соб
Преобр
54-х взя
прізвищ
саме це
священн

Ці
імена ож
"строєл
даними,
воєводов
області"
Ф.Ю.Ар
К.Ю.Аро
Українсь
повідомл
Веприка,
в разі тат

Зі с
воєвод М
такі воєв
лютого 1
1665), Ва
Кам'яног
башни пр
острогу
погреб, 4
и солдат
список во
і Василя 1

Остя
(нині - Е
полковни
виробнич
ступ-товка
охтирськ

Мусорського і підячого Гаврила Федорова за 1628-1629 рр. Путивльські і рильські писцові і переписні книги, за характеристикою знавця історії Сіверської землі XVI - початку XVII ст. Г.Н.Анпилогова, мають виняткове наукове значення. У документі про с.Миленине згадуються імена кількох поколінь роду Некипелових. Неабиякий науковий інтерес має згадка про два знаки бортних уходів поблизу Миленина - "веди з палицею" і "в кругу аз".

У документі №3 повідомляється про наділення землею у Кам'янському повіті в 1683 р. дітей боярських А.М. і С.М. Лопоногових і священнослужителів Преображенської соборної церкви священика М.Іванова, диякона М.Мойсеєва і просвирниці М.Іванової. Документ №2 свідчить, що у Кам'яному була ще й Покровська церква. З історичної літератури відомо, що Покровська церква існувала до 1647 р., а Преображенська, оскільки вона була соборною, вочевидь, зведені була ще раніше⁷. У грудні 1653 р. священик Преображенської соборної церкви Михайло повідомляв у Москву прізвища 54-х взятих на службу у Кам'яному козаків і пушкарів⁸. Не виключено, що прізвище о.Михайла було Іванов. У документі музею за 1683 р. згадується саме цей, на той час вже померлий священик, землі якого успадкував священик Моісеї Іванов, можливо - його син.

Цінним, на наш погляд, є те, що за документами музею можна з'ясувати імена окремих воєвод міст Сумщини. Так, в документах №3 і 4 згадуються "строельные" книги Ф.Арсеньєва, зокрема за 1648 р. За опублікованими даними, Федір Юрійович Арсеньєв у 1648, 1649 і частково 1650 рр. був восводою у "Вольнаму" (нині - с.Вільне Великописарівського району Сумської області)⁹, а в 1650-1651 рр. - у Кам'яному¹⁰. Низку пов'язаних з Ф.Ю.Арсеньєвим - рідним братом першого сумського воєводи К.Ю.Арсеньєва - документів опубліковано у трьохтомнику "Воссоединение Украины с Россией". Так, у відписі в Розрядний приказ з Кам'яного він повідомляв про таємні листи Б.Хмельницького і намір українських мешканців Веприка, Зінькова та інших українських міст сковатися за стінами Кам'яного в разі татарського нападу¹¹.

Зі складеного А.Барсуковим за друкованими урядовими актами списку воєвод Московської держави, крім щойно згаданого Ф.Ю.Арсеньєва, відомі такі воєводи Кам'яного: Іван Дмитрович Солнцев (1 листопада 1652 - 11 лютого 1654), Прохір Карпов (1658), Матвій Чубаров (22 січня - 11 липня 1665), Василь Люшин (1677-1678)¹². Зберігся складений В.Люшиним опис Кам'яного за 1678 р.: "...город Каменой деревянной, ставлен острогом, две башни проезжие с вороты, шесть башен глухих. По мере около того острогу 344 сажни, худова острогу 51 сажень. В том городе казенный погреб, 4 житницы... Всего каменцов дворян и детей боярских и пушкарей, и солдат, и черкас 320 человек"¹³. Документи музею дозволяють доповнити список воєвод Кам'яного іменами Василя Кіндратовича Вишневського (1675) і Василя Пилиповича Пересветова (1683).

Останній, шостий документ музею стосується придбання в с.Катанське (нині - Великописарівського району Сумської області) охтирським полковником І.І.Перекрестовим за 100 руб. млинової загати з двома виробничими коморами. В одній з них було 2 камені, в іншій - 4 гнізда для ступ-товкуш для проса і 2 гнізда для ваління сукна. І.І.Перекрестов був охтирським полковником з 1679 до 1704 р., коли його після численних скарг

на зловживання, здирства, насильства, утиスキ, савалля, незліченні кривди нарешті усунули з полковницької посади з конфіскацією величезних, часто неправедно придбаних маєтностей, рухомого і нерухомого майна. Зокрема, у Перекрестова було чимало млинів. Один з них він відібрав у козака, якого нещадно бив, другий - у козацької вдови, два млини "вимучив" ще в одного козака, в іншого придбав млин за 200 руб., а віддав лише 50 і тому подібне¹⁴. Не беремося судити, наскільки чесною і адекватною була утода про продаж, укладена за документом музею.

На всіх документах є водяні знаки - філіграні, на окремих - печатки посадових осіб, гербові печатки. Через те, що для стовпців використовувались половинки або третини аркушів паперу стандартного розміру, в залежності від того, розрізалися такі аркуші по вертикальній чи по горизонтальній, філіграні збереглися лише частково, що ускладнює їх опис. До того ж на місці окремих філіграней пошиоджено папір. Філіграні на документі №1 - облямовані орнаментом щит з вертикальними смугами; на документі №2 проглядається лише частина рослинного орнамента; на документі №3 - три різні дуже пошиоджені філіграні (видно стрічку, 2 квітки (?), які в овалі); на документі №4 - двоголовий орел; на документі №5 на голландському або російському під голландським папері - герб Амстердама: два леви тримають гербовий щит під великою короною; на документі №6 - овал, оперезаний рослинним орнаментом.

На першому документі - кругла чорна сургучева печатка кам'яно-го воєводи В.К. Вишневського (підковоподібне зображення з хрестом усередині, хвилясті лінії), на другому документі - прямокутна чорна сургучева печатка теж кам'яно-го воєводи В.П. Пересветова (нечітке зображення не піддається описові). Печатка В.П. Пересветова була і на третьому документі, нині на її місці дірка. На п'ятому і шостому документах - чорні круглі відбитки гербової печатки - двоголовий орел. На документах з лицьового боку внизу підписи відповідальних осіб, на зворотах на місцях склейок паперових смуг - такі ж підписи, підписи свідків, позначки.

Документи розміщено за хронологією.

Текст документів подається за сучасним російським правописом із максимальним збереженням особливостей мови. Дати замість літер подано арабськими цифрами.

¹Багалей Д.И. Очерки из истории колонизации и быта степной окраины Московского государства. - Т. I. - М., 1887. - С.155.

²Филарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. - Отд. III. - М., 1857. - С.530.

³Багалей Д.И. Исторія Слобідської України. - Х., 1990. - С.20-21.

⁴Филарет. Указ. соч. - С.532.

⁵Там само. - С.533.

⁶Антилогоев Г.Н. Бортные знамена как исторический источник (По Путивльским и Рильским переписным материалам конца XVI и 20-х годов XVII в.) // Советская археология. - 1964. - №4. - С.151, 169.

⁷Филарет. Указ. соч. - С.532.

⁸Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах. - Т. III. - М., 1953. - С.512.

⁹До біографії Кирила Юрійовича Арсеньєва - сумського воєводи 50-х років XVII ст. / Передмова, упорядкування і коментар Власенка В.М. // Сумський історико-архівний журнал: Збірник наук. праць. - Вип. I. - Суми: Вид. Сумського державного університету, 2005. - С.51.

Виписка
перед

7
(р

Л
царю и
и Бель
Васили
Макар
ызмену
в полон
Холхун
земля д
против
месты
пожало
родного
и огорож
Приста
велико
Велики
Кондрат
владети
помесни
подгуме
владел І

К
печат с

Сумський
№25256, і

чені кривди чезних, часто йна. Зокрема, козака, якого ще в одногоому подібне¹⁴. а про продаж,

¹³Борсуков А. Списки городових воевод и других лиц Московского государства по напечатанным правительственные актам. - СПб., 1902. - С.92.

¹⁴Воссоединение Украины с Россией. - Т.III. - С.91-93.

¹⁵Борсуков А. Указ. соч. - С.92.

¹⁶Дополнение к актам историческим, собранным и изданным археографическою комиссиою. Прибавление к девятому тому дополнений к актам историческим. - Т.IX. - СПб., 1875. - С.256.

¹⁷Ворис В.Ф. К истории Ахтырского слободского полка // Краеведческие записки Ахтырского краеведческого музея. - Вып.3. - Ахтырка, 1962. - С.35; Багалій Д.І. Вказ. праця. - С.75.

Передмова та публікація Сапухіної Л.П., Бєлінської Л.І.

№1

Виписка з "строєльных книг" кам'янського воєводи В.К.Вишневського про передачу помісного землеволодіння Х.Холхунова в с.Притайлове його племіннику Ю.М.Холхунову.

7 жовтня 1675 р.

(рік встановлено за документом №2)

[Лета 1813-го году октября в 7 день [быть] целом великому государю царю и [великому] князю Алексею Михайловичу всеа Великия и М[алы]я и Белыя России самодержцу, а в Каменом в приказной избе воеводе Василию Кондратиевичу Вишневскому подал челобитную каменовец Юда Макаров сын Холхунов, а в челобитной его написано в проил[ом] [...]х в ызмену Ивашики Брюховецкого дядя его родной Харлан [Холхунов взят в полон, а великого государя [жестоко] избран, а дяди иво родного Харлана Холхунова помесная дача в Каменовском уезде в Пристайловой Поляне земля двадцать четвертей в поле, а в дву потому же, а сенных покосав против земляной дачи в поле и дворовая и огорожная [и по]д[г]ум[ен]ная мести и всякое [угодя] ни за кем не в дачах. [...] великий государь пожаловал его, Юду, велел то, свое[го] [дяди] жалованья, а дяди его родного Харлана Холхунова помесною землю и сенные покосы и дворовая и огорожная и под[г]ум[ен]ная мести и всякое угода в Каменовском уезде в Пристайловой Поляне за них Юдою справит и владет и по указу [великого] государя царя и великого [князя] Алексея Михайловича всеа Великия и Малыя [и Белыя] России самодержца воевода Василий Кондратевич Вишневской по строелным книгам и по сей выписи велел владеть ему, Юде Холхунову, дяди иво родного Харлана Холхунова помесною землею и сennыми [покосы] и дворовым и огорожным и под[г]ум[ен]ным мести и вся[кими] угода в Пристайловой [Поляне, чем владел [дядя] его родной Харлан Холхунов и ведать за собою.

К сей выписи воевода Василий Кондратевич Вишневской руку и печат свою приложил (печатка)

Сумський обласний краєзнавчий музей (далі - СОКМ). - Книга надходжень (далі - КН) - №25256, інвентарна книга групи "Документи" (далі - Д) - 4419. Оригінал.

"

міх - печатки пристовувались, в залежності від філіграні місці окремих облямований проглядається при різні дуже; на документі о російському єсть гербовий чи рослинний

кам'янського том усередині, учева печатка не піддається іденті, нині на її білки гербової внизу підписи є смут - такі ж

правописом із літер подано

Московського - Отд.ІІІ. - М.,

о Путівським и тська археологія.

ех томах. - Т.ІІІ. - 3-х років XVII ст. / архівний журнал: тету, 2005. - С.51.

№2

Виписка з "уступочного" запису про продаж жителем Кам'янога Ю.М.Холхуновим помісної землі В.М.Некипелову.

. 2 травня 1683 р.

Лета 7191-го майя в 2 день был членом великим государем царем и великим князем Иоанну Алексеевичю, Петру Алексеевичю всеа Великия и Малыя и Белыя России самодержцем, а в Каменом в приказной избе воеводе Василю Филиповичю Пересветову подал за рукою членитною каменовец Юда Мокаров сын Холхунов, а в членитной его написано в нинешнем де во 191-ом году майя в 2 день поступилася де он, Юда, великих государей жалованя, а своей помесной земли, что де за ним исправлено. Помесная земля по дачи воеводы Василя Вишневского 183-го году дяди его родного Харлама Холхунова в Каменовском уезде в Пристайловой Поляне двадцать четвертей в поли, а в дву потому же, а сенных покосав в поли против земляных дач и дворовая и огородная и подгуменная место каменовцу Василю Моисееву сыну Некипелого, а взял де он, Юда, на нем, Василю, за то поступное поместья и за всякое угодя трицать рублей деняг для своей нужды и для расплаты долгов, и чтоб великие государи пожаловали его, Юду, велели то свое великих государей жалованя, а его, Юдину, поступное поместья в тех урочищах со всякими угоди за ним, Василем, справит и в Каменом в приказной избе перед воеводою, перед Василем Филиповичем Пересветовым, он, Юда, допрашиван, а в допросе своем сказал в нинешнем во 191-м году машия в 2 день поступилася де он, Юда, великих государей жалованя, а свою помесною землю в Каменовском уезде в Пристайловой Поляне двадцать чети в поли, а в дву потому же, а сенных покосав в поли против земляных дач и дворовая, и огородная, и подгуменная места, что за ним де исправлено дяди его родного Харлама Холхунова по выписи воеводы Василя Вишневского 183-го году каменовцу Василю Моисееву сыну Некипелого поступилася, а за ту де вышаписанную поступную помесною землю взял на нем, Василю, трицать рублей деняг для нужды своей, для расплаты долгов и в его же место к поступной членитной ко исправки того поступного поместья за ним Василем по его, Юдину, велению Каменовской Покровской поп Гаврила Мартинов руку приложил. И по указу великих государей, и по строенным книгам, и по поступки каменовца Юды Холхунова, и по сей выписи воевода Василем Филиповичем Пересветов велел владет ему, Василю Некипелого, тем поступным поместьем и всякими угоди в тех вышаписанных урочищах и ведать за собою чем владел дядя его родной Харлам Холхунов и он, Юда Холхунов.

К сей выписи воевода Василем Филиповичем Пересветов руку и печат свою приложил (печатка)

Зворот:

К сей выписи Василем Пересветов руку приложил

Ви
Кам'

27-

*Лет
и великим
и Малыя
Пересвет
во 191-м
князей И
Белыя Р
воеводы
Судейкин
каменов
соборному
дьячу В
Михаило
да Степа
Федора А
Михайл
а каменов
жеребев,
Федора А
Кондраши
отделит
стороне,
Бобричка,
Бобричка,
и по дачи
городища,
Литоївськ
государей
Алексеевич
[є]вовода [...]
выписи [...]
Моисею да
протопопи
в том кругу
трех [жереб
руку и печа
приложил
Зворот:
К сей*

№3

Виписка з "отделних" книг про наділення земельними угіддями в Кам'янському повіті церковнослужителів Преображенської соборної церкви та дітей боярських А.М. і С.М.Лопоногових.

27 травня 1683 р.

Лета 7191-го (1683) маия в 27 день по указу великих государей царей и великих князей Иоанна Алексеевича, Петра Алексеевича всеа Великия и Малыя и Белыя России самодержцев воинова Василей Филипович Пересветов дал выпис со отделных книг отделу своего, что в иншешнем во 191-м году маия в 27 день по указу великих государей царей и великих князей Иоанна Алексеевича, Петра Алексеевича всеа Великия и Малыя и Белыя России самодержцев и по отписке ис Путиня столника и воинови Григоря Володимировича Новосилцова да дьяка Клима Судейкина, что прислана отписка против челобития каменовцов и каменовских козаков и пушкарей. Каменовским Преображенским соборному попу Моисею Иванову, соборному дьякону Миките Михайлову, дьячку Василю Моисееву, просвирнице каменовской протопопици Михайловой Марии Иванової да каменовцом детем боярским Андрею да Степану Михайловым детем Лопаногавым против строелных книг Федора Арсенива вместо умерших Каменовские соборные церкви попа Михайлы Иванова да дьякона Гаврила Гаврилова и дьячка и просвирницы, а каменовцам Андрею да Степану Лопаногавым против их отмерных жеребев, что им даны по крепостям против тех же строелных книг Федора Арсенива Андрею Лопаногаву два жереби - Енифана Копътева, Кондрашки Емелянова, Степану Лопаногаву - Игнатя Строива жеребей отделит бору в Каменовском уезде за рекою, за Пслом, на Крымской стороне, которой бор стоит от литовского рубежа и от Литовского Бобричка, и от широкого болота, которая болота вышила от Литовского Бобричка, да по дорогу, которую дорогою ездят з Бобрика в Долгой Кут, и по дачю каменовца Левона Лопаногава, [и] по старое Бобриковское городища, и по то же широкое болото, которая болота вышила от Литовского Бобричка и по Черной лес, по луг. И по указу великих государей царей и великих князей Иоанна Алексеевича, Петра Алексеевича всеа Великия и Малыя и Белыя России самодержцев [воинова] Василей Филипович Пересветов по отделным книгам и по сей выписи [...] владет тем отделным борам и всякими угоди им - попу Моисею да дьякону Миките и дьячку Василю Моисееву, и просвирнице протопопици Марии, и каменовцом Андрею да Степану Лопаногавым в том кругу и во врочицах и ведат за собою против тех своих отмерных трех [жереб]ев. К сей выписи воинова Василей Филиппович Пересвѣттов руку и печат свою

приложил (печатка втрачена)

Зворот:

К сей выписи Василей [Пересвѣттов руку приложи]л

№4

Чолобитна В.М.Некипелого з проханням про її реєстрацію в "приказній избі" Кам'яного і відрядження службових осіб для огляду придбаних ним землі і двору в с.Червлене.

- 9 липня 1697 р.

Великому государю царю и великому князю Петру Алексеевичу всеа Великия и Малыя и Белыя России самодержцу бьет челом холоп твої каменовец Васка Моисеев сын Некипелого. В нинешнем, государь, 205-м году (1697) апреля в 11 день каменовец Тимофей Яковлев сын Подымов дал мне, холопу твоему, на себя запис в том, что променил он, Тимофей, мне, холопу твоему, в Каменовском уезде в урочищах в Черленой Поляне отца своего поместья десять четвертей, что дано отцу ево по строеній книге Федора Арсенева 156 (1648) со всеми угоди и дворовое и огорождное и подгуменное место из садом к реке, ко Пслу, а я, холоп твой, ему, Тимофею, променил твое, великого государя жалуване поместной своей земли в Каменовском уезде за рекою, за Пслом, на Старом Бобрику пол четверти, а за переходные четверти дал я, холоп твой, ему, Тимофею, денег восм рублей с полтиною, а нине ево, Тимофея, в Каменном нет, а жена з детьми из села Черленого пошли неведома где. Милюсердый великий государь царь и великий князь Петр Алексеевич всеа Великия и Малыя и Белыя России самодержец, пожалуй меня, холопа своею, вели, государь, чоловите мое в Каменом в приказній избе записать, а в село Черленое в иво, Тимофеев, двор послат досмотреть, чтоб в том дворе от соседей и от посторонних людей разореня и пустошения никакова не учинилос. Великий государь, смилуйся.

Зворот:

Сего мая в 2 день по указу великого государя против сего чоловитя в село Черленое послат в Тимофеев двор Подымова досмотреть, а посторонних людей того села допросит давно л он, Тимофей ис того села вышел и что в иво дворе всякого хоромного строения есть и тому всему напишат досмотр за своею и сторонних людей заруками, и с тем досмотром явитца в Каменом в приказній избе.

К сей чоловитній Каменовской Преображенской соборной поп Мойсей Иванов вместо сына своего Василя руку приложил.

Лета 7205-го (1697) июля в 9 день по указу великого государя царя и великого князя Петра Алексеевича всеа Великия и Малыя и Белыя России самодержца и по ноказной памети воеводы Ивана Кузмича Курбатова и против чоловитя каменовца Василя Мойсеева сына Некипелаго Каменовские приказные избы подячей Сава Лукьянов сын Моксимов ездил в Каменовской уезд в село Черленоя съскывать и досматривать с подстаронними людми того села Черленаго с Микитою Фирсовым сыном Гвоздевым да с Микитою Даниловым сыном Дехановым дворового и огародного и подгуменънаго мест, что промянил ему Василью в нинешнем вышаписанном сем году в том селе Черленом Тимофей Яковлев сынам Подымов и что на том дворовам и огародном и подгуменънам месте хороменаго строеня есть, и хто в том дворе живет, а по съску и по дасмотрну на том дворовам и огародном и подгуменънам месте изба с

сеньми, хабара скитовия, а на огородном и подгуменном месте сад да в том дворе живет гуляшай пришлой человек Лукьян Панемолодцов, а сказал он Лукьян, живе уде я в том дворе своею волею бес ведома и беспросу каменовца Василя [...] Некипелаго, а как де [...] Лукьян [...] пришел жить тому будет недель [...]. Жил.

Зворот:

К сему досмотру Микита Деханов и вместо Микиты Фоздева по его велению руку приложил.

СОКМ. - КН. №33260. - Д-6071. Оригінал.

№5

Виписка з рильських "писцових" книг П.Мусорського з відомостями за різні роки XVII ст. про помісні володіння служилих Некипелових, перехід цих володінь у спадок, зокрема про закріплення за В.М.Некипеловим помісного володіння його діда в с.Миленине.

18 лютого 1700 р.

Выпись с Рыльских писцовых книг писма и меры Петра Мусорского да подячего Гаврила Федорова 136-го (1628) и 137-го (1629) году в Подгородном Стану в поместьях написано за Миленою Ларионовы сыном Некипелово по отдельной выписи отделу сотника стрелецкого Тимофея Зворыкина 123-го (1615) году старое ево поместе деревня Миленино меж Гаврилова и Крутого логу по обе стороны речки Каменки, а в ней двор помещиков да крестьян: во дворе Фетька Иванов сын Санков, во дворе Васка да Ивашика Ильини дети Паршины, во дворе Фролко Савельев сын Росопин, во дворе Васка Семенов сын Росопин, во дворе Митька Гарасимов сын Оношин, во дворе Митька Степанов сын Санков да бобылей во дворе Мартинко Агафон сын Григорьев, во дворе Ивашика Агафонов сын Григорьев, во дворе Карник Агафонов сын Григорьев, во дворе Анофреко Антонов сын Григорьев, во дворе Павличко Степанов сын Санков. Паши паханы помещиков добрые земли десят чети да крестьянские двадцать чети да перелогом по дуброве и дикого поля шестьдесят чети обоего пашни паханы и перелогом по дуброве и дикого поля добрые земли девяносто четвертей в поле, а в деву потому же сена по дикому полю и по дуброве пятсот копен, лесу хоромного и дровяного за речкою за Каменкою дубровы десять десятин да Богрицкой волости бортной ухожей, а знамя в том ухожью „Веди с палицею“, с рыбными из звериними ловли, и з бобровыми гонами, с пуды и с перевесьи, и со всеми угодьи, и за пашню медвеным доходом за три четверти. Да в Рыльской волости в Язвинском Гнезде бортной ухожей новочерниное знамя, а в кругу из по обе стороны реки Семи. Да к тому же бортному ухожью Лозы Раковки суходольными ровцами да озерко Росподища с рыбною и з звериною ловлею и з бобровыми гонами, и со вспуды, и с перевесьи, и со всеми угодьи за четвертную пашню за три четверти с деревеное ухожей рыбная ловля и всякое угодье вонче с помещики и з бортники. И всего за Миленою Некипелого деревня, а в ней двор помещиков да шесть дворов крестьянских - людей в них семь человек, да пять дворов бобыльских -

людей в них то же пашни паханые. Помещиковы и крестьянские добрые земли тридцать чети да перелогу и по дуброве дикого поля и бортных ухожей за четвертную пашню шестьдесят пять чети обоего пашни паханые и перелогу по дуброве и дикого поля добрые земли и бортных ухожев в дву волостях Богрицкой да в Рылской. За пашню доброю землею дес'яносто пят четвертей в поли, а в дву потому же сена пятсот копен, а лес хоромной и дровяной сечь по дуброве у своей пашни, а бортного лесу делного деревца со пчелами и безо пчел и холосцов, которые впередь в деле пригодятыца тово не сечь, а по писму и мере в той деревне Милениной пашни и перелогу по дуброве добрые земли по обе стороны речки Каменки двести пятдесят четвертей в поли, а в дву потому же и прибыло сверх ево дачи лишка примерные земли перелогом дикого поля и дубровы на пашню сто шездесят четвертей в поли, а в дву потому же, а из примерно землею двести пятдесят пять четвертей, а соиного писма в жиствуши и в пустери пол пол четверти сохи и перешло за соиним писмом пять четвертей, а платить з жиствуши с одной чети бес полу осмины у Милени же деса сына Мелентия да Ивашика служат. И во 140-ом (1632) году генваря в 14 день Миленино помесье Некипелова деревни Миленино, а в ней пашни двести пятдесят пять четвертей в поли, а в дву потому же справлено за детми ево, за Мелентием да за Иваном по сту по двадцати по семи четвертей с осминою человеку в поли, а в дву потому же. А во 143-м (1635) году октября в 14 день Мелентьево помесье Некипелова спралено за детми иво, за Гаврилом да за Иваном середним, да за Иваном менишим по сороку по две четверти с осминою человеку, да в Рылских же писцовых книгах писма и меры Петра Елагина да подъячего Василья Порецкого 193-го (1685) и 194-го (1686) году в Подгородном стану в поместьях написано за рыленином за Степаном Ивановым сыном Некипелого в жеребье села Миленина отца их помесье по ево скаске за рукою Троецкого попа Степана двор ево помещиков, да по переписным книгам 186-го (1678) году крестьян во дворе: Ивашико да Кукса, да Тишака, да Митька Романовы дети Санковы, у Ивашики сын Филька, у Кукса сын Феодорко, у Тишаки сын Исайко. Пол двора Гришки Яковлевы сына Роспопина. Всего за ним двор крестьянской, людей в нем восемь человек, а с переписных книг выписи он не положил. Да к тем усадищам по ево же Степановой скаске за рукою Ивана Некипелого пашни паханые добрые земли двадцать одна четверть в поле, а в дву потому же, а по писму и мере в том селе Миленине на ево жеребей пашни паханые добрые земли и с примерными четвертьми сорок две чети в поле, а в дву потому же и прибыло сверх ево дачи двадцать одна четверть за рыленином за Василем Ивановым сыном Некипелого по ево скаске за рукою Ивана Самойлова в жеребье села Миленина двор ево помещиков да по переписным книгам 186-го (1678) году крестьян во дворе: Степка да Сидорка Дмитреевы дети Санковы, у Степки детей - Левка да Илюшка, да Кукса, у Сидорки - сын Карник. Да половина двора крестьянского, а в нем на иво жеребей Ивашико Яковлев сын Роспопин да в бегах крестьян: Офонька Дмитреев сын Санков всего за ним в том селе двор крестьянской да половина двора людей в них семь человек, а с переписных книг выписи не положил. Да к тем усадищам по

СУМСЬКА СТАРОВИНА. №ХХІV. 2008

ево же В добрые з писму ил земли и с же и прибли книга о го году ф Моисееву было дов стану в се во дворе: Филька да них дете женою и Ивановы поле, а в с сыну Нек помесной выписке д Неве А спр Звор Диян дияк СОКМ.-КН. охтире 1 сера Лета августи в столнику мелничную на речки В в водном он толчей да столника и рублев, а та опричь ево заложена, строенья с уступщик повороте великому

ево ж Василевой скаске за рукою Ивана Некипелово пашни паханые добрые земли двадцать одна четверть в поле, а в дну потому же, а по писму и мере в том селе Миленине на ево жеребей пашни паханые добрые земли и с примерными четвертьми сорок две чети в поле, а в десу потому же и прибыло сверх ево дачи двадцать одна четверть. Да в отказных книгах отказу путинского подьячего Ивана Люшина нинешняго 1700-го году февраля в 18 день написано: отказано черниговиу Василью Моисееву сыну Некипелого ис поместья деда ево Ивана Некипелого, что было довелось дать отцу ево Мойсею в Рыльском уезде в Подгородном стану в селе Миленине кречке Каменьке по обе стороны, а в нем крестьян во дворе: Ивашко Романов сын Санков з женой, у него детей два сына - Филька да Митька, во дворе Митька Романов же сын Санков з женой, у них детей сын Петрушка, да в бегах Афонька Дмитреев сын Санков з женой и з детьми, да усадба пустая смежна рыленина с Иваном Ивановым сыном Некипелого, а в нем пашни двадцать восемь чети в поле, а в дну потому же. А дана ся выпис черниговиу Василью Моисееву сыну Некипелого с рыльских писцовых и с отказных книг для владения помесной ево земли и крестьян вперед. По ево членитию и по помете на выписке дьяка Анисима Невежина в нинешнем 1700-ом году.

Невежин

А справил Ивашко Павлов

Зворот:

Дияк Анисим Невежин

дияк Анисим

СОКМ. - КН. №26129. - Д-4609. Оригінал.

№6

"Крепостная запись" про продажу І.І.Правдиним
октирському полковнику І.І.Перекрестову млинової загати з двома
виробничими спорудами за 100 рублів в с.Катанське.

1 серпня 1703 р.

Лета от рождества Христова тысяча семьсот третьего году
августа в первый день Иван Иванов сын Правдин продал я, Иван,
столнику и полковнику ахтырскому Ивану Ивановичу Перекрестову
мелничную платину, что в Волиовском уезде под деревнею Котанскую
на речки Борскилицы, а на той мелничной платине строеня два онбара
в водном онбаре два каменя на ходу, в другом онбаре четыре гнезда ступ
толчей да два гнезда суконных, что сукна валить, а взял я, Иван, у него
столника и полковника за ту мелницу и за всякое строеня денег сто
рублев, а тамоя мелница со всяким мелничным строеням наперед сего,
отричь ево столника и полковника иному никому не продана и не
заложена, а будет хто учнет в ту мою проданую мелницу и во всякое
строеня вступати и мне, Ивану, ево столника и полковника от
уступщиков очищать, харчей и проторей никаких не доставить и о
повороте той проданой мелницы и о всяком мелничном строенни
великому государю на него, столника и полковника, и на жену его, и на

детей не бить чесом, а буде я, Иван, от устутиков его, столнику и полковнику, и жены его, и детей не очищу, харчей и проторей каких доставлю или о повороте той проданой мелницы и о всяком мелничном строенны учну великому государю бить чесом или хотя мало в чем против сей записи не устою, и на мне, Иване, и на жене моей, и на детех взять ему, столнику и полковнику, Ивану Ивановичю и жение его, и детем за всякою неустойку по сту рублев, а харчи и протори по указу великого государя, а ся запис вперед в запис. А при сей записи были свидетели волновские приказные избы подячей Василей Федоров сын Курской да площедные подячие же Михайла Василев сын Иевлев, Федор Васильев сын Дугин, да Ильинской церкви дьячок Василей Иванов сын Попов, а сию запис писал волновских крепосных дел подячей Григорей Богданов

Зворот:

Воевода Карл Мезинцов 1703-го году августи в I день сия крепость в Волном в приказной избе перед воеводою, перед Карлом Григоревичем Мезинцовым, чтена и в книгу записана и пошлины денги и за писмо по указу взято. Подписал волновских крепосных дел подячей Петр Иевлев. К сей своей записи Иван Правдин в том, что продал я мелничную свою плотину, которая в Волновском уезде под деревнею Котанской на речки Ворсклице, а на той мелничной плотине строения два анбара: в одном онбаре два камени на ходу, в другом анбаре стуны - четыре гнезда толчей да два гнезда суконных, что сукна валият, столнику и полковнику ахтырскому Ивану Ивановичу Перекрестову, жене его и детем, и денег серебреных сто рублев взял и руку свою приложил.

При сей записи волновские приказные избы подячей Василей Курской в свидетелстве был как он, Иван, продал мелницу столнику и полковнику ахтырскому Ивану Ивановичу Перекрестову Волновском уезде в деревни Котанской со всем мелничным строением за ста рублев серебреных копеек и руку приложил.

При сей записи волновские площеди подячей Михайла Иевлев в свидетелстве был и как он, Иван, за праданою свою мелницу деньги сто рублев взял и руку приложил.

При сей записи волновец Федар Дугин в свидетелстве был и руку приложил. При сей записи Волновской Ильинской дьячок Василей Попов свидетелем был и руку приложил.

СОКМ. - КН №33259. - Д-6070. Оригінал.

SAPUKHINA L.P., BYELINSKALI

Whirlpools of the XVII - the beginning of the XVIII cent. from the funds of Sumy Local Lore Museum

For the first time there are published 6 ancient documents - whirlpools - from the funds of Sumy Local Lore Museum, which depict the question of local land possessions in Sumy area in the XVII - in the beginning of the XVIII cent.

Отримано 18.08.2007

КОСТЬ МАЦІЕВИЧ І ОЛЕКСАНДР ОЛЕСЬ

(до 130-ліття з дня народження поета)

Життєві шляхи Костя Мацієвича (1873-1942)¹ і Олександра Олеся (1878-1944)² і перетиналися неодноразово. Життя та діяльність одного і другого були пов'язані з нашим краєм, вони мали спільніх знайомих у Петербурзі і Києві, Відні і Празі, Подебрадах і Варшаві, працювали в одному відомстві, були членами однієї фахової організації за кордоном, співпрацювали в одних і тих же періодичних виданнях. Обидва зналися на видавничій і редакторській справі.

Кость Адріанович, навчаючись у Новоолександровському інституті сільського господарства і лісівництва, 1897 р. проходив практику в Янківському маєтку³ цукрозаводчика П.Харитоненка. Його дипломна робота мала назву "Значення культури буряків у сільському господарстві Янківського району". Під час перебування на Сумщині К.Мацієвич познайомився з родиною головного управителя маєтку Харитоненка І.Асмолова. Саме Іван Олександрович запропонував молодому агроному вступити до них на службу. Кость Адріанович погодився і в 1898 р. обійняв посаду завідувача Янківською економією. Проте наступного року переїхав до Полтави, де став вченим секретарем місцевого товариства сільського господарства, співробітничав у журналі "Хуторянин", був членом Української громади, до складу якої входили П.Мирний, О.Пчілка, М.Рклицький, П.Рудченко, О.Русов та інш. К.Мацієвич керував українським гуртком гімназистів і семінаристів, до якого належав і С.Петлюра.

О.Олесь після закінчення Дергачівської сільськогосподарської школи та нетривалого навчання у Київському політехнічному інституті також був практикантом на цукровому заводі П.Харитоненка у с.Миколаївка (нині - с.Жовтневе Білопільського району). А 1903 р. відвідав Полтаву, де на відкритій пам'ятнику І.Котляревському познайомився з членами місцевої Української громади та відомими діячами української культури, освіти і науки⁴.

Небезпека арешту змусила Костя Адріановича переїхати спочатку до Саратова, де був губернським агрономом, редактором газети "Приволжский край", публікувався на сторінках "Саратовского днівника" і "Саратовской земской недели". Потім повернувся на Україну до Харкова, де протягом 1907-1915 рр. (з перервами⁵) редагував двомовний журнал "Хлібороб", "Южно-русскую сельскохозяйственную газету" і науковий "Агрономический журнал", до редакції якого залишив своїх колег, знаних економістів Б.Бруцкуса й О.Чаянова. А до роботи у журналі "Хлібороб" К.Мацієвич притягнув таких відомих українських громадських і культурних діячів, як Х.Алчевську, В.Короліва, І.Липу, А.Терниченка, М.Шаповал⁶, з якими підтримував зв'язки О.Олесь. Кость Адріанович був агрономом Харківського товариства сільського господарства, заступником голови Комітету сприяння сільській кооперації при цьому товаристві, членом місцевої Української громади та редактував її тижневик "Наша Справа", неодноразово відвідував Сумщину. У 1913 р. на замовлення Харківського товариства сільського господарства досвідчений агроном розробив програму обстеження посівів цукрового буряка у селянських господарствах Богодухівського, Валківського,

Вовчанського, Лебединського, Охтирського і Сумського повітів. Робота агронома отримала схвальну оцінку департаменту землеробства, а самому вченому було запропоновано продовжити студії у цій галузі.

1915 р. К.Мацієвич переїхав до Петрограда, де став професором Кам'яноостровських та Вищих Стебутівських жіночих курсів, лектором курсів Московського університету імені О.Шанявського, членом Петроградського відділення щодо сільських ощадно-позичкових і промислових товариств, брав участь у роботі Вільного економічного товариства. Навесні 1917 входив до складу керівництва Ліги аграрних реформ. У столиці підтримував тісні зв'язки з членами місцевої Української громади П.Стебницьким, О.Лотоцьким, М.Славинським⁷. Саме з ними склалися дружні, теплі, довготривалі (у Петербурзі, в Україні та сміграції) відносини і в О.Олесь. Завдяки підтримці П.Я.Стебницького побачила світ перша збірка поезій поета "З журбою радість обнялася"⁸.

Влітку 1917 р. К.Мацієвич переїхав до Києва. Від Української радикально-демократичної партії був обраний до Української Центральної Ради, став заступником генерального секретаря земельних справ Б.Мартоса, згодом працював у Київському губернському земстві, був заступником голови Всеукраїнського земського союзу, редактором "Вісника Громадської Агрономії" і журналу "Українська кооперація", професором Комерційного і Політехнічного інститутів у Києві. Під час Української революції 1917-1921 рр. К.Мацієвич і О.Олесь друкувалися у газетах "Відродження", "Нова рада", "Трибуна".

У лютому-квітні 1919 р. К.Мацієвич був міністром закордонних справ УНР. Саме в цей період О.Олесь працював у зовнішньополітичному відомстві, був аташе Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Будапешті, а потім Посольства УНР у Відні. Згодом в австрійській столиці був створений Союз українських журналістів і письменників, заступником голови якого обрали О.Олесь⁹. Запрошуvalи вступити до цієї фахової організації Й.К.Мацієвича, проте тоді він цю пропозицію відкинув.

З червня 1919 р. Кость Адріанович очолив Надзвичайну дипломатичну місію (НДМ) УНР у Румунії, а після її ліквідації - філію Українського товариства прихильників Ліги Націй у Бухаресті¹⁰ і Громадсько-допомоговий комітет української сміграції у Румунії¹¹. Відімені цих емігрантських організацій 1923 р. на сторінках Бюлетеня Пресового Бюро НДМ УНР у Румунії було опубліковано привітання О.Олесь з нагоди ювілею його літературної діяльності. 1925 р. К.Мацієвич переїхав до Чехо-Словакської Республіки, де був професором Української господарської академії в Подебрадах, Українського технічно-господарського інституту у Празі, головою кількох громадсько-політичних і фахових організацій, учасником українських наукових з'їздів, членом Союзу українських журналістів і письменників на чужині, почесним головою якого був О.Олесь. К.Мацієвич був співробітником Українського наукового інституту у Варшаві, публікувався в емігрантській пресі. Його творчий доробок налічує близько 30 великих праць і понад 200 статей у фахових виданнях, що виходили в Україні, Росії, Польщі, Румунії, Чехословаччині, Франції та інших країнах. Прогнозно-аналітичні праці К.Мацієвича, поезії та сатиричні твори О.Олесь публікувалися на сторінках

ів. Робота
а самому
професором
з пром курсів
градського
у ристь, брав
входив до
їсні з'язки
Ботоцьким,
тривалі (у
підтримці
З журбою

української
центральної
Б.Мартоса,
ком голови
"Агрономії"
ційного і
(1917-1921
"Новарада",

нних справ
літичному
удапешті, а
створений
лови якого
ганізації й

дипломатичну
товариства
зий комітет
нізації 1923
мунії було
тературної
спубліки, де
українського
громадського
зових з "їздів,
ї, почесним
українського
пресі. Його
00 статей у
ї, Румунії,
тичні праці
на сторінках

паризького тижневика "Трибу", варшавської "Української трибуни" та інших
періодичних видань української еміграції.

Нижче подаємо 2 листи О.Олесь до К.Мацієвича, 4 листи Костя
Адріановича до поета, які свідчать про дружні стосунки цих двох відомих
українських діячів в період їх емігрантського життя, а також замітку,
опубліковану у Бюллетені Пресового бюро Надзвичайної дипломатичної місії
УНР у Румунії з приводу ювілею літературної творчості поета. Пропоновані
нижче листи зберігаються у відділі рукописних фондів та текстології Інституту
літератури імені Тараса Шевченка (далі - ВРФТІЛ), замітка - у Центральному
державному архіві вищих органів влади та управління України (далі -
ЦДАВОВУ). Текст подано зі збереженням граматики і стилістики української
мови того часу. Публікатором застосовано лише сучасні правила пунктуації,
скорочення розкриті у квадратних дужках.

Передмова, упорядкування і коментарі В.М.Власенка.

№1
ЛИСТИВКА ДО К.МАЦІЄВИЧА

V[аzenou]
Pan Prof[esor]
K.Macijevic
C.644
Dejvice - Praha¹²
[без дати].

Високоповажний Константин Андріяновичу!

Обіцяв я Вам написати "через три дні", та "три дні" ростяглися і
ростягнуться мабуть ще. Доктор Г., очевидно, говорив Вам про ін'екцію і
про ті висновки, які він зробив з реакції. Словом Доктор підозріває, що у
мене після грипу, недоідання під час хвороби, ослаблення і т.п. почався
туберкульозний процес і що слід мені перемінити клімат та [нерозбірливо] на
З. Себ-то - поїхати в санаторію. Але яку? Для туберкульозних? Для
видужаючих? Я гадаю, що ні в одну, ні в другу мені нічого іхати. Бути серед
туберкульозних - важко. Треба мати залишні нерви, щоб спокійно почувати
себе серед них. Видужуючим я також себе не можу почувати. Ліпше буде
мені залишитись дома. В санаторію ж я поїхав би через два-три місяці (або
кудись на курорт). Я не хотів би, щоби гроші, виділені Вами на мое лікування,
пішли марно на ріжні люксуси (авта і т.п.), а були вживі доцільно. Отже я і ту
тисячу ик¹³, що передала мені Зін[айдя] Вас[илівна] Мірна¹⁴, хотів би віддати
Вам до гурту, щоб бути певним, що безгрішна не стане перепоною для моого
лікування¹⁵, як ставало це багато разів раніше.

Я почав уже ходити по хаті, хоч це і не легко доки що [робити].

Т[емпература] вранці нормальна, з обіду підвищується.

З щирою попаною до Вас Ваш О.Олесь.

№2

ЛИСТ ДО О.ОЛЕСЯ

Podebrady
Вонекова, 229. II
[без дати].

Високоповажний Олександр Іванович!

Ціми днями отримав я листа від одного моого молодого приятеля Миколи Бойченка¹⁶. Він скінчив Київську консерваторію по класу Глєра (композиції) і не аби який музика.

Зараз перебуває в Італії, де вчиться і компонує. Зараз о це скінчив "Українську поему" в 4 частинах, перші три для симфонічного оркестру, четверту для хору, солістів та балета, а тепер хоче взятися за українську оперу і шукає українською лібрето.

Меж іншим по пораді Є.Х.Чикаленка¹⁷ я хочу звернути його увагу на Ваше "По над Дніпром"¹⁸, яке ще покійний М.В.Лисенко¹⁹ хотів покласти на музику, але не встиг. Тут я не міг найти цього Вашого твора і чи не можете Ви мені його дати, як він є у Вас, а коли нема то сказати, як я його можу добути.

Само собою розуміється це лише при умові, що Ви б нічого не мали б, аби коли він використав його сюжет і лібрето для опери. Людина мабуть талановита і зробить з Вашого твору чудову оперу.

Дуже б прохав Вас відповісти мені як найскоріше на цей лист, бо я боюся, що мій приятель під впливом Італії та італійських друзів [нерозбірливо] до якогось італійського [нерозбірливо], а цього мені якраз не хтілося.

З широю повагою і сердечним привітом

К.Мацієвич.

ВРФТІЛ. - Ф.114. - Спр.1417. - Арк.1-1зв. Автограф.

Міжин
Форост
К(олес
конкур

ВРФТІЛ

Ри
К.
Де

Ви
На
перегов
отримат
накладе
Ви змож
зразу пас
радію, щ

З п
від
26.
P.S.

завтра в

ВРФТІЛ. -

№3

ЛИСТ ДО К.МАЦІЄВИЧА

[1927]

Високоповажний Кость Андріановичу!

З присмішкою вислав би "Над Дніпром"²⁰, але маю лише одну книжку, яку з великим трудом добув у Галичині на короткий час (Здається вид[авництво] "Криниця"²¹ в [19]19 році видало Шки[ижку]. Я запитаю у професіоналів і постараюсь дістати). Між іншим я декілька річей писав з наміром дати можливість композиторам використати їх як лібретто. В 1925 році у Празі вийшов мій "Івасик-Телесик" (Думаю, що у п[ана] Сапіцького²² можна буде позичити для перегляду). Є пара річей ще невидрукованих ("Солом'янний бичок"²³ на 1 дію, "Микита Кожемяка" на 4 чи 5 дій (забув!)).

Дор
Як
14.VI. суб
клубу²⁴, я
Граф в це

Міжиншим музику до "Над Дніпром" написав один гімназіальний професор Форостина²⁴ і вже тричі виставляв опера в Галичині (Була рецензія Ф(ларета) К(олесси)²⁵). Звичайно це не заважає молодому композиторові конкур[вати]²⁶...

ВРФТ ІЛ. - Ф.114. - Спр.242. - Арк.1-Ізв. Автограф.

№4

ЛИСТИВКА ДО О.ОЛЕСЯ

Prof[esor]
K.Macijevic
Dejvice 644.

O.Oles
Revnice u Prahy
26.XI.1929
[за поштовим штемпелем].

Високоповажний Олександр Іванович!

Нарешті у понеділок мені пощастило бачитися з К[онсу]лом і переговорити з ним у Вашій справі. Вона залагоджена позитивно і Ви можете отримати візу в любий день. Можете послати свій пас[порт] і тоді вони по вкладенню візі вишилють його Вам, але краще і скоріше піти туди самому, бо Ви зможете там переговорити персонально, заповнити анкету і отримати зразу пас[порт] по вкладенні візи. Бажаю Вам успіху в подорожжю і дуже радію, що міг Вам служити.

З правдивою пошаною
відданий Вам К.Мац'євич.

26.XI.29

P.S. Дуже прошу Вас завітати до нас в клуб на академію²⁷ Є.Чикаленка²⁸ завтра в 7 год[ині] веч[ора] в отелі Граф.

ВРФТ ІЛ. - Ф.114. - Спр.1413. - Арк.1-Ізв. Автограф.

№5

ЛИСТ ДО О.ОЛЕСЯ

9.VI.1930
Dejvice 644.

Дорогий Олександр Іванович!

Як я Вас вже попереджав і прохав резервувати для нашого клубу день 14.VI. суботу, то тепер лише маю нагадати про це і знову офіційно від імені клубу²⁹, як його голова прохати Вас прибути на наші сходини до готелю Граф в цей день на 7 годину вечора.

Вечірка буде стисло інтимна, всі тільки по запрошенням і без запрошень ніхто допущений не буде. Матиме вечірка характер родинний, безпосередній з відсутністю якогось обов'язкового програму.

- Тим часом вважаю необхідним познайомити Вас і тільки Вас, як ми її хочемо проводити.

Відчиню сходини звичайно я коротеньким привітанням Вам і заявлю, що це не який ювілей, що від ювілейного свята Ви рішуче відмовились і корючісі Вашій волі ми вирішили цей день Вашого 50 відзначити невеличким подарунком Вам, щоб Ви знали, що ми ніколи Вас не забуваємо, шануємо і любимо.

Потім я прочитаю адрес від клубу і передам наш подарунок. Далі буде адрес Жіночого Союзу і подарунок жінок, далі адрес Об'єднання³⁰ і його подарунок і нарешті Книжка. Ці організації допомагали нам збирати гроші і тому ми їх закликали. Якщо прийде Колесса³¹, то він виголосить промову літературно-критичного змісту. Потім я би прохав Вас щось коротенько сказати нам і як є Ваша згода прочитати з нової Вашої книжки.

Далі я закінчу офіційну частину і прийде чай, який улаштовують наші пані і під час чаю будуть декламації, співи, розмови...

Як бачите ніякої помпі, родинно і інтимно. Народу буде небагато.

Потім буде до гостей подано звідомлення³² і справоздання³³ про збірку³⁴ грошей.

Як що маєте щось змінити в порядкові або [нерозбірливо] програму, то зараз же отпишіть і ми все пере[робимо].

Ласкаво прошу передати мое запрошення Вашій дружині і сину прибути на нашу вечірку разом з Вами.

Відланий Вам і широко поважаючий К. Мацієвич.

ВРФТІЛ.-Ф.114.-Спр.1414.-Арк.1-2. Автограф.

№6

ЛИСТИВКА ДО О.ОЛЕСЯ

Velecteny Pan,
р. O.Oles,
Revnice u Prahu³⁵
[28.XII.1931].

Високоповажний і дорогий Олександре Івановичу!

Витаю Вас з Новим Роком і бажаю всього кращого. При сій нагоді запрошу Вас на наші клубські³⁶ сходини, що мають бути 7-го січня в готелі Граф. Дуже прошу Вас бути, бо крім приемності бачити Вас маю до Вас ділову розмову. Як що все ж таки не будете, то сповістіть мене, коли і де Ви будете в Празі, щоб я міг з Вами зустрінутись. Привіт Вашій друж[ині].

Ваш К. Мацієвич.

ВРФТІЛ.-Ф.114.-Спр.1415.-Арк.1. Автограф.

12
діяльно-

В
організа-
ювілянта-

Ук-
які репре-
таким пра-

"В
сердечне
УКРАЇН-
опиниши-

Гор-
співців п-

Два-
культури-

Хай-
виклика-
скарбниц-

ПД
Українсь-
Румунії
Нації в
Позичков-
Жінок в Р-

Бюлетень Г-
Бухарест; 19-

"Про-
- К., 1943; Е-
№1. - С.25-1
довідник, -
Львівської г-
зес Агроном-
№10. - С.78-

/Українськ-

²На с-
"Думка мої-
Вступ і публі-
Українські
№XX. - 2006

³Селе-

⁴Оле-

Р.Л. Радице-

⁵За у-

Васильківсь-

№7
ЛІТЕРАТУРНИЙ ЮВІЛЕЙ О.ОЛЕСЯ

12-го грудня сповідається двадцята річниця літературно-творчої діяльності талановитого і визначного українського поета О.Олеся.

В Празі, з ініціативи Українського Громадського Комітету, було організовано спеціальну ювілейну Комісію, яка в цей день уряджує в честь ювілянта велике національне свято.

Українське громадянство в Румунії через свої національні організації, які представляють собою, все наше громадянство, скончене тут, відгукнулося таким привітанням на ім'я О.ОЛЕСЯ, переслане на адресу Ювілейної Комісії:

“В двадцяту річницю Вашої літературної діяльності шлемо Вам шире і сердечне привітання від всієї Української сім'ї, що, змагаючись за ВОЛЮ УКРАЇНИ, примушена була залишити кордони своєї БАТЬКІВЩИНИ і опинилися на чужині в Румунії.

Горді тим, що належимо до Української Нації, яка має таких натхнених співців національних та людських почувань, як Ви.

Дванадцяте грудня, день Вашого свята, є святом нашої національної культури, є нашим святом.

Хай-же ще довгі і довгі роки звучить Ваше чарівне поетичне слово, викликаючи в душах нашого народу найкращі почуття й збагачуючи скарбницю національної та загально-людської культури”.

ПІДПИСАЛИ: За Голову Громадсько-Доломового Комітету Української Еміграції в Румунії Г.ПОРОХІВСЬКИЙ; Голова Місії УНР в Румунії Проф. К.МАЦІЄВИЧ³⁰; За Голову Філії Українського Товариства Ліги Націй в Румунії - ДМИТРО ГЕРОДОТ; Голова Українського Кредитово-Позичкового Товариства “ЗГОДА” - В.ТРЕПКЕ, Голова “Союзу Українських Жінок в Румунії” - Ніна ТРЕПКЕ.

Бюлетень Пресового бюро Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Румунії. - Бухарест, 1923. - Ч.27 (12 грудня). - С.56.

³⁰Про К.А.Мацієвича див.: Доманицький В. Кость Мацієвич (Заміський вінок на могилу). - К., 1943; Власенко В. Штрихи до портрета Костя Мацієвича // Сумська старовина. - 1997. - №1. - С.25-30; Версюк В., Остапко Т. Діячі Української Центральної Ради. Бібліографічний довідник. - К., 1998. - С.126-127; Власенко В.М. Кость Мацієвич: штрихи до портрета // Вісник Львівської комерційної академії. Сер. Гуманітарні науки. - Вип. 4. - Львів, 2002. - С.67-78; Він же. Агроном і дипломат. Штрихи до біографії Костя Мацієвича // Політика і час. - К., 2002. - №10. - С.78-86; Спік Л.І. К.А.Мацієвич - науковець, дипломат, громадсько-політичний діяч // Український історичний журнал. - 2007. - №1. - С.125-135 та інш.

³¹На сторінках “Сумської старовини” публікувалися статті про Олександра Олесь: “Думка моїх летить туди, де лле ріка Сула” (З неопублікованих листів Олександра Олесь) / Вступ і публікація Н.Кузіної // Сумська старовина. - 1997. - №1(2). - С.19-23; Власенко В. Український республікансько-демократичний клуб у Празі В Олександру Олесь // там само. - №XX. - 2006. - С.129-135.

³²Село Янків Ріг, нині в межах с. Кирилівка Великописарівського району Сумської області.

³³Олесь О. Автобіографія // Олесь О. Твори: У 2 т. / Упоряд., авт. передм. та приміт. Р.П.Радишевський. - Т.1. - К.: Дніпро, 1990. - С.48-50.

³⁴За участь у революції 1905-1907 рр. був засуджений і більше 2 років перебував у Васильківській в'язниці.

¹⁸ЦДАВОВУ. - Ф.3892. - Оп.1. - Спр.36. - Арк.84, 88.

¹⁹Там само. - Арк.91.

²⁰Лотоцький О. Зустріч у Петербурзі // Поет з душою вогняною. Олександр Олесь у сногах, листах і матеріалах. - К.: Дніпро, 1999. - С.25-26.

²¹Деякий період у першій половині 20-х років ХХ ст. Олександр Олесь очолював цю організацію.

²²Більш докладно про це див.: Власенко В.М. Кость Мацієвич на чолі Філії Українського товариства Ліги Націй у Бухаресті (1922-1925) // Український вимір. Зб. матеріалів Міжнародної наук. конф. - Вип.6. - Ніжин: Вид-во Ніжинського держ. ун-ту ім. Миколи Гоголя, 2007. - С.82-85.

²³Більш детально про це див.: Власенко В.М. Перша конференція української еміграції у Румунії (до 85-річчя з дня заснування Громадсько-допомогового комітету української еміграції у Румунії) // Українознавство - 2008. Календар-щорічник. - К.: Укр. центр духовної культури, 2007. - С.172-178.

²⁴Адреса написана чорним олівцем, решта тексту - чорними чорнилами.

²⁵Іх - чеські корони (крони).

²⁶Мірна Зінаїда Василівна (1875-1950) - відома українська громадська діячка, дружина Івана Мірного. Член Української Центральної Ради. У Празі очолювала Український жіночий союз. Брала участь у міжнародному жіночому русі.

²⁷Імовірно йдееться про колегу, виділені Українським республікансько-демократичним клубом у Празі на лікування поета. У 1928-1931 рр. К.Мацієвич був головою управи, а З.Мірна - членом управи УРДК, тому варто датувати цей лист в межах цього періоду.

²⁸Бойченко Микола (1896-1946) - український композитор, музикознавець. Народився у Києві. Музичне мистецтво вивчав в Італії і Франції, у 1930-х роках працював у Чернівцях. Автор увертюри "Лісова пісня" для оркестру, симфонічної поеми "Україна", фортепіанних творів, понад 100 пісень, книги італійською мовою "Нові принципи музичної композиції". Помер у Бухаресті.

²⁹Чикаленко Євген Харлампович (1861-1929) - видатний український громадсько-політичний і культурний діяч, меценат, член "Старої Грамади". З 1904 р. належав до Української демократичної партії, 1905 р. - Української радикально-демократичної партії. 1908 р. - один із засновників Товариства українських поступовців. Фінансував видання газет "Громадська думка", "Рада", часопису "Селянин". Член Української Центральної Ради та Української партії соціалістів-федералістів. На еміграції з 1919 жив у Галичині, ЧСР, Австро-Угорщині, Празі.

³⁰Справжня назва твору О.Олеся - "Над Дніпром".

³¹Лисенко Микола Віталійович (1842-1912) - видатний український композитор, диригент, піаніст, громадський діяч. Навчався у Харківському та Київському університетах, у Лейпцигу та Петербурзі. Мав власну музично-драматичну школу, був організатором щорічних шевченківських концертів, співорганізатором музичного товариства "Боян", головою ради правління "Українського клубу". Автор понад 80 вокальних і фортепіанних творів, кількох опер, які стали основою українського оперного мистецтва.

³²Уперше надруковано під назвою "Над Дніпром" ("Весняна казка") у журналі "Літературно-науковий вісник" (1911, №7-8, С.3-22).

³³"Криниця" - видавництво у Києві 1912-1914 і 1917-1920 рр. До Першої світової війни видавало дешеві книжки, зокрема твори Т.Шевченка, М.Драгоманова. На початку війни його закрили. З початком революції 1917 р. відновило діяльність. Видавало різноманітну літературу, в тому числі твори І.Карпенка-Карого, М.Коцюбинського, О.Олеся, Г.Чупринки та інш. Ліквідовано більшовиками 1920 р.

³⁴Видавництво "Дзвін" видало.

³⁵Імовірно йдеться про Віктора Сапіцького (1889-1942) - юриста і хіbleratora. Народився на Київщині. За часів УНР - директор Кредитової канселії Міністерства фінансів. З 1922 р. - лектор Української господарської академії в Подебрадах.

³⁶Казка "Солов'яній бичок" вийшла 1927 р. у Харкові.

³⁷Форостіна Євген (1883-1951) - український музичний діяч, диригент, композитор. Народився у Галичині. Диригент хору і директор Музичного інституту імені Миколи Лисенка у Стрию. Автор музичної картини "Над Дніпром" (О.Олеся), музики до п'еси "Казка старого млина" (С.Черкасенка), двох опер, хорових творів на слова Т.Шевченка тощо.

³⁸Колесса Філарет (1871-1947) - композитор, музикознавець, етнограф. З 1909 р. - дійсний член НТШ, 1929 р. - ВУАН, 1939 р. - професор Львівського університету, 1940 р. - керівник Львівського відділу Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР.

²²Лі

²³А

даті. Обов'

²⁴Ді

академії п

тич украї

діач помер

²⁵Й

доказливо

у Празі.

А.Яковлів.

заходи - по

мало 158 ін

діялі у Под

²⁶Кор

мовознавець

- Львівськ

австрійсько

засновникі

університет

²⁷Пол

²⁸Зайт

²⁹Збір

³⁰Спр

³¹Йде

³²К.М

еміграції у Р

²⁶Лист без закінчення.

²⁷Академія - публічний захід, присвячений певній особі, історичній події або пам'ятній даті. Обов'язково виголошувалися відповідні доповіді, читалися реферати.

²⁸Дійсно 27 листопада 1929 р. заходами УРДК у празькому готелі "Граф" відбулася академія пам'яті Євгена Чикаленка, на якій К.Мацієвич виголосив доповідь "С.Чикаленко як тип українського хлібороба". Зauważимо, що відомий український громадсько-політичний діяч помер 20 червня 1929 р. у Празі.

²⁹Ідеється про Український республікансько-демократичний клуб у Празі. Більш докладно про це див.: Власенко В.М. Український республікансько-демократичний клуб у Празі й Олександр Олесь. - С.129-135.

³⁰Українське об'єднання в ЧСР - громадсько-політична організація, що виникла 1928 р. у Празі. Очолював організацію відомий юрист, громадсько-політичний діяч, член УРДП А.Яковів. Спільно з Українським республікансько-демократичним клубом проводила спільні заходи - пошуки роботи для емігрантів, культурно-освітні акції тощо. У 1937 р. Об'єднання мало 158 індивідуальних членів і одного колективного (УРДК) з 150 членами. Його осередки діяли у Подебрадах, Мельниці і на Закарпатті.

³¹Колесса Олександр Михайлович (1867-1945) - відомий український літературознавець, мовознавець, громадсько-політичний діяч, член НТШ (з 1899). Народився у с.Ходовичі, нині - Львівської обл. Був доцентом, професором Львівського університету, депутатом австрійського парламенту, очолював дипломатичну місію ЗУНР у Римі. З 1921 р. - один із засновників, ректор, професор Українського вільного університету, професор Карлового університету у Празі, заступник голови Чесько-українського комітету.

³²Повідомлення (інформація).

³³Зйт.

³⁴Збір (збирання).

³⁵Справа на полі листівки дещо написано: "Моя адреса тепер: Vinohrady, Nitrianska, 28.XI".

³⁶Ідеється про заходи Українського республікансько-демократичного клубу у Празі.

³⁷К.Мацієвич одночасно був головою Громадсько-допоміжного комітету української еміграції у Румунії та Філії Українського товариства (прихильників) Ліги Націй у Бухаресті.

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

ТАРАСЕНКО О.Ф.

**УКРАЇНСЬКІ ВІЙСЬКОВІ ПОСЕЛЕННЯ
В ІСТОРИКО-СТАТИСТИЧНОМУ ОПИСІ ХАРКІВСЬКОЇ ЄПАРХІї
АРХІЄПІСКОПА ФЛАРАЕТА (ГУМІЛЕВСЬКОГО)**

Робота присвячена історико-статистичному опису Харківської єпархії Філарета (Гумілевського). Аналізується інформація, що стосується Українських військових поселень, церковних пам'яток на їх території.

Історія військових поселень у Російській імперії вивчена на різноманітному матеріалі і досить повно. Статті, монографії, дисертації складають значний бібліографічний список. Однак військові поселення як багатофакторне явище історії Російської імперії привертають увагу і сучасних дослідників. Розширюється джерельна база через уведення до наукового обігу нових матеріалів і нове прочитання вже відомих джерел. Як предмет дослідження військові поселення не позбавлені шансу на застосування нових методик історичного пошуку. Ці та інші фактори не гарантують, але, принаймні, уможливлюють народження нових інтерпретацій соціально-військового експерименту в Російській імперії першої половини XIX ст.

В сучасній історіографії комплекснесягнення військових поселень у контексті політики російського самодержавства здійснено в монографії К.Яченіхіна¹. Останнім часом активізувалися студії про військові поселення, що були засновані й існували на українських землях, зокрема Слобідсько-Українські². В з'язку з цим обумовлена актуальність даної публікації, в якій ставиться за мету привернути увагу зацікавленого читача до матеріалів, що містяться в праці архієпіскопа Філарета (Гумілевського) "Історико-статистическое описание Харьковской епархии" (далі - ИСОХЕ). Вони не великі, можна вважати, уривчасті, але все-таки надають інформацію про Слобідсько-Українські військові поселення. Як архіпастир Слобожанщини кінця 40-50-х років XIX ст. владика Філарет мав можливість безпосередньо спостерігати за військовими поселеннями, звичайно, в тій частині, що стосувалася храмів і духовно-моральної атмосфери в середовищі поселян.

Говорити багато про автора "ІСОХЕ" не має сенсу, біографія Філарета (Гумілевського) загалом відома. Основні його праці нині перевидані в Росії, а нещодавно з'явилося й нове видання "ІСОХЕ" в Харкові. Відзначимо лише основні віхи кар'єри і етапи наукової діяльності вченого-архієрея. Він був призначений єпископом Харківським і Охтирським 6 листопада 1848 р.³ Перед тим Філарет здобув освіту в Тамбовській духовній семінарії та Московській духовній академії, потім викладав і обіймав посади інспектора (з 1833 р.) та ректора (з 1835 р.) в alma mater. Зрештою, він уже мав досвід архіпастирського управління, бо у 1841-1848 рр. був Ризьким єпископом, вікарієм Псковської єпархії.

Тарасенко Олександр Федорович - кандидат історичних наук, доцент Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка

ЕНКО О.Ф.

ПАРХІЙ

ої єпархії
єсуществує
ори.

зчена на
исертаций
елення як
сучасних
вого обігу
предмет
ння нових
муть, але,
соціально-
XIX ст.

оселень у
онографії
оселення,
обідсько-
ї, в якій
ралів, що
сторико-
ї. Вони не
тацию про
жанщини
середньо-
стині, що
поселян.

Філарета
ні в Росії,
ним лише
ся. Він був
а 1848 р.
нінарії та
нспектора
мав досвід
піскопом,

ж, доцент
Шевченка

Попри суперечливі результати адміністративної діяльності Філарета (Гумілевського) в Прибалтиці, в цей період він став відомим в інтелектуальних колах, завдяки, насамперед, оприлюдненню у 1847-1848 рр. своїй праці "Істория Русской Церкви", яка істориками Церкви визнається першою науковою синтетичною працею у цій галузі.

Харків і вся Слобожанщина подобалися Філарету. "Город [Харків - О.Т.] великолепен по постройкам, по торговле, по образованности", - повідомляв він товариші по службі у Ризі⁴. Середовище, клімат, людність - все це так контрастувало з Прибалтикою, що владика плекав надію довічно залишитися у Харкові. "Страна [Слобожанщина - О.Т.] хлеборобная и теплая. Можно умереть без тревог", - писав він (невдовзі по приїзді в Харків) у листі своєму довірливому адресату Н.Шереметеві⁵. Не судилося. Планам завадила непосидюча вдача архієпископа Філарета. На новому місці він відзначився активною адміністративно-пастирською діяльністю та гучними конфліктами з можновладцями. Не склалося у нього доброзичливі взаємини з генерал-губернатором С.Кокошкіним. "Різкі" розпорядження по єпархії (зміщення з посад священиків, зміна керівництва деяких монастирів тощо) також були підставою для скарг та помсти в його бік. Зрештою, відкликання архієпископа Філарета з Харкова у 1858 р. зумовила справа, яка вийшла за межі регіону і потрапила у поле зору Синоду.

Втім, попри службові неприємності, харківський період був для нього надзвичайно плідним у науковому відношенні. Він написав і видав грунтовні праці з апологетики, патристики, історії духовної літератури тощо. Крім того, завдяки своїм церковно-краєзнавчим студіям Філарет став, за влучним висловом Д.Багалія, "немов Нестором (літописцем) слободсько-української церковної історії"⁶.

Після перших подорожей по Харківщині й ознайомлення з історичними пам'ятками краю у Філарета визрів план упорядкування опису єпархії. Він шукав документи у парафіяльних і монастирських сховищах, а також в архівах місцевої консисторії, казенної палати, дворянського зібрannя та у приватних колекціях. Бажання якомога швидше зібрати необхідний матеріал привело його до думки залучити до цієї справи священнослужителів. У листі від 7 серпня 1849 р. Філарет писав своєму другу О.Горському: "Одним из первых дел моих по приезде в Харьков было то, что предписал я окружно всем священникам завести тетради для записывания и описания дел и случаев местной церкви. Тетради уже были представлены ко мне, рассмотрены и возвращены назад с замечаниями для заполнения. Некоторые уже исправленные присланы ко мне и пересматриваются. В душе есть желание составить описание Харьковской епархии"⁷. Зрештою, Філарет зібраав значну кількість джерел з минулого Слобожанщини і протягом 1852-1858 рр. "ІСОХЕ" було надруковано у Москві і Харкові в п'яти томах (отделеннях).

Опис Харківської єпархії Філарета цікавий у багатьох відношеннях. У ньому зібрано чималий краєзнавчий та етнографічний матеріал, безліч подробиць різноманітного характеру. І хоча основну увагу Філарет зосередив на церковних старожитностях, його праця становить інтерес для широкого кола фахівців. Окрім регіональної історії і цінної (з огляду на неподаність часу) інформації щодо культових споруд і речей, стародавніх ікон, стародруків тощо, преосвящений історик оприлюднив чимало документального матеріалу -

десятки актів, універсалів, розпоряджень церковних і світських властей, приватних листів, купчих, духівниць і т.д. Філаретівський опис Харківської спархії містить також інформацію, що стосується Слобідських військових поселень.

- Інформація про Слобідські військові поселення знаходиться у четвертому і п'ятому томах "ІСОХЕ". Четвертий том містить описи чотирьох Чугуївських округів військового поселення. Власне Чугуївський округ з історико-статистичним описом міста Чугуєва, слобід і селищ Кам'яна-Яруга, Зарожне, Велика-Бабка, Малинівка, Зеландсько-Покровське. Потім Печенізький округ (Печеніги, Базалеевка, Артемівське), Балаклійський округ (Балаклія, Протопопівка, Петровська, Лозовенька), Андріївський округ (Андріївка, Шелудьківка, Гинеевка, Скрипашеве, Шабельника, Михайлівська). У п'ятому томі знаходяться описи Куп'янських і Старобільських округів військового поселення. Куп'янські округи: перший округ (Сватова Лучка, Нижня Дуванка), другий округ (Кременна, Краснянськ, Меловатка, Кабаняче). Старобільські округи: перший (Закаменка, Осикове, Білолуцьк, Закотна), другий округ (Боровенька, Новотроїцьк, Шульгинка).

Структурно описи населених пунктів військових округів нічим не відрізняються від описів інших населених пунктів Слобожанщини. окремо період існування військових поселень в історичних нарисах населених пунктів Філарет не виділяв. Його увага була спрямована передовсім на історію Слобожанщини XVII-XVIII ст. Події ж першої половини XIX ст. висвітлені ним фрагментарно. Зазвичай він обмежувався статистичною інформацією: чисельність населення, стихійні лиха, голод, епідемії тощо. Відомості, які безпосередньо стосуються функціонування військових поселень, трапляються не часто, що цілком зрозуміло, бо автор прагнув насамперед представити церковну історію регіону. Але й опосередкована інформація, на наш погляд, також може бути використана як для з'ясування деяких аспектів історії слобідських військових поселень, так і для розуміння позиції щодо них самого вченого-архієрея.

Судячи з описів Філарета, після організації військових поселень командування приділяло значну увагу церковним справам в округах. Разом із структурними перебудовами, як-от перенесення адміністративних структур з одних населених пунктів до інших, де були розміщені штаби батальйонів і полків, перебудовувалися й церкви або переносилися в інші місця. Ось яка доля спіткала соборний храм Чугуєва: "*В 1824 г., в следствие Высочайше утвержденного проекта, древний Преображенский храм упразднен; сосуды и ризница поступили, в штабную тогда, Рождественскую церковь, а иконостас - в Сороковскую Успенскую церковь. ... Вместо обветшалой и упраздненной в 1826 г. основана каменная трехпрестольная Соборная церковь в честь Покрова Пресвятой Богородицы, Андрея Первозванного и Александра Невского. Храм сей вместе с колокольнею окончен зданием в 1834 г., а по снабжении утварью и ризницею, освящен 30 ноября*"⁷³. Симптоматична нова назва храму іменами покровителів війства.

Цими змінами у Чугуєві справа не обмежилася: "*В 1824 г. Никольский храм перенесен на кладбище и там, в память бывшей соборной Преображенской церкви, освящен в честь Преображения Господня*"⁷⁴. Подібна доля спіткала і чугуївський храм Різдва Христового: "*В 1835 г. он*

перенесен
а іконостас
нових і
с. Старобільськ
поселен
верстами
Покровськ
сюда по
в Ново-Б
Покровськ
Печнізьк
Печнізьк
в 1837
Св. Троїцьк
Артемівськ
перетворен
збудували
населені
підрозділ
переймен
которого
полк

військові
сперва в
Глуховськ
Глуховськ
"с 1825 р.
Катериноп
красивими
Буде
під наглядом
симпатії
козацької
XVII - XVIII
військової
церкви Чиги
детей ...
графа Альбр
пожертво
дар храму

Дея
на матерії
примерна
возобновл
конец зас
употребл
пчелиные
церковнол

их властей, Харківської військових

ходиться у тить описи Чутгуйський іш Кам'яна- ське. Потім ський округ тильський округ (Хайлівська). ких округів Свата Лучка, Меловатка, Білолуцьк,

ів нічим не пини. окремо населених ім на історію т. висвітлені інформацією: ідомості, які ень, трапля- насамперед формація, на ких аспектів ції щодо них

их поселень ругах. Разом з них структур батальйонів і бісця. Ось яка

Высочайше дінен; сосуды о церковь, а бывшемалой и ая Соборная

возванного и ен зданием в 30 ноября¹³. ства.

Никольский ий соборной Господня¹⁴. В 1835 г. он

*перенесен в селение Коробочкино, где освящен в честь Успения Богоматери, а иконостас перенесен в церковь сл. Малиновой*¹⁵. Разом із заснуванням нових поселень будувалися і храми. Наприклад, Філарет повідомляє про с.Старе Покровське Чутгуйського округу: “*При начале новых военных поселений, часть Покровцев и деревни Подари и Лаптево переселены версты за четыре от берега р. Уд и таким образом составилось Ново-Покровское поселение. В 1825 г. в Ново-Покровском построена часовня и сюда перенесена церковная утварь Старо-Покровской церкви. ... В 1841 г. в Ново-Покровском создан и освящен деревянный храм, по прежнему в честь Покровы Богоматери*¹⁶. Подібні перетворення були проведені також у Печенізькому округі. В самих Печенігах “*в 1832 г. перенесен в сл. Юрченково Печенежский Троицкий храм, неизвестно когда построенный. Вместо того в 1837 г. открыт, в каменном здании военного Госпиталя, храм Св. Троицы*¹⁷. Як повідомляє архієпископ Філарет, так саме сталося у хуторі Артемівському, який після введення 1817 р. військових поселень був перетворений на слободу Артемівську Печенізького округу. У 1831 р. тут збудували храм Успіння Богоматері. Іноді старим, часів Гетьманщини, населеним пунктам надавалися нові назви, згідно з назвами військових підрозділів. Так, с.Андріївка (центр Андріївського округу) у 1845 р. було перейменоване у Ново-Борисоглібськ “*по расположенному здесь полку, который из Житомирского Уланского переименован в Ново-Борисоглебский полк*¹⁸. Так само, сл.Кремінна, яка опинилася у складі другого Куп'янського військового округу “*с 1825 г. стала местом штаба полкового управления, сперва был здесь штаб Псковского полка, а с 1829 г. остается штаб Глуховского Кирасирского полка, почему Кременная и называется Ново-Глуховым*¹⁹. А с.Сватова Лучка первого Куп'янського військового округу, “*с 1825 г., после образования нового военного поселения*” назване Ново-Катеринославлем. Як занотував Філарет, відтоді Сватова Лучка “*составляет красивый военный город, с множеством каменных построек*²⁰.

Будівництво нових храмів здійснювалося за сприяння військовиків і під наглядом військових інженерів, що у Філарета загалом викликало симпатію до військових поселень. Говорячи про благодійну діяльність козацької еліти церквам і монастирям Слобідської України у другій половині XVII - XVIII ст., він наголошує на побутуванні подібної традиції у середовищі військового командування. Наприклад, описуючи інтер'єр Миколаївської церкви Чутгева, Філарет зауважив: “*образ Спасителя благословляющего детей ... устроен и пожертвован по воле Инспектора Резервой кавалерии, графа Алексея Петровича Никитина. Образ Св. Алексея Митрополита пожертвован начальником округов, полковником Рубцом; оба принесены в дар храму в 1848 г. и придают ему много благолепия*²¹.

Деякі розпорядження господарчого характеру також були спрямовані на матеріальне забезпечення церков і духовництва. Граф А.П.Нікітін “*по примерному своему усердию к вере и Святой Церкви учинил распоряжение возобновлять в храмах ветхие и устроить новые иконостасы, и на сей конец засевать в каждом приходе пшеницу, и выручаемую за нее сумму употреблять на украшение храма. ... При каждой волости округа завести пчелиные пасеки и получаемую от приращения оных сумму причитать к церковному капиталу, из которого духовенство получает свое жалование*²².

Піклування цього інспектора поширювалося, як видно, і на церковно-служову практику, і на організацію освіти в округах. Він наказав “*занести в кождом приходе хор певних от 15 до 20 человек из военно-поселянських детей (чего прежде никогда не бывало, кои бы знали петь всенощную, придворную обедню и т.п.) необходимые виды церковного богослужения. ... Верный слуга царя и Церкви вменил еще в обязанность подчиненным ему начальникам, дабы военно-поселянские дети непременно знали молитву Господню. Символ веры и другие краткие молитвы, а выше 10 лет - и Заповеди Божии. Священники должны по спискам испытывать и поверять детей в знании - для доклада инспектору в каждый его осмотр Округов*”¹⁸. Як бачимо, інспектор, використовуючи духовництво, контролював виконання своїх розпоряджень, приймаючи на себе функції, що безпосередньо належали до компетенції духовної влади. Втручання військової влади у справи церковно-релігійні, очевидно, було явищем звичайним.

До подібної практики Філарет ставився прихильно, про що особисто повідомляв військове командування. Так, після чергового огляду єпархії у 1854 р. у листі до начальника Слобідських військових поселень О. Енгельгарда він відзначив: “*Храмы и их принадлежности в округах найдены мною в отличном порядке и благочестие прихожан видно в опытах, каковое положение храмов и прихожан без сомнения зависит от местных начальников. Считая долгом совести свидетельствовать о том пред Вашим Превосходительством, покорнейше прошу изъявить живейшую благодарность мою окружным начальникам за их живую заботливость о делах Св. веры христианской*”¹⁹.

З особливим задоволенням Філарет згадував тих командирів і священнослужителів, які намагалися навертати до Церкви слобідських старообрядців. В описі с. Зарожне Чутгівського військового округу він відзначив, що “*очень много обуздал своееволя раскольников майор Александр Щербаков, бывший начальник 3 поселенного дивизиона 1818-1829. По его влиянию, не только остановлены сорвания Православных в раскол, но многие из недавно сорванных возвратились в Православие и все дети были крещены священником*”²⁰. На жаль, нічого не сказано про метод такої ефективної місіонерської діяльності. Але така допомога духовництву у боротьбі з розколом, здається, була необхідна, тому що “*приходской священник того времени, Михаил Мухин, встретил упорное противоборство [старообрядців - О.Г.] при пастырском увещании*”²¹. Успішнішою на ниві місіонерства була діяльність священика с. Базалівки, Печнізького військового округу Григорія Попова, який “*занимаясь с 1825 г. преподаванием Закона Божия военным кантонистам, обратил между ними из Иудейства и Магометанства к Христианству 23 человека*”²². Дані інформація, на наш погляд, заслуговує на увагу. По-перше, як можна судити з контексту повідомлення, у даному випадку до християнства звернулися ще не всі іновірці-кантоністи. А отже, у традиційно “*християнській місцевості*” проживала значна кількість не християнського населення. По-друге, християнських дітей усе-таки повинно було бути більшість, а це говорить про те, що школи кантоністів тут були досить наповнені. Військове командування прагнуло залучити до навчання у школах усіх дітей і підлітків.

“гості
команди
розмір
госпіт
в оди
опини
“по во
этого
Погоре
и того
500 чес

П
адмініс
Так, до
праздн
иконами
или кре
крепостн
вознося
существо
военных
значени

На
Зокрема
літерат
Петербу
Синоде,
до Сино
Хороша
що все т
був приз
роки йог

Так
військові
Філарета
владика
наголовну
описі міс
поселень
практику
З наведен
роль церк
парафій,
архієписи
Вживаючи
термінологі

церковно-з "заповіти в селянських земельну, оселення, ненним ему ти молитву 10 лет - и поверять Округов"¹⁸. виконання цьо належали ци у справи

цо особисто ду єпархії у Енгельгарда ени мною в ах, какое от местных пред Вашим пашую благо- ость о делах

командирів і слобідських по округу він бор Александр 1829. По его в раскол, но е и все дети о метод такої груту у боротьбі щенник того тарообрядців онерства була аруга Григорія юсия военным метанства к ід, заслуговуе ння, у даному ности. А отже, а кількість не таки повинно істів тут були залучити до

У першій половині XIX ст. пожежі, голод, епідемії були частими "гостями" на Слобожанщині. Судячи з описів архієпископа Філарета, командування і у таких випадках діяло рішуче, наказуючи обов'язково розміщувати (іноді примусово) всіх постраждалих і хворих у військових госпіталях. Один лише промовистий приклад, наведений в описі. У 1841 р. в один день згоріло 199 житлових будинків у с. Гиніївка. Поселення опинилося на межі зникнення. Але, як повідомив Філарет (Гумілевський), "по воле начальства, погоревшим выстроены были в один год дома: для этого собраны были тысячи народа из других округов поселения. Погоревшим дана была на три года льгота от казенных повинностей. Мало и того: по разрешению начальства, в других округах собрано было более 500 четвертей хлеба в пользу погоревших"¹⁹.

Перетворення у військових поселеннях торкнулися не лише галузі адміністративної, господарської та архітектурної, вони зачепили й старі звичаї. Так, до організації військових поселень у Чугуеві існував звичай, коли "в праздник Преполовения все духовенство градских церквей, с крестами и иконами, приходило в Соборную церковь. Отселе, по окончании литургии, шли крестным ходом не на реку для освящения воды, но обходили вокруг крепостного вала три раза. Все жители Чугуева участвовали в этом ходе, вознося теплые молитвы о благодатном охранении града. Этот обычай существовал с первых времен Чугуева и окончился в 1817 г. с началом новых военных поселений, для которых крепость Чугуевская не имеет никакого значения"²⁰.

Наукова діяльність архієпископа Філарета набирала обертів у Харкові. Зокрсма, був підготовлений і зданий до друку "Обзор русской духовной литературы". Але у травні 1858 р. Філарета (Гумілевського) викликали до Петербургу, як зазначалося у наказі, "для присутствования в Святейшем Синоде, сроком на один год"²¹. Справжньою причиною відкликання Його до Синоду і нового призначення був конфлікт, що трапився у Харківському Хорошевському монастирі, де образили місцевого поміщика. Позивач вважав, що все те койлося з відома архієрея, тобто Філарета²². Саме тому через рік він був призначений на Чернігівську архієрейську кафедру, де й пройшли останні роки його життя.

Таким чином, аналізуючи досить уривчасті відомості про Слобідські військові поселення в історико-статистичному описі Харківської єпархії Філарета (Гумілевського) можна дійти таких висновків. Преосвящений владика прихильно ставився до організації військових поселень, наголошуючи на позитивних прикладах їхнього функціонування, тоді як в описі ми не знайдемо жодного негативного випадку з адміністрування поселень. Не згадується й Чугуйське повстання 1819 р. Філарет схвалював практику активного втручання військового командування у церковні справи. З наведених автором опису прикладів видно, що начальство зважало на роль церкви у підвалинних округах і піклувалося про порядок, охайність парафій, намагалося підвищити добробут церковного причта. Погляд архієпископа Філарета на військові поселення, безумовно, є суб'єктивним. Вживаючи вже застарілу, але цілком, на нашу думку, слушну за суттю термінологію, слід зважати і на класовість оцінок православного архієрея.

Позитивне ставлення Філарета до військової адміністрації зумовлено, на нашу думку, протиставленням її світським властям Харківської губернії, з якими владика мав гострий конфлікт. До речі, свої праці цього часу Філарет друкував у друкарнях Харківського університету і Чугуївського військового поселення. Незважаючи на суб'єктивність поглядів автора, відомості з історико-статистичних описів Харківської єпархії стануть у пригоді подальшому дослідженню історії слобідських військових поселень.

¹ Ячминник К.М. Армия и реформы: военные поселения в политике российского самодержавия. - Чернігів: Сіверянська думка, 2006. - 444 с.

² Колесников О. Розподіл торговілі в слобідсько-українських військових поселеннях до їх реорганізації у 30-х рр. XIX ст. // Сіверянський літопис. - 2004. - №5-6. - С.34-39; Він же. Організація і розвертываніє Слобідсько-Українських воєнних поселень в 1817-1832 рр. // Русский сборник. Исследования по истории России XIX-XX вв. - Т.1. - М., 2004. - С.9-28; Він же. Органи управління в Слобідсько-Українських військових поселеннях 1817-1832 рр. // Сіверянський літопис. - 2006. - №1. - С.66-73.

³ Російський державний історичний архів у Санкт-Петербурзі (далі - РДІА). - Ф.796. - Оп.439. - Спр.902. - Арк.5.

⁴ Письма Філарета, архієпископа Чернігівського, В.Н[азаревскому]. - М., 1883. - С.9.

⁵ Письма Філарета, власенствами архієпископа Чернігівського і Нежинського, к Н.Н.Шереметевої, 1835-1849 рр. - СПб., 1900. - С.84.

⁶ Багай І.І. Історія Слобідської України. - Харків, 1993. - С.227.

⁷ Письма Філарета, архієпископа Чернігівського, к А.В.Горскому // Прибавленіє к изданию творінні Св. отців в русском переводе. - Ч.36. - 1885. - С.412.

⁸ Філарет (Гумилевський). Історико-статистичне описание Харківської єпархии (далі - ИСОХЕ). - Отд.4. - Стб.8-9.

⁹ Там же. - Стб.12.

¹⁰ Там же. - Стб.23.

¹¹ Там же. - Стб.95-96.

¹² Там же. - Стб.107.

¹³ Там же. - Стб.146.

¹⁴ Там же. - Отд.5. - Стб.302.

¹⁵ Там же. - Стб.293.

¹⁶ Там же. - Отд.4. - Стб.16.

¹⁷ Там же. - Стб.20-21.

¹⁸ Там же.

¹⁹ Державний архів Харківської області. - Ф.40. - Отд.40. - Спр.167. - Арк.18.

²⁰ ИСОХЕ. - Отд.4. - Стб.86.

²¹ Там же. - Стб.87.

²² Там же. - Стб.115.

²³ Там же. - Стб.158.

²⁴ Там же. - Стб.9-10.

²⁵ РДІА. - Ф.796. - Отд.439. - Спр.902. - Арк.543в-55.

²⁶ Листовський І. Філарет, архієпископ Чернігівський. - Чернігів, 1895. - С.276-286.

Tarasenko O.E.

Ukrainian Military Settlements in the Historical-Statistic Description of Kharkiv Eparchy of Archbishop Phylaret (Gumilevsky)

The article is devoted to Filaret Gumilevsky's "The Historical-Statistics Description of the Kharkov eparchy". The information about the Ukraine military settlements and the Church monuments on its territories is annualized

Отримано 27.06.2008

МІС
У
правозна
міської р

Істор
яка рефо
сприйма
стати тим
українсь

Пер
декілька
муніцип
впровадж
період ро
міст та іх
муніципал
на життя

На
муніципа
особливо

Пит
увагу як с
науковців
причинам
1892 р. То
науковців
спадщину
краще про

Післ
XIX - по
самовряду
вони запер
Найбільш
правознав
тісного зв
необхідно
 установ. О
бути влад

Нікі
Сумської ф

ено, на нашу
нії, з якими
рет друкував
о поселення.
з історико-
подальшому

е російського
селеннях до ІХ
34-39; Він же.
1817-1832 рр. //
04. - С. 9-28; Він
1817-1832 рр. //
ДА). - Ф. 796. -

М., 1883. - С. 9.
Некрасівського, к
Прибавленіє к
овської єпархії

к. 18.
95. - С. 276-286.

Charkiv Eparchy

es Description of
s and the Church

НІКІТІН Ю.О.

МІСЬКА РЕФОРМА 1892 р. В ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ КІНЦЯ ХІХ - ПОЧАТКУ ХХІ ст.

У публікації зроблено спробу аналізу еволюції поглядів істориків та правознавців кінця ХІХ - початку ХХІ ст. щодо організації і впровадження міської реформи 1892 р.

Історичний досвід самоврядності українського народу показує, що будь-яка реформа в сучасній Україні приречена на невдачу, якщо вона не буде сприйматися на рівні місцевого самоврядування. Водночас ця здатність може стати тим фактором, за допомогою якого реалізується споконвічне прагнення українського народу до свободи і незалежності.

Перебуваючи у складі Російської імперії, українські міста пережили декілька етапів муніципального розвитку. В житті суспільства діяльність муніципальної влади стала особливо важливою і помітною внаслідок впровадження у 1870 р. позастанового міського самоврядування. Новий період розпочався після прийняття Положення 1892 р. Зростання кількості міст та їх впливу на життя держави об'єктивно обумовлювало інтенсифікацію муніципального життя. Контрреформи кінця ХІХ ст., безсумнівно, вплинули на життя тогочасного суспільства (у тому числі і міст).

На сучасному етапі розбудови незалежної України аналіз досвіду муніципальної діяльності кінця ХІХ ст. може мати позитивне значення, особливо щодо організації та ефективної діяльності міського самоврядування.

Питання формування й діяльності муніципальних структур привертало увагу як сучасників подій, так і дослідників у більш пізні часи. Однак серед науковців сформувалася певна тенденція, коли більше уваги приділялося причинам, змісту, запровадженню і наслідкам міської реформи 1870 р., ніж 1892 р. Тому актуальним є аналіз еволюції оцінок реформи 1892 р. у роботах науковців кінця ХІХ - початку ХХІ ст. На нашу думку, історико-юридичну спадщину доцільно розглянути у хронологічній послідовності, що дозволить краще прослідкувати еволюцію поглядів щодо Положення 1892 р.

Після запровадження міської реформи 1892 р. частина дослідників кінця ХІХ - початку ХХ ст., які стояли на позиціях державницької теорії самоврядування, беззаперечно підтримали нововведення. У своїх роботах вони заперечували будь-яке протиставлення державних та місцевих справ. Найбільш відомими прихильниками даної теорії були видатні російські правознавці О.Градовський і Н.Коркунов¹. Вони стояли на позиціях визнання тісного зв'язку міського самоврядування з загальнодержавним устроєм та необхідності включення виборних міських інституцій до системи державних установ. О.Градовський вважав, що органи міського самоврядування "повинні бути владою в державному розумінні, тобто входити до складу місцевої

¹ Нікітін Юрій Олександрович - кандидат історичних наук, доцент Сумської філії Харківського національного університету внутрішніх справ

адміністрації в якості її частини, а не у вигляді окремих паралельних... установ, що конкурують з урядовою владою”¹².

Основна маса публікацій на підтримку реформ, що проводив Олександр III, носила більше поверховий і вірнопідданський характер. Такі автори, як І. Восторгов, М. Волков, М. Григоревський, К. Корольков, О. Алексеєвський і О. Шевельов³, не лише давали позитивну оцінку реформі 1892 р., але й намагалися обґрунтувати необхідність переведення міського самоврядування під суворий контроль адміністрації.

У цей же час друкуються роботи дослідників, які критично оцінювали Положення 1892 р. У 1901 р. було надруковано низку статей Д. Семенова⁴, в яких автор намагається об’єктивно проаналізувати міську реформу. Д. Семенов робить висновок, що органи міського самоврядування стали ще більш залежними від місцевої адміністрації. На проблему надмірної залежності муніципалітетів від губернської адміністрації вказували також М. Бубнов, С. Василевський, П. Гронський, О. Колічев, О. Михайловський, В. Романовський⁵. О. Михайловський дав досить різку оцінку новій міській реформі. На його думку, міська реформа стала органом, що відбиває інтереси незначної кількості заможних людей міста. “Міське управління... перетворилося у напівгромадську, напівбюрократичну установу, позбавлену самостійності, обмежену у своїй компетенції, поставлену під суворий адміністративний контроль...”⁶.

На недемократичний характер реформованих органів міського самоврядування вказували у своїх дослідженнях М. Бахметьев і О. Тимофеев⁷. Зокрема, вони відзначали переважання в думах та управах представників привілейованих станів, значний бюрократичний апарат і контроль з боку місцевої влади.

Заслуговує на увагу праця Г. Шрейдера⁸, який проаналізував і ввів до наукового обігу багатий фактичний матеріал з історії міського самоврядування після запровадження Положення 1892 р. Автор зупинився на аналізі складу виборців, організації і проведені виборів, обмеженні прав органів міського самоврядування. “На місце суспільно-політичного тіла ставиться територіальна адміністративна одиниця, “суспільне” управління якої трактується як казенне управління (ст. 7), як одне з “адміністративних місць і осіб” (ст. 137)⁹. Аналізуючи міську реформу 1892 р. та її наслідки, автор першим використав термін “контрреформа”, який став поширенім у науковій літературі.

У згаданий час з’являються історико-краєзнавчі дослідження з історії українських міст. Вони містять цікавий фактичний матеріал, висвітлюють регіональні особливості життя міст, в тому числі після реформи 1892 р.¹⁰

Питання єдності державного управління і місцевого самоврядування було предметом розгляду у студіях М. Грушевського¹¹, М. Драгоманова¹², Б. Кістяківського¹³, які приділяли велику увагу теоретичним і практичним аспектам проблеми державного управління і місцевого самоврядування.

До теми міського самоврядування зверталися й українські історики Д. Дорошенко¹⁴ і Н. Попонська-Василенко¹⁵. Як правило, вони детально не аналізували проблему, а тільки побічно її торкалися при характеристиці доби контрреформ.

самов
демок
голосо

стоян
нищів
Полож
законс

Безумс
питанн
них пе
вивчен
місько
красні
було те
(з поод
не при

В
методо
період
до істо
проблем
бороть
партії.
Негати
В. Лепін
і значе
методол
сформо
колеса”
об’єкти
царсько

У
дослідн
історію
на певн
міських
своєрідн
містила
муніцип
автор, г
досягнен

З
І. Волог
демограф

Особливо посилюється інтерес до діяльності органів міського самоврядування наприкінці XIX - на початку ХХ ст. у зв'язку з розвитком демократичних тенденцій в суспільстві, розширенням і ускладненням сфери господарської діяльності муніципальних структур.

Отже, огляд дореволюційної історіографії свідчить, що її представники стояли на позиціях або ідеалізації міської реформи 1892 р., або піддавали її критиці. Головна увага приділялася аналізу змісту самого Положення, а також діяльності урядових органів, які впроваджували законодавчі акти в життя.

Часто соціальні наслідки реформи залишалися поза увагою дослідників. Безумовним здобутком історіографії того часу було визначення певного кола питань, у рамках якого доцільно продовжувати вивчення проблеми. Деякі з них певною мірою були розкриті, але більшість залишилися недостатньо вивченими. Зокрема, не було створено жодної узагальнюючої праці з історії міського самоврядування в Україні, поодинокими були публікації історико-краєзнавчого характеру. Характерною рисою дореволюційних досліджень було те, що міське самоврядування вивчалося на загальноімперському рівні (з поодиноким використанням прикладів з України), регіонам увага майже не приділялася.

Встановлення радянської влади на довгі десятиріччя обумовило нову методологію та проблематику, якої дотримувалися науковці СРСР. Радянський період (особливо 20-30-ті роки) характеризується певним падінням інтересу до історії самоврядування взагалі і міського в тому числі. Головними проблемами на довгий час стають: соціально-економічна історія, класова боротьба робочого класу, формування пролетаріату, історія більшовицької партії. Історичний процес спрощено тлумачився як боротьба класів. Негативна оцінка місцевого самоврядування в цілому була започаткована В.Леніним¹⁶. Його праці, в яких повністю засуджувався увесь досвід роботи і значення діяльності органів міського самоврядування, стали фактично методологічною догмою. На довгий час за муніципальними структурами, сформованими згідно з Положенням 1892 р., закріпилося тавро "п'ятого колеса" в системі російського державного управління. Тому спроби об'єктивного аналізу і пошук позитивного досвіду міського самоврядування царської Росії могли вважатися проявом контрреволюції.

У 20-30-х роках ХХ ст. проблемами історії міст займалися вже відомі дослідники. Одним з них був відомий науковець Л.Веліхов¹⁷, який вивчав історію міст Російської імперії кінця XIX - початку ХХ ст. Його робота стала на певний час підручником з ведення міського господарства, але діяльність міських самоврядних структур не аналізувалася. Праця Л.Веліхова стала своєрідним підсумком ідей та поглядів дореволюційної історичної науки, яка містила оригінальний фактичний матеріал, що дозволяв порівнювати ступінь муніципального розвитку різних міст Російської імперії. На думку О.Головка, автор, перебуваючи на формальних позиціях марксизму, недооцінив досягнення Харкова в галузі міського господарства¹⁸.

З нових ідеологічних позицій окрім аспектів життя міст висвітлювали І.Вологодцев¹⁹, М.Анциферов²⁰, А.Хоменко²¹. Була зроблена спроба аналізу демографічних процесів в містах України (А.Хоменко) та узагальнюючих

висновків по діяльності органів міського самоврядування в Україні у господарсько-комунальній сфері (М.Анциферов, І.Вологодцев). Але спеціальної праці, присвяченої впливу реформи 1892 р. на життя українських міст та розвиток органів міського самоврядування, створено не було.

Саме з позицій висвітлення окремих сторінок історії міст і міського життя подавався краснавчий матеріал на сторінках спеціалізованих видань у 20-ті роки ХХ ст.²² У згаданих публікаціях розглядалися проблеми міграційних процесів з села до міста, соціальний, національний склад міського населення, скономічні та соціальні умови проживання, побут та фольклор та інш. Саме завдяки зазначенім краснавчим студіям дослідження міст і міського самоврядування починає розвиватися на регіональному рівні.

30-ті роки ХХ ст. стали переломним етапом для всього радянського суспільства. Формування сталінського тоталітарного режиму супроводжувалося репресіями і в середовищі науковців. Тому найбільш "актуальними" стали вважатися дослідження, пов'язані з класовою боротьбою пролетаріату в містах, героїчні сторінки його історії та розвиток промислового потенціалу в роках радянських перетворень. Особливо яскраві приклади з історії Києва, Харкова, Одеси, Катеринослава повинні були проілюструвати досягнення радянської влади в містах. Міські реформи другої половини XIX ст. і самоврядні органи або взагалі не згадувалися, або огульно засуджувалися.

Повернення до проблеми місця і ролі міського самоврядування у пореформеній Росії, ступеня його залежності від місцевої адміністрації і чиновництва вілбується у повоєнний період. Особливо на цей процес впинула хрущовська "відліга", коли поступово науковці відновлюють роботу по вивченню проблем міського самоврядування. У цей час створюються роботи, присвячені аналізу змісту самого Положення 1892 р. і його реалізації на місцях. Саме в цьому руслі слід розглядати регіональні дослідження М.Горбаня²³, М.Каржанського²⁴, М.Кириюкіна²⁵, І.Попова²⁶. Автори, перебуваючи на позиціях марксизму, зупинилися на проблемах участі у виборах до органів міського самоврядування, соціального складу гласних і муніципальних комісій, межах компетенції міських самоврядних структур та їх взаємовідносин з губернськими адміністраціями. У підсумках автори відзначали реакційний характер міської реформи 1892 р. та створених згідно з її положеннями міських самоврядних структур. На противагу їм приводився позитивний приклад рад, створених в СРСР.

У цей час створюються колективні та індивідуальні праці з історії окремих міст (Москви, Ленінграда, Києва, Харкова)²⁷. Вказані роботи містять матеріал, що відобразив тенденцію демографічного росту населення пореформених міст, його соціальний, національний склад, створення та діяльність органів міського самоврядування, запровадження високого майнового цензу та обмежені повноважень міських дум та управ, недоліки в їх роботі.

На особливу увагу заслуговує робота П.Зайончковського²⁸, в якій автор всебічно та об'єктивно аналізує реформи 80-90-х років ХІХ ст., приділяючи увагу змісту прийнятих в цей час законів, досліджуючи еволюцію поглядів царизму у другій половині ХІХ ст. Позитивним моментом монографії можна

Самоврядування
демократичні
господарські

Однак
стояли
нищівні
Положення
законодавства

Чи
Безумовно
питань, які
них певні
вивчені
міського
краснавства
було те, що
(з поодинокими
не приєднується

Все
методологічний
період (до 1920-х рр.)
до історії міст
проблеми
боротьби з
партиї. Важливі
Негативні
В.Ленін
і значення
методології
сформовані
"колеса"
об'єктивізм
царської

У 20-х рр.
дослідники
історію міст
на певній
міських
своєрідні
містила
муніципальна
автор, під
досягнення

З наступним
І.Вологодцев
демографічні

Україні у цев). Але країнських уло. кого життя дань у 20- граційних населення, інш. Саме і міського діянського му супро- найбільш класовою а розвиток цво яскраві зинні були бри міст другої бо огульно

ідування у іністрації і цей процес новлюють У цей час ля 1892 р. і регіональні І. Попова¹⁶. проблемах цого складу моврядних підсумках а створених противагу їм

ці з історії боти містять населення ворення та я високого ав, недоліки в якій автор приєдляючи ю поглядів графії можна

Особливо посилюється інтерес до діяльності органів міського самоврядування наприкінці XIX - на початку ХХ ст. у зв'язку з розвитком демократичних тенденцій в суспільстві, розширенням і ускладненням сфери господарської діяльності муніципальних структур.

Отже, огляд дореволюційної історіографії свідчить, що її репрезентанти стояли на позиціях або ідеалізації міської реформи 1892 р., або піддавали її нищівній критиці. Головна увага приділялася аналізу змісту самого Положення, а також діяльності урядових органів, які впроваджували законодавчі акти в житті.

Часто соціальні наслідки реформи залишалися поза увагою дослідників. Безумовним здобутком історіографії того часу було визначення певного кола питань, у рамках якого доцільно продовжувати вивчення проблеми. Деякі з них певною мірою були розкриті, але більшість залишилися недостатньо вивченими. Зокрема, не було створено жодної узагальнюючої праці з історії міського самоврядування в Україні, поодинокими були публікації історико-краснавчого характеру. Характерною рисою дореволюційних досліджень було те, що міське самоврядування вивчалося на загальноімперському рівні (з поодиноким використанням прикладів з України), регіонам увага майже не приділялася.

Встановлення радянської влади на довгі десятиріччя обумовило нову методологію та проблематику, якої дотримувалися науковці СРСР. Радянський період (особливо 20-30-ті роки) характеризується певним падінням інтересу до історії самоврядування взагалі і міського в тому числі. Головними проблемами на довгий час стають: соціально-економічна історія, класова боротьба робочого класу, формування пролетаріату, історія більшовицької партії. Історичний процес спрощено тлумачився як боротьба класів. Негативна оцінка місцевого самоврядування в цілому була започаткована В.Леніним¹⁶. Його праці, в яких повністю засуджувався увесь досвід роботи і значення діяльності органів міського самоврядування, стали фактично методологічною догмою. На довгий час за муніципальними структурами, сформованими згідно з Положенням 1892 р., закріпилося тавро "н'яного колеса" в системі російського державного управління. Тому спроби об'єктивного аналізу і пошук позитивного досвіду міського самоврядування царської Росії могли вважатися проявом контрреволюції.

У 20-30-х роках ХХ ст. проблемами історії міст займалися вже визнані дослідники. Одним з них був відомий науковець Л. Веліхов¹⁷, який вивчав історію міст Російської імперії кінця XIX - початку ХХ ст. Його робота стала на певний час підручником з ведення міського господарства, але діяльність міських самоврядних структур не аналізувалася. Праця Л. Веліхова стала своєрідним підсумком ідей та поглядів дореволюційної історичної науки, яка містила оригінальний фактічний матеріал, що дозволяв порівнювати ступінь муніципального розвитку різних міст Російської імперії. На думку О. Головка, автор, перебуваючи на формальних позиціях марксизму, недооцінив досягнення Харкова в галузі міського господарства¹⁸.

З нових ідеологічних позицій окрім аспектів життя міст висвітлювали І. Вологодцев¹⁹, М. Анциферов²⁰, А. Хоменко²¹. Була зроблена спроба аналізу демографічних процесів в містах України (А. Хоменко) та узагальнюючих

висновків по діяльності органів міського самоврядування в Україні у господарсько-комунальній сфері (М.Анциферов, І.Вологодцев). Але спеціальної праці, присвяченої впливу реформи 1892 р. на життя українських міст та розвиток органів міського самоврядування, створено не було.

Саме з позицій висвітлення окремих сторінок історії міст і міського життя подавався краєзнавчий матеріал на сторінках спеціалізованих видань у 20-ті роки ХХ ст.²² У згаданих публікаціях розглядалися проблеми міграційних процесів з села до міста, соціальний, національний склад міського населення, економічні та соціальні умови проживання, побут та фольклор та інш. Саме завдяки зазначним краєзнавчим студіям дослідження міст і міського самоврядування починає розвиватися на регіональному рівні.

30-ті роки ХХ ст. стали переломним етапом для всього радянського суспільства. Формування сталінського тоталітарного режиму супроводжувалося репресіями і в середовищі науковців. Тому найбільш "актуальними" стали вважатися дослідження, пов'язані з класовою боротьбою пролетаріату в містах, геройчні сторінки його історії та розвиток промислового потенціалу в роки радянських перетворень. Особливо яскраві приклади з історії Києва, Харкова, Одеси, Катеринослава повинні були проілюструвати досягнення радянської влади в містах. Міські реформи другої половини ХІХ ст. і самоврядні органи або взагалі не згадувалися, або огульно засуджувалися.

Повернення до проблеми місця і ролі міського самоврядування у пореформеній Росії, ступеня його залежності від місцевої адміністрації і чиновництва відбувається у повоєнний період. Особливо на цей процес вплинула хрущовська "відлига", коли поступово науковці відновлюють роботу по вивченню проблем міського самоврядування. У цей час створюються роботи, присвячені аналізу змісту самого Положення 1892 р. і його реалізації на місцях. Саме в цьому руслі слід розглядати регіональні дослідження М.Горбаня²³, М.Каржанського²⁴, М.Кирюхіна²⁵, І.Попова²⁶. Автори, перебуваючи на позиціях марксизму, зупинилися на проблемах участі у виборах до органів міського самоврядування, соціального складу гласних і муніципальних комісій, межах компетенції міських самоврядних структур та їх взаємовідносин з губернськими адміністраціями. У підсумках автори відзначали реакційний характер міської реформи 1892 р. та створених згідно з її положеннями міських самоврядних структур. На противагу їм приводився позитивний приклад рад, створених в СРСР.

У цей час створюються колективні та індивідуальні праці з історії окремих міст (Москви, Ленінграда, Києва, Харкова)²⁷. Вказані роботи містять матеріал, що відобразив тенденцію демографічного росту населення пореформених міст, його соціальний, національний склад, створення та діяльність органів міського самоврядування, запровадження високого майнового цензу та обмежених повноважень міських дум та управ, недоліки в їх роботі.

На особливу увагу заслуговує робота П.Зайончковського²⁸, в якій автор всебічно та об'єктивно аналізує реформи 80-90-х років ХІХ ст., приділяючи увагу змісту прийнятих в цей час законів, досліджуючи еволюцію поглядів царизму у другій половині ХІХ ст. Позитивним моментом монографії можна

вважати загальнотеоретичний проаналіз і губернських кроків уряду.

Крім з'являються регулювання самоврядування, аналіз окремих взаємовідносин.

Дослідження в колективі 8 томах, які розглядали розкривали тенденції міського марксистського досягнення.

На розриву опубліковані історичнометодичні спектр питань населеніх (вирішення яскравий малюнок) в них підкреслюється розвиток міського життя.

Наставник самоврядування з'являється вже необхідно з цією авторкою. Узагальнені висновки В.Нардова з 1892 р. Разом з допускалося самоврядування думи та управ.

Також використано своє бачення державного обмежені П.Зайончковським та контролювання самоврядування.

Україні у
ев). Але
районських
по.

ого життя
дань у 20-
столітті
заселення,
нш. Саме
міського

цянського
у супро-
тивнайбільш
класовою
розвиток
во яскраві
чинні були
комі другої
або огульно

ування у
ністрації і
ей процес
новлюють
7 цей час
ня 1892 р. і
регіональні
Попова²¹.

проблемах
ного складу
моврядних
підсумках
створених
отивагу їм

ци з історії
оти містять
населення
ворения та
я високого
в, недоліки

в який автор
приділяючи
ію поглядів
графії можна

вважати той факт, що міське самоврядування розглядається автором у загальному контексті політичного розвитку Російської імперії. Дослідник проаналізував весь процес підготовки реформи 1892 р. (від роботи місцевих і губернських комісій, Державної ради і пропозицій Кахановської комісії до кроків уряду Олександра III).

Крім історичних досліджень Положення 1892 р., в 70-х роках ХХ ст. з'являються роботи правознавців, які містили історико-юридичний аналіз регулювання взаємовідносин державних установ та органів міського самоврядування. У дисертаційному дослідженні О.Кузнецової²² проведено аналіз окремих аспектів теорії держави і права періоду кінця XIX ст. (зокрема взаємовідносин органів міського самоврядування із земськими установами).

Досягнення радянської історичної науки знайшли своє відображення в колективних працях "Історія СРСР" у 12 т.²³, "Історія Української РСР"²⁴ у 8 томах, 10 книгах²⁵, "Історія міст і сіл Української РСР"²⁶. У цих працях розглядалися питання підготовки і проведення контреформ кінця XIX ст., розкривалися певні закономірності і особливості розвитку міст та становища міського населення. Згадані роботи несли ідеологічний відбиток марксистсько-ленинської методології, що знайшло своє відображення в тенденційній оцінці міської реформи 1892 р. В них не згадувалися певні досягнення обмежених у правах міських самоврядних структур.

На регіональному рівні у 60-80-ті роки ХХ ст. також була створена і опублікована ціла низка історико-краєзнавчих студій, присвячених історичному минулому українських міст²⁷. У них автори висвітлювали цілій спектр питань, пов'язаних не лише з загальними тенденціями розвитку населених пунктів, але й розкривали повсякденне життя міського населення (виправлення економічних, соціально-культурних проблем). Публікації містять яскравий матеріал з економіки, географії, етнографії, демографії та соціології, але в них практично зовсім відсутній аналіз впливу Положення 1892 р. на розвиток міського життя.

Наступний якісний етап наукових досліджень історії міського самоврядування в радянські часи припадає на 80-ті роки ХХ ст. В цей час з'являється низка робіт, що заслуговують на особливу увагу. В першу чергу необхідно згадати роботи відомої дослідниці історії міст В.Нардової²⁸. Саме ця авторка першою в радянській історіографії зробила крок до комплексного узагальненого аналізу генези міського самоврядування. Можливо, на це вплинули процеси демократизації, що відбувалися в СРСР. У своїх працях В.Нардова зробила спробу виваженого і об'єктивного аналізу міської реформи 1892 р. Разом з кроками уряду по скороченню числа міського населення, що допускалося до управління містом, обмеження повноважень міських самоврядних структур та інш., В.Нардова зупиняється на успіках, яких досягли думи та управи (особливо в питаннях благоустрою, освіти та медицини).

Також заслуговує на увагу робота М.Срошкіна²⁹, в якій автор виклав своє бачення проблеми регулювання взаємовідносин місцевих органів державного управління та органів міського самоврядування. Вказуючи на обмеження Положенням 1892 р. повноваження міських самоврядних структур та контроль на місцях з боку губернської адміністрації, автор навіть термін самоврядування брав у лапки, щоб показати його символічний характер.

Досить докладно - через розкриття питання розвитку міського господарства, закладів освіти і медицини - показана діяльність міських самоврядних структур у Києві. Багатотомна "Історія Києва"³⁶, залишаючись в руслі офіційної ідеології, містила багатий фактичний матеріал.

Оригінальними представляються дослідження російської вченої Л.Писарськової³⁷. На прикладі 63 губернських, обласних, портових, міських самоврядних структур та 550 повітових і заштатних (напередодні реформи 1892 р.) вона проаналізувала соціальний склад гласних. Також було вказано на залежність складу міського управління від рівня та характеру економічного розвитку міста в цілому.

Крім цього, авторка вважала, що однією з передумов кондреформи 1892 р. було бажання царя доукомплектувати міські самоврядні структури за рахунок більш освічених і кваліфікованих спеціалістів: "...бажане оновлення особистого складу міських установ може бути досягнуто не зменшенням числа виборців а навпаки лише шляхом певного розповсюдження виборчих прав на нові категорії міських мешканців"³⁸.

Завершуючи огляд історіографії радянської доби, слід згадати публікації О.Богдановича³⁹, О.Медушевського⁴⁰ та О.Яковлєва⁴¹, які, даючи аналіз періоду реформ 60-70-х років XIX ст., вважали закономірною спробу реакційних кіл Російської імперії повернути собі частково втрачені керівні позиції в державі. "Положення 1892 р. цілком закономірне, оскільки в умовах глибокої реформи наочніше проявляється контрреформа"⁴².

Підсумовуючи радянський етап розвитку історичної науки з означеної теми, слід відзначити, що, незважаючи на помітну ідеологічну упередженість підходів та оцінок, науковці провели значний обсяг робіт щодо висвітлення проблеми міського самоврядування в Російській імперії у другій половині XIX ст. До наукового обігу було введено багатий фактичний матеріал, окреслено нове коло питань, пов'язаних з етапами розвитку міського самоврядування як в Російській імперії, так і в окремих містах (у тому числі і на території України). Не всі поставлені наукові завдання були вирішенні з різних причин. Демократичні процеси середини і кінця 80-х років ХХ ст. підготували підґрунтя для подальших неупереджених досліджень після розпаду СРСР.

Для більш повного та об'єктивного розуміння стану і перспективи історичної думки (зокрема і з проблеми міського самоврядування) необхідно звернутися до праць, створених за межами України та СРСР. Західна історіографія має певні досягнення у розробці зазначеної теми. У 30-х роках ХХ ст. у Нью-Йорку була надрукована монографія М.Карповича⁴³, в якій автор на базі широкого кола джерел аналізував стан взаємовідносин органів державного управління та міських самоврядних структур (у тому числі після реалізації Положення 1892 р.). М.Раєфф⁴⁴ у своїй публікації, погоджуючись з думкою про реакційний характер реформ 80-90-х років XIX ст., зазначав, що органи міського самоврядування були одним з осередків лібералізму в суспільстві. Представник української діаспори Г.Сірик⁴⁵ у надрукованій в Канаді праці зробив спробу аналізу "Історії міст і сіл Української РСР". У ній автор зазначив, що одним з недоліків при створенні багатотомного видання був вплив марксистсько-ленінської методології.

Iс...
1914"⁴⁶,
з соціаль...
матеріа...
думку, м...

Та...
імперії
А.Лінд...
діяльно...
діяльно...
між міс...
структур...

Су...
після пр...
демократ...
марксист...
справді...
спостері...
життя як...

Змі...
дослідже...
а загальн...
історії У...
деякі з н...
головних...
Україні,
буржуаз...
половини...
особливості...

Пра...
науці. Ав...
обирають...
думку про...
вітчизнян...
серйозні...
"Можна...
історіографі...
ставляєт...
нації та д...
собі небезп...
а також, л...
довіри з бо...
істориків є...
до реконст...
опертих...
практичн...
у минулому...
майбутньо...

історії Одеси присвячена робота Патріції Херліхі "Одеса. Історія. 1794-1914"⁴⁶, в якій авторка в тому числі наводить фактичний матеріал, пов'язаний з соціальним складом та діяльністю органів міського самоврядування (цікавий матеріал стосується життя міста у 90-х роках XIX ст.), діяльність яких, на її думку, мала позитивний характер.

Також проблеми з історії міст і міського самоврядування Російської імперії другої половини XIX - початку ХХ ст. досліджували М.Хамм⁴⁷ і А.Ліндемайер⁴⁸. Вони приділили увагу питанням правового регулювання діяльності органів міського самоврядування, соціально-гуманітарної діяльності муніципалітетів і позиції місцевих урядовців щодо неї, стосункам між місцевими державними установами і міськими самоврядними структурами. Також у своїх роботах автори розглядали проблему.

Сучасний період у розвитку української історичної науки розпочався після проголошення незалежності України. Завдяки запровадженню демократичних зasad, можливості відійти від стереотипів поділу науки на марксистську і буржуазну перед зченими відкрилися широкі перспективи справді творчої дослідницької роботи. Саме у 90-х роках ХХ ст. спостерігається справжній сплеск наукового інтересу до історії міст і міського життя як на всеукраїнському, так і на регіональному рівнях.

Зміна методологічних орієнтирів привела до перегляду напрямків досліджень. На перше місце істориками висувалися вже не класові інтереси, а загальнолюдські цінності. Саме постановці нових проблем, підходів, оцінок історії України XIX ст. присвячені роботи О.Реснта⁴⁹. У них він окреслює деякі з найбільш актуальних завдань сучасної історичної науки. Серед головних питань автор виділяє всебічний аналіз урбанізаційних процесів в Україні, формування нових соціальних груп в містах, притаманних буржуазному суспільству, з'ясування причин буржуазних реформ другої половини XIX ст. та їх наслідків, які слід корелювати з конкретними особливостями регіонів та інш.

Праці Л.Зашкільняка⁵⁰ присвячені проблемам методології в історичній науці. Автор зупиняється на питаннях методологічних орієнтирів, які обирають сучасні українські історики та їх західні колеги. Вченій підтримує думку про існування певної методологічної обмеженості у працях деяких вітчизняних дослідників, їх відставання від світових взірців, відсутність серйозних методологічних студій⁵¹. Зокрема, Л.Зашкільняк відзначає: "Можна... "націоналізувати" українську історію за взірцем української історіографії XIX-XX ст., де український історичний процес представляється єдиним закономірним цілим, що спрямований на формування нації та держави... Проте "націоналізована" історія України містить в собі небезпеку противставлення українського історичного досвіду світовому, а також, як наслідок, маргіналізацію історичного знання, втрату донього довіри з боку значної частини громадськості... Фахова корпоративна честь істориків вимагає серйозної критики мітологічних конструкцій і прагнення до реконструкції та пояснення реальних суспільних процесів минулого, опертих на сучасних наукових зразках. Такий підхід має... важливе практичне значення, дозволяючи побачити і зрозуміти реальний стан речей у минулому, а значить, зробити з нього належні висновки для сучасного і майбутнього"⁵².

Саме в контексті пошуку нової методології та проблематики слід розглядати дослідження періоду незалежності. В основному роботи, пов'язані з муніципальною історією, представлені дисертаційними дослідженнями, статтями та монографіями, що починають з'являтися з кінця 90-х років ХХ ст.

Так, дисертація О. Марченка³³ є прикладом дослідження історії міського самоврядування саме на регіональному рівні. Дослідник проаналізував різноманітний фактичний матеріал міських дум і управ Катеринославської, Херсонської і Таврійської (з Кримом) губерній. Автор зосередив увагу на висвітленні реалізації міської реформи 1892 р. в Одесі, проаналізував процес виборів до міських дум Півдня України, охарактеризував соціальний склад виборців та гласних дум, окреслив коло завдань і компетенцію муніципальних структур та висвітлив ступінь співпраці та взаємовідносин між місцевою адміністрацією та органами міського самоврядування. Значення міської реформи 1892 р. автор оцінив так, що вона "обмежила принцип самоврядування виборних громадських установ, послабивши їх виборчі засади, значення і роль у громадському житті, максимально підпорядкувавши бюрократичному апарату і перетворивши у різновид викопавчих органів губернської влади"³⁴.

Діяльність Харківського міського самоврядування з 1893 до 1917 р. висвітлено в дисертаційному дослідженні О. Головко³⁵. Автор зробив спробу комплексного дослідження історії міського самоврядування за 25 років, зупинившися на структурі й соціально-становому складі муніципальних структур, особливостях реалізації Положення 1892 р. в місті. Також висвітлено досягнення і недоліки Харківського міського самоврядування у господарсько-фінансовій та гуманітарній сферах. Зокрема, О. Головко, спираючись на фактичний матеріал при аналізі муніципальних структур Харкова, зазначав, що "...органі Харківського міського самоврядування поступово, доляючи власну непослідовність, стали... на шлях вправного використання муніципального кредиту й створення міських підприємств, що давало можливість збільшити доходну частину бюджету... Муніципальні медичні установи... обслуговували, передусім, незаможну частину населення Харкова..."³⁶. Крім того, автор звернув увагу на дискримінаційний виборчий закон, що обмежував доступ до управління містом неправославних, а також представників значного прошарку дрібних власників на користь дворянства та інших представників привілейованих станів.

Цікавий фактичний матеріал і висновки викладені в дисертаційній роботі Т. Плаксій³⁷. Авторка, на основі аналізу міських самоврядних структур Київщини, Чернігівщини, Полтавщини, Черкащини, Кіровоградщини та Дніпропетровщини після міської реформи 1892 р., погодилася з офіційною думкою про реакційний характер реформи. Також в роботі підтримана теза про укріплення позицій дворянства та великої буржуазії у муніципалітетах. Т. Плаксій вказала на особливості міського життя Середньої Наддніпрянщини: "Населення більших міст зазнало більшої дискримінації у порівнянні з мешканцями менших міських поселень через високий рівень майнового цензу... В цілому ставав вищим культурно-освітній рівень як виборців, так і гласних Дум... Вже у 1897 р. серед гласних збільшується кількість

атики слід
и, пов'язані
дженнями,
90-х років

рії міського
аналізував
ославської,
дав увагу на
ував процес
льний склад
нципальних
ж місцевою
ння міської
а принцип
и їх виборчі
орядкуванні
зчих органів

З до 1917 р.
обив спробу
за 25 років,
нципальних
ж висвітлено
осподарсько-
праочись на
ва, зазначав,
ово, далаючи
користання
е, що давало
альні медичні
у населення
ий виборчий
з них, а також
ъ дворянства

исертаційні
них структур
радиційни та
з офіційною
отримана теза
нципалітетах.
ніпринципи:
порівнянні з
ль майнового
виборців, так
сья кількість

інженерів, професорів, лікарів, юристів, педагогів. Відтак, змінювалися пріоритети і перспективи у діяльності органів міського самоврядування, вироблялися більш послідовні... програми"⁵⁸.

Регіональний аспект розвитку міського самоврядування продовжено у дисертації Т.Щерби⁵⁹. На прикладі Київської, Волинської та Подільської губерній були показані специфіка міського життя в зазначеных губерніях, строкатий національний склад міського населення, наявність власницьких міст і містечок, що вплинуло на впровадження Положення 1892 р. Також авторка неупереджено вказала на значну кількість відхилень у реалізації законоположень, пов'язаних з переважанням у містечках єврейського населення, проживанням у прикордонній зоні розкольників та причин виникнення дум і місцевих адміністрацій. У підсумках вона підтримує думку, що Положення 1892 р. не виправдало сподівання уряду на перетворення органів міського громадського врядування на "служні ланки" в управлінні.

Життя міст і посадів та самоврядних структур Чернігівської губернії в останній третині XIX ст. аналізується в публікаціях Л.Шарої⁶⁰. Вона на основі широкого кола джерел показала, що Положення 1892 р. перетворило управи на додатки губернських адміністрацій. Авторка стверджувала, що джерела надходжень до міських бюджетів, як і їх обсяги, залежали від рівня соціально-економічного стану у населених пунктах та ініціативи членів виборних управлінь. Також було досліджено успіхи муніципальних структур у вирішенні фінансових, господарських та соціально-гуманітарних проблем. Зокрема, проаналізовано ступінь співпраці земств і органів міського самоврядування.

Оригінальною за змістом і отриманими висновками стала робота Л.Цибуленко⁶¹, яка на прикладі Одеси, Миколаєва і Херсона дослідила формування та розвиток муніципальної земельної та виробничої власності. Авторка відмітила позитивний вплив Положення 1892 р. на зростання промислової ініціативи міст. На її думку, це було пов'язано з зацікавленістю держави у зміцненні промислової власності через існуючі прибуткові місцеві виробництва та позики, щоб таким чином наповнити міські бюджети і сприяти вирішенню нагальних міських потреб.

За роки незалежності в Україні було захищено досить багато дисертацій, в яких міське самоврядування другої половини XIX ст. досліджується з історико-правових позицій. Так, у роботі В.Грицака⁶² проаналізовано відносини харківської губернської адміністрації з органами міського самоврядування. Особливу увагу привертають приклади співпраці зазначених інституцій. Політичні погляди і рівень правової культури губернаторів часто, на думку автора, ставали додатковими суб'єктивними факторами, що вели до конфліктів між муніципальними структурами і органами державної влади. Продовженням даної проблематики можна вважати роботу О.Мельничук⁶³. У дисертації на прикладі Подільської губернії проаналізовано взаємовідносини органів міського самоврядування з місцевою адміністрацією.

Наукові розвідки російських вчених з питань історії міського самоврядування представлені роботою Л.Лаптевої⁶⁴, яка дає історико-правову характеристику міських самоврядних структур (аналізується весь

комплекс нормативно-правових документів, показується рівень повноважень дум і управ, а також рівень участі населення в управлінні містами).

На початку ХХІ ст. з'являється ряд монографічних видань, в яких висвітлюються різні аспекти життя міст України в другій половині XIX ст. Серед них слід виділити монографічне видання М.Білоконя⁶⁵. Автор докладно аналізує історіографічні питання, частково - джерельну базу, зміст законодавчих актів, пов'язаних з розвитком міського самоврядування (в тому числі і Положення 1892 р.), успіхи муніципальних структур в кінці XIX ст. При цьому, відмічаючи скорочення повноважень дум і управ, М.Білоконь зазначав: «Правовий статус і можливості органів самоврядування міських громад щодо охорони власних прав від тиску губернської адміністрації... незважаючи на всі "негаразди" кондреформ 1892 р., разюче відрізнялися від тих, які мали "типологічно подібні їм" самоврядні громади сіл, а заодно органи самоврядування волостей»⁶⁶.

Новим кроком у розвитку урбаністики можна вважати монографію Д.Чорного⁶⁷, в якій досліджено різні аспекти життя міст п'яти губерній (Чернігівської, Полтавської, Харківської, Катеринославської та материкової частини Таврійської) з кінця XIX ст. до початку Першої світової війни. Автор зосередив увагу на демографічних процесах, динаміці руху міського населення, його соціальній, національній, становій структурі, тенденції розширення територій, регіональний специфіці розвитку промисловості. Особливу увагу дослідник приділив економічній сфері життєдіяльності міст і міського населення та її впливу на повсякденне життя громадян, формування міської самосвідомості. Останній напрямок дослідження є особливо актуальним в наш час. Також на основі значного масиву джерел показана політика органів міського самоврядування. В той же час ідея Лівобережної України в межах згаданих губерній підтримується не усіма українськими дослідниками⁶⁸.

Подальше вивчення муніципальної проблематики знайшло відображення у колективній праці з історії міського самоврядування Харкова⁶⁹. У книзі на основі широкого кола джерел простежено розвиток міста та еволюцію органів міського самоврядування з середини XVII ст. до 1917 р. Авторський колектив об'єктивно проаналізував здобутки та недоліки муніципальних структур у вирішенні господарсько-та соціально-культурних проблем міста та його мешканців.

Регіональні особливості запровадження Положення 1892 р. та його наслідки на Волині представлені у публікації О.Прищепи⁷⁰. Він зупиняється на ситуації навколо приватних міст Волинської губернії і вказує, що цей статус гальмував їх подальший розвиток. Автор висвітлює відносини між городянами і власниками міст та відмічає неминучість постійних конфліктів. У публікації наведені критерії, за якими міста регіону отримували громадське управління у повному обсязі або у спрашеному варіанті. Підсумуючи, О.Прищепа вказує, що «положення 1892 р. відіграло позитивну роль у подальшому розвитку волинських міст...»⁷¹.

Дослідженням умов формування і функціонування органів міського самоврядування після запровадження Положення 1892 р. в роки незалежності продовжують займатися і краєзнавці. Публікації Є.Страшко і

В.Куліків
а також
самоврядування
XIX ст. і
структур
губернії

Альбогатова
книга) на
тому чи
перевод
Сумської
фактичн

Під
питання
формування
Міського
популярні
самоврядування
матеріалі

Однак
самоврядування
питань у
діяльності
дослідника

¹Гравюри
1908. - 600
²Історія
³Восени
законодавства
1910. - 372
К. Жизнь и
Память им.
материальны
Александра

⁴Секретар
⁵Будівництва
управління
СПБ., 1909
управи. - М.
- Вологда, 1908.
М., 1908.
- М., 1911.
⁶Міські
⁷Бахмут
с.; Тимофей
⁸Шрін
М., 1913. - С.
⁹Там же
¹⁰Бахмут

В.Кулік⁷² присвячені, головним чином, фінансовій, господарській діяльності, а також досягненням у медичній та освітнянській сферах. Роботі міських самоврядних структур Чернігова по упорядкуванню міста у другій половині XIX ст. присвячена краєзнавча студія Л.Раковського⁷³. Участь муніципальних структур у розбудові медичної і противажної служби в містах Харківської губернії висвітлена в публікаціях І.Робака та Л.Баличевої⁷⁴.

Але не всі краєзнавчі студії рівноцінні. Так, за цекларована М.Маньком⁷⁵ багатомна історія Сум в документах сучасників (зараз вийшла другом перша книга) містить багато цікавих прикладів з життя міста та його мешканців (у тому числі у другій половині XIX ст.). Але повна відсутність наукового апарату переводить видання з навчального (рекомендовано до друку вченю радою Сумського державного педагогічного університету ім. А.С.Макаренка) фактично до науково-популярного.

Підсумовуючи сучасний етап історіографічного стану розробки питання, слід зазначити, що науковці намагаються давати толерантні оцінки формуванню та діяльності муніципальних структур після запровадження Міського положення 1892 р. з нових, більш збалансованих методологічних позицій. Автори з'ясовують історичні корені і демократичні засади міського самоврядування. До наукового обігу вводяться архівні та статистичні матеріали.

Однак багато проблем, пов'язаних з історією міст і міського самоврядування, усе ще чекають на неупереджене вивчення. Це стосується питань участі різних груп населення в житті міст, господарсько-гуманітарної діяльності муніципальних структур та інших, які все ще недостатньо досліджені на всеукраїнському і регіональному рівнях.

⁷²Градовский А.Д. Начало русского государственного права / Собр. соч. - Т.9. - Ч.3. - СПб., 1908. - 600 с.; Коркунов М.М. Русское государственное право. - Т.1. - СПб., 1904. - 596 с.

⁷³История России в XIX веке. - Т.5. - Б.м., Б.г. - С.191.

⁷⁴Восторгов И. Император Александр III. - СПб., 1909. - 48 с.; Волков Н. Очерк законодательной деятельности в царствование императора Александра III. 1881-1894 г. - СПб., 1910. - 372 с.; Григорьевский М. Царь - освободитель Александр III. - К., 1912. - 19 с.; Корольков К. Жизнь и царствование Александра III (1881-1894 гг.). - К., 1901. - 268 с.; Алексеевский А. Памяти императора Всероссийского Александра III. - СПб., 1895. - 32 с.; Шевелев А. Некоторые материалы к истории жизни и царствования Великого царя - миротворца Александра III Александровича. - М., 1897. - 91 с.

⁷⁵Семёнов Д.Д. Городское самоуправление: очерки и опыты. - СПб., 1901. - 387 с.

⁷⁶Бубнов М.М. К вопросу о преобразовании нашего городского общественного управления. - К., 1909. - 101 с.; Васильевский С.М. Городское самоуправление и хозяйство. - СПб., 1909. - 120 с.; Гронский П.П. Как нужно преобразовывать наши городские думы и управы. - М., 1906. - 64 с.; Калычев А.А. Города как самоуправляемые городские единицы. - Вологда, 1908. - 89 с.; Михайловский А.Г. Реформа городского самоуправления в России. - М., 1908. - 109 с.; Романовский В.Е. Государственные учреждения древней и новой России. - М., 1911. - 453 с.

⁷⁷Михайловский А.Г. Реформа городского самоуправления... - С.18.

⁷⁸Багметьев Н. Русская история от Екатерины до наших дней. - Петроград, 1917. - 128 с.; Тимофеев А. Самоуправление и автономия. - СПб., 1906. - 32 с.

⁷⁹Шрейдер Г.И. Городская контреформа 11 июня 1892 г. // История России в XIX в. - М., 1913. - С.181-208.

⁸⁰Там же. - С.194.

⁸¹Багалей Д.И., Миллер Д.П. История города Харькова за 250 лет его существования

- (1655-1905). - Т.2. - Харків, 1992. - 982 с.; Ягорницький Д. Сведения об историческом развитии г. Екатеринослава. - Екатеринослав, 1910. - 340 с.; Петров Н.В. Материалы для истории Харьковской городской думы и городского хозяйства Харькова за 25 лет с 1871 по 1896 г. - Вып. 1, 2. - Харьков, 1896.
- ¹¹ Грушевский М.С. Хто такі українці і чого вони хочуть. - К., 1991. - С. 6.
- ¹² Драгоманов М.П. Вибране. - К., 1991. - 238 с.
- ¹³ Кістяківський Б. Вибране. - К., 1996. - 248 с.
- ¹⁴ Дороненко Д. Нариси історії України. - К., 1991. - Т.2. - С.313; Віноке. Історія України для школи й родини. - К., 1993. - 238 с.
- ¹⁵ Пасленська-Василенко Н. Історія України. В 2-х т. - Т.2. - К., 1992. - 608 с.
- ¹⁶ Ленін В.І. Гонители земства и антагонисти либерализма // Полн. собр. соч. - М., 1963. - Т.5. - С.35; Она же. Пересмотр аграрной программы рабочей партии // Полн. собр. соч. - Т.9. - М., 1963.
- ¹⁷ Велихов Л.А. Основи городского хозяйства: Общесоц. учение о городе, его управлении, функциях, финансах и методах. - М.-Л., 1928. - 180 с.
- ¹⁸ Головко О.М. Харківське міське самоврядування у 1893 - 1917 роках: Автореф. дис. ... канд. істор. наук. - Харків, 1997. - С.6.
- ¹⁹ Волоходцев І.К. Особенности развития городов Украины. - Вып.2. - Харьков, 1930. - 205 с.
- ²⁰ Анциферов Н.П. Пути изучения города как социального организма: Опыт комплексного подхода. - Л., 1926. - 151 с.
- ²¹ Хаменюк А. Населення України 1897-1927 рр. Популярна розвідка за попередніми підсумками перепису населення 17. XII. 1926 р. - Харків, 1927. - 79 с.
- ²² Екскурсійний лівідник по Полтаві та Полтавській округі. - Полтава, 1927. - 67 с.; Івзін В. Старий Харків: Нариси. - Харків, 1929. - 31 с.; Ковалівський А. Харків (культурно-історичний нарис). - Харків, 1930. - 87 с.; Молоків-Журський П.П., Нечаєв М.М., Рождественський С.М. Кременчук (короткий довідник). - Кременчук, 1929. - 47 с.
- ²³ Горбань К. Виборы в старом Омске. - Омск, 1958. - 33 с.
- ²⁴ Коржанский Н. Как избиралась и работала Московская городская дума. - М., 1950. - 62 с.
- ²⁵ Киркакин Н. "Отцы города" (Как избиралась и работала Читинская городская дума). - Чита, 1946. - 30 с.
- ²⁶ Попов И. Как и кого выбирали в Томскую городскую думу. - Томск, 1959. - 18 с.
- ²⁷ Мішайлик О.Д. Харкову - 300 років. Короткий історико-економічний нарис. - Харків, 1956. - С.71-95; Історія Москви. - Т.4. - М., 1954. - 960 с.; Очевидець Ленінграда. - Т.2. - Л., 1954. - 653 с.; Історія Києва. У 2 т. - Т.1. - К., 1959. - 802 с.; Історія Києва. - Т.1. - К., 1963. - 663 с.
- ²⁸ Зайончковский П.А. Российское самодержавие в конце XIX столетия (политическая реакция 80-х - начала 90-х годов). - М., 1970. - 444 с.
- ²⁹ Кузнецова Е.Н. К истории политреформ 80-90-х годов в России (Государственно-правовая характеристика): Дис. ...канд. юрид. наук. - Л., 1977. - 210 с.
- ³⁰ История СССР. С древнейших времен до наших дней. В 12 т. - Т.5. - М., 1968. - 730 с.
- ³¹ Исторія Української РСР. У 8 т. - Т.3. - К., 1979. - 607 с.
- ³² Історія міст і сіл Української РСР. - К., 1971. - 780 с.
- ³³ Моисеенко В.П., Новаківська Н.П. Суми. Історико-архітектурний нарис. - К., 1966. - 79 с.; Суми. Краткая справочная книга. - Харьков, 1979. - 168 с.; Ромни. Історико-краеведческий нарис. - Х., 1968. - С.35-50; Глухів: Історико-краеведческий нарис. - Харьков, 1968. - С.37-51; Ягуда М.Т., Єдамаха І.І. Чернігів: короткий історичний нарис. - К., 1958. - С.59-80; Кременчук: краєвидческий очерк. - Харьков, 1965. - С.12-66; Шатров М. Город на трех холмах. Книга о старом Екатеринославе. - Дніпропетровськ, 1966. - 329 с.
- ³⁴ Народова В.А. Городское самоуправление в России в 60-х - начале 90-х годов XIX века. - Л., 1984. - 257 с.; Она же. Между двумя реформами (Общественное управление Петербурга 1892-1903 гг.) // Монополии и экономическая политика царизма в конце XIX - начале XX в. - Л., 1987. - С.90-104; Она же. Первые выборы в городские думы по избирательному закону 1892 г. // Проблемы социально-экономической истории России. - СПб., 1991. - 299 с.
- ³⁵ Ерошкин Н.П. История государственных учреждений дореволюционной России. - М., 1983. - 352 с.
- ³⁶ Исторія Києва. У 3-х т. - Т.2. - К., 1984. - 463 с.
- ³⁷ Писарська Л.Ф. Московское городское общественное управление с середины 80-х годов до первой русской революции: Автореф. дис. ...канд. істор. наук. - М., 1980. - 19 с.;

СУМСЬКА
Она же. С. С.
СССР. - 198
³⁸ Пі
³⁹ Бор
⁴⁰ Мел
вищої шк
⁴¹ Як
⁴² Ма
⁴³ Ка
⁴⁴ Ра
⁴⁵ Сір
міст і сіл У
⁴⁶ Не
⁴⁷ На
Duma, 1910
P.17-36.
⁴⁸ Lin
Роог, 1884
⁴⁹ Рее
наукової роз
імперську д
⁵⁰ Укра
Л. Зашкільн
простір сучас
- 2006. - С.43
⁵¹ Укра
Проблеми м
семінару. - І
⁵² Заш
⁵³ Мар
Дис. ...канд.
⁵⁴ Там
⁵⁵ Гол
істор. наук. -
⁵⁶ Він
істор. наук. -
⁵⁷ Пла
XIX - на поч
⁵⁸ Там
⁵⁹ Шер
XIX ст.: Дис.
⁶⁰ Шар
губернії в ос
Вона ж. Роз
Чернігівською
Вона ж. Зем
губернії) // Іст
Миколаїв, 200
⁶¹ Цибу
формування
початку ХХ с
⁶² Гри
XIX ст. (на ма
наук. - Харків
⁶³ Мел
другій половин
⁶⁴ Лапт
самоуправле
в России (вто
⁶⁵ Бібл
імперії у дру

- ком развитии для истории 71 по 1896 г. -
- торія України
- оч. - М., 1963.
- н. собр. соч. -
- о управлении,
- Автореф. дис.
2. - Харків,
- низма: Опыт
- : попередніми
- , 1927. - 67 с.;
- іа (культурно-
- Чечев М.М.
- 47 с.
- ая дума. - М.,
- родская дума).
1959. - 18 с.
- арис. - Харків,
- инграда. - Г.2. -
- К., 1963. - 663
- (политическая
- сударственности.
- , 1968. - 730 с.
- ис. - К., 1966. -
- ко-краєзнавчий
- С.37-51; Янурс
- 30; Кременчук:
- олмах. Книга о
- 90-х годов XIX
- ное управление
- а в конце XIX -
- ские думы по
- тории России. -
- онной России. -
- с середини 80-
- М., 1980. - 19 с.;
- Она же. Социальный состав городских гласных накануне креформы 1892 года // История СССР. - 1989. - №6. - С.152-160.
- ³⁹Писарикова Л.Ф. Социальный состав... - С.159.
- ⁴⁰Богданович А. Три последних самодержца. - М., 1990. - 118 с.
- ⁴¹Медушевский А. Реформы и контреформы в истории России XVIII-XIX вв. // Вестник высшей школы. - 1990. - №4. - С.66-73.
- ⁴²Яковлев А. Великие реформы в России // Перспективы. - 1991. - №11. - С.91-100.
- ⁴³Медушевский А. Реформы и контреформы... - С.68.
- ⁴⁴Karpovich M. Imperial Russia 1801-1917. - New-York. - 1932.
- ⁴⁵Raeff M. Some Reflection on Russian Liberalism // Russian Review. - 1959. - №3.
- ⁴⁶Сірик Г. Факти і події. Для майбутньої історії Сіверщини. Мої деякі зауваги до "Історії міст і сіл УРСР. Сумська область". - Торонто, 1975. - 224 с.
- ⁴⁷Herlihy P. Odessa: a history, 1794-1914. - Harvard, 1986.
- ⁴⁸Hamm M.F. The City in Russian History. - Lexington, 1976; Він же. Kharkov's Progressive Duma, 1910-1914: A Study in Russian Municipal Reform // Slavic Review. - 1981. - Vol.40. - №1. - P.17-36.
- ⁴⁹Lindenmeyer A.A. Russian Experiment in Voluntarism / he Municipal Guardianship of the Poor, 1884-1914 // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. - 1982. - №30.
- ⁵⁰Реєнт О.П. Деякі проблеми історії України XIX - початку ХХ ст.: стан і перспективи наукової розробки // Український науковий журнал. - 2000. - №2. - С.3-26; Він же. Україна в імперську добу (XIX - початок ХХ ст.). - К., 2003. - 340 с.
- ⁵¹Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми / Під ред. І.Зашкільняка. - Львів, 2004. - 406 с.; Зашкільняк Л. Інтелектуальна історія як дослідницький простір сучасної української історіографії // Український історик. - ТХЛІІІ. - Vol.1-3 (169-171). - 2006. - С.43-51.
- ⁵²Україна модерна. - Ч.9. - Львів, 2005. - С.7-272; Сучасна українська історіографія: Проблеми методології та термінології. Матеріали всеукраїнського науково-методологічного семінару - К., 2005. - 108 с.
- ⁵³Зашкільняк Л. Інтелектуальна історія... - С.44-45.
- ⁵⁴Марченко О.М. Міське самоврядування на півдні України у другій половині XIX ст.: Дис. ... канд. істор. наук. - Одеса, 1997. - 180 с.
- ⁵⁵Там само. - С.63.
- ⁵⁶Головко О.М. Харківське міське самоврядування у 1893-1917 роках: Дис. ... канд. істор. наук. - Харків, 1997. - 178 с.
- ⁵⁷Він же. Харківське міське самоврядування у 1893-1917 роках: Автореф. дис. ... канд. істор. наук. - Харків, 1997. - С.14-15.
- ⁵⁸Плаксій Т.М. Міське самоврядування Середньої Наддніпрянщини в другій половині ХІХ - на початку ХХ століття: Дис. ... канд. істор. наук. - Запоріжжя, 2001. - 193 с.
- ⁵⁹Там само. - С.192.
- ⁶⁰Щерба Т.О. Міське самоврядування на правобережній Україні у другій половині ХІХ ст.: Дис. ... канд. істор. наук. - Донецьк, 2001. - 223 с.
- ⁶¹Шара Л.М. Становлення органів самоврядування у містах і посадах Чернігівської губернії в останній третині ХІХ ст.: Автореф. дис. ... канд. істор. наук. - Харків, 2002. - 18 с.; Вона ж. Роль виборних інституцій у процесі організації пожежної охорони у містах Чернігівської губернії (остання третина ХІХ ст.) // Сіверинський літопис. - 2005. - №1. - С.81-86; Вона ж. Земські й міські виборні інституції: спільні здобутки (на матеріалах Чернігівської губернії) // Наукові праці: Науково-методичний журнал. Історичні науки. - Т.45. - Вип.32. - Миколаїв, 2005. - С.21-26.
- ⁶²Цибуленко Л. Діяльність органів самоврядування Одеси, Миколаєва, Херсона щодо формування і розвитку муніципальної земельної та виробничої власності в кінці ХІХ - на початку ХХ століття: Автореф. дис. ... канд. істор. наук. - Дніпропетровськ, 2001. - 19 с.
- ⁶³Грицак В.М. Губернатор в державному механізмі Російської імперії в другій половині ХІХ ст. (на матеріалах Харківської губернії): Історико-правове дослідження: Дис. ... канд. юрид. наук. - Харків, 1999. - 155 с.
- ⁶⁴Мельничук О.Ф. Адміністративний апарат та органи самоврядування на Поділлі у другій половині ХІХ століття: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. - К., 2000. - 18 с.
- ⁶⁵Лаптева Л.Е., Шутов А.Ю. Из истории земского, городского и сословного самоуправления в России. - М., 1999. - 198 с.; Она же. Региональное и местное управление в России (вторая половина XIX века). - М., 1998. - 151 с.
- ⁶⁶Блоконь М. Органи державного управління та місцеве самоврядування в Російській імперії у другій половині XIX ст. (на матеріалах Лівобережної України): історико-правове

- дослідження. - Харків, 2003. - 259 с.
- ⁶⁶Там само. - С.172.
- ⁶⁷Чорний Д.М. По лівий берег Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX - початок XX ст.) - Харків, 2007. - 301 с.
- ⁶⁸Там само. - С.4.
- ⁶⁹Антонов А.А., Маслійчук В.Л., Парамонов А.Ф. Історія Харківського городського самоуправління. 1654-1917. - Харків, 2004. - 192 с.
- ⁷⁰Прищепа О.П. Міська реформа 1892 р. та її запровадження на Волині // Проблеми історії України XIX - початку ХХ ст. - Вип.2. - К., 2001. - С.142-148.
- ⁷¹Там само. - С.148.
- ⁷²Сиржанко Є. До історії Ніжинських муніципальних органів самоврядування (друга половина XIX ст.) // Ніжинська старовина. - 2007. - Вип.3 (6). - С.60-64; Кузик В. Ніжинська міська управа // Ніжинська старовина. - 2007. - Вип.3 (6). - С.47-51.
- ⁷³Раковський Л. Чернігівське міське самоврядування і упорядкування міста в II пол. XIX ст. // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. - Вип.3. - 1995. - С.33-40.
- ⁷⁴Робак І.Ю. Створення і діяльність "Общества ночных лежурств врачей в Харькове" // История и география. - 2006. - №21-22. - С.36-39; Балічева Л.В. Основні напрямки діяльності державних і самоврядних органів влади щодо уdosконалення пожежної безпеки будинків в Україні у XIX столітті // История и география. - 2007. - Вип.25-26. - С.24-27.
- ⁷⁵Манько М.О. Суми та сумчани у документах сучасників. - Книга перша (1655-1919). - Суми, 2007. - 440 с.

NIKITIN Y.O.

Town Reform of 1892 in Historical Investigations of the End of the XIX - the Beginning of the XXI Cent.

There has been made an attempt to analize the evolution of opinions of historians and lawyers of the end of the XIX - the beginning of the XXI cent. about organization and introduction of the Town Reform of 1892.

Отримано 15.06.2008

ПЕ
ЗА

Р
основн
населен

Наг
загальн
об'єкти
доклади
настіль
імперії

Під
піддаюч

А.
але на е
огляд пе
важко.
Дослід
результат
доказів
залишат
для ста

Під
подана
політехн
р. можн
задовільн
гіпотези

Ма
довідни
здійсно
стнічну,
України
статисти
Централ
піддавал

Ці
Було опу
матеріал
наступни

1.1
аналіз, я

Іва
педагогіч

ІВАНЮК О.Л.

ПЕРЕПИСНИЙ ЛИСТ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ПЕРШОГО ЗАГАЛЬНОРОСІЙСЬКОГО ПЕРЕПИСУ НАСЕЛЕННЯ 1897 р.

Розглядається структура, зміст переписних листів, що є одним з основних перводжерел до вивчення першого всеросійського перепису населення, аналізується рівень достовірності інформації у переписному листі.

Наприкінці XIX ст. влада неодноразово наголошувала, що виключно загальновсеросійський перепис, проведений на науковій основі, допоможе об'єктивно визначити загальну чисельність населення й провести його докладний статистичний аналіз. Перепис став єдиним досвідом організації настільки масштабного демографічного й етнічного дослідження Російської імперії в цілому й українських губерній, що входили до її складу зокрема.

Протягом довгого часу до цих матеріалів ставилися суперечково, піддаючи критиці, але не оцінюючи їх наукового значення.

А. Котельников вважав, що перепис зібрал багатий і цікавий матеріал, але на стадії його проведення не було організовано докладний поперецьний огляд переписних листів, тому і об'єктивними результатами перепису вважати важко. Він також заперечував наукове значення матеріалів перепису. Дослідник говорив: «Я ніколи не наважуся шукати в опублікованих результатах першого загальновсеросійського перепису населення яких-небудь доказів наукової гіпотези. У моїх очах праці відділу перепису назавжди залишаються збірками цифрових даних, які мають дуже сумнівне значення для статистики Росії» [5, 31].

Позитивна, але достатньо критична оцінка матеріалів перепису була подана у 1909 р. Б.П. Кадомцевим, студентом Санкт-Петербурзького політехнічного інституту. Він говорив: «Байдужість науки до перепису 1897 р. можна частково пояснити тим, що наш перепис дає матеріал, який мало задовільняє, але все ж таки дані цього перепису більш достовірні, ніж ті гіпотези, якими до того користувалася наука і публіцистика» [5, 31].

Матеріали перепису 1897 р. довгий час були своєрідним статистичним довідником з окремих питань демографії. Так само довгий час не здійснювалося спроб, користуючись матеріалами перепису, створити єдину етнічну, статистичну, демографічну картину Російської імперії в цілому й України зокрема. Це пояснювалося ще й тим, що багато первинних статистичних матеріалів - переписних листів після обробки було знищено Центральним Статистичним Комітетом, а опублікована інформація піддавалася сумнівам і достатньо жорстко критикувалася.

Цікавість до матеріалів перепису зросла наприкінці 60-х років ХХ ст. Було опубліковано декілька робіт, у яких проводився джерелознавчий аналіз матеріалів перепису. Висновки, зроблені дослідниками цього періоду, були наступними:

1. Матеріали перепису заслуговують на докладний джерелознавчий аналіз, як, наприклад, матеріали ревізій.

Іванюк Олег Леонідович - старший викладач Київського міського педагогічного університету ім. Б.Д. Грінченка.

2. Точність і достовірність більшості матеріалів перепису не викликає сумнівів.

Матеріали першого загальноросійського перепису населення, проведеного російським царем 28 січня 1897 р., є одними з найцінніших джерел до вивчення етнічної й демографічної історії України кінця XIX - початку ХХ ст.

Загалом джерела, які подають інформацію щодо загальноросійського перепису населення, можна поділити на три групи:

1. Офіційні нормативні акти центральних, губернських та повітових органів державної влади. Цими актами визначено методику проведення та програму перепису, формулювання питань, передбачених програмами, та пояснення до них питань, з відповідями на які у населення можуть виникнути труднощі.

2. Статистичні джерела - переписні листи, перфокарти, томи перепису, де зафіксовано статистичні підсумки загальноросійського перепису населення.

3. Наукові публікації, які стосуються питань теорії та історії організації перепису населення, а також статистичних підсумкових даних.

Первинним і одним з основних джерел, які дозволяють досліджувати результати першого загальноросійського перепису населення 1897 р., є переписні листи. Тому метою статті є дослідження структури, змісту переписних листів, аналіз достовірності інформації, поданої переписним листом.

В основу перепису було покладено наукові принципи. Він проводився за єдиною програмою, охоплював всю територію імперії. Здійснювався перепис як поліційно-адміністративна акція. Керівництво його підготовкою і проведенням було покладено на Міністерство внутрішніх справ і губернські канцелярії. Очолив особисто міністр внутрішніх справ, який також був головою головної переписної комісії. У губерніях переписом формально керували губернатори, а безпосередньо - переписні комісії, у повітах - предводителі дворянства й повітові переписні комісії.

Рахівники, які безпосередньо проводили опитування, обиралися з грамотних солдат, вчителів, священиків. Переписна дільниця у сільській місцевості охоплювала 2000 жителів, у містах - 750.

Технічно перепис будувався по системі списків. Кожен список складався на господарство і мав вигляд листка паперу, дещо збільшеного формату до так званого переписного листа. Переписний лист - це спеціальний бланк для запису відповідей на зазначені в ньому запитання програми перепису населення.

На зовнішньому боці вписувалася адресна частина. Внутрішня частина листа відводилася характеристиці кожного окремого господарства або родини. Для проведення перепису було підготовлено переписні листи трьох форм: А - для селянських господарств і сільських общин, Б - для поміщицьких та приватних господарств, приватних будинків й дворів усередині общини, В - для міських жителів [6].

У сільськогосподарській місцевості переписні листи складалися на кожне господарство, у містах одиницею спостереження вважалася окрема квартира.

Одницею спостереження було господарство. Саме на нього і складався переписний лист, до якого входило 14 пунктів. У бланках повинно

було вказано (передміт) визначенні приміщення (для міської) належності

П. Н. листки

перепису

Зем'я, по-

помешкан-

тих, ха-

кількіст-

Ко- сільські

формі В. мешице

була біль-

продовжи-

Від 1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10.

11. 12. 13. 14.

перебува-

11. 12. 13. 14.

основно-

Існу- У г. 1. У

всіх тих,

до помеш-

означено-

вночі зн-

було вказуватися місцезнаходження господарства - губернія (область), місто (передмістя або село), ділянка (квартал), вулиця, № будинку (для міст). Також визначалося з якого матеріалу збудоване житло, дах, скільки у будинку приміщень. Враховувалася кількість зайнятих і вільних квартир або кімнат (для міських помешкань). У формулярах зазначалося, що всі ці відомості належать до цілого дворового місця або будинку.

Переписні листи форми А заповнювали особисто рахівник.

На зовнішньому боці кожної форми коротко зазначалося, на кого ці листки укладаються, а також подавалися інструкції щодо заповнення переписних листів.

Зовнішній бік форми А мав назву переписної дільниці, волості, села, ім'я, по батькові, прізвище господаря двору, живе господар у власному помешканні чи у чужому. Далі у формі таблиці вказувалися відомості про кількість помешкань із зазначенням матеріалу, з якого вони побудовані й чим вкриті.

Ті ж самі питання були на зовнішньому боці форми Б, вони стосувалися характеристики населеного пункту. У формі В фіксувалася відмітка про кількість квартир у кожному будинку.

Кожен листок був розрахований на фіксацію відомостей про 10 осіб у сільській місцевості і 8 - у містах. У формі А запис вівся горизонтально, у формі В - вертикально. Якщо кількість осіб у господарстві, квартири становила менше 10 (8) осіб, місце, що залишилося, закреслювали. Якщо кількість осіб була більшою, брали додатковий переписний листок, на якому нумерація продовжувалася.

Внутрішній бік переписного листа містив наступні питання:

1. Прізвище, ім'я, по батькові.
2. Стать.
3. Відношення до голови господарства чи голови родини.
4. Вік.
5. Сімейний стан.
6. Суспільна вергута, суспільний стан, звання.
7. Місце народження.
8. Місце реєстрації.
9. Місце проживання.
10. Відмітка про присутність, тимчасову відсутність або тимчасове перебування.
11. Віросповідання.
12. Рідна мова.
13. Грамотність і освіта.
14. Заняття, ремесло, промисел, посада або служба (з визначенням основного виду заняття й другорядних).

Існували чіткі інструкції щодо заповнення переписних листів.

У переписний лист необхідно було вносити:

1. Усіх осіб, які знаходилися у певному господарстві або квартирі. Тобто всіх тих, хто очував напередодні дня проведення перепису, тих, хто прибув до помешкання вранці, незалежно від того, постійно вони проживають у означеному місці чи знаходяться тимчасово. Вважалися присутніми й ті, хто вночі знаходився на чергуванні, роботі, у відрядженні. Виключенням

вважалися лише солдати, які знаходилися на посту.

2. Усіх осіб, які належали до господарства чи були зареєстровані у квартирі, але тимчасово були відсутні. Рахівникам заборонялося вносити до переписного листа членів родини, які у зв'язку зі службою, навчанням тощо мешкали в іншому місці. Якщо такі особи на момент перепису перебували у родині, їх фіксували як присутніх тимчасово.

Правилами передбачалося, що переписні листи повинні бути заповнені до ранку того дня, коли заплановано проведення перепису. З ранку бланки

Приложение 1

Бланк листа.

№ Листа

ПЕРВАЯ ВСЕОБЩАЯ ПЕРЕПИСЬ

населения Российской Империи,

на основании высочайше утвержденного положения в ночь 1888 года.

Буквы на санкциях

ПЕРЕПИСНОЙ ЛИСТЪ
ФОРМА А

Число на санкциях

Номерной знак... Секундный знак...

Фамилия... для земельной реестровой письменности и крестьянской

Земельный план, кроме что инженерные
изыскания

Санкт-Петербургской губернии из санкций

Санкт-Петербургской губернии из санкций

Имя отчества и фамилии главы семьи

Документы из собственности семьи... титул из паспорта из паспорта

Санкт-Петербургской губернии

Номер паспорта главы и фамилия	Число паспорта	Номер паспорта из паспорта	Число паспорта
1		1	
2		—	
3		—	
4		—	
5		10	

Когда въезжали? Это паспорта выданы из
Санкт-Петербургской губернии из санкций
или же из других губерний? Кто из санкций
дал паспорт? Кто из санкций выдал паспорт?
Санкт-Петербургской губернии из санкций
или же из других губерний? Кто из санкций
дал паспорт? Кто из санкций выдал паспорт?

Печать главной из двери, на которой висит звонок.

Номер паспорта главы		Знаки паспорта из паспорта		Число паспорта главы из паспорта из паспорта		Число паспорта главы из паспорта из паспорта	
и фамилия	из паспорта	из паспорта	из паспорта	из паспорта	из паспорта	из паспорта	из паспорта
Санкт-Петербургской губернии из санкций или же из других губерний? Кто из санкций дал паспорт? Кто из санкций выдал паспорт?							
1	2	3	4	5	6	7	8

Подпись писца, обозначение писца

гровані у
носити до
нням тощо
сбували у
заповнені
ку бланкі

ловинні перевірятися лічильниками. З формулару викреслювалися ті, хто помер або вибув. До нього записувалися ті, хто народився або прибув. Також вносилися зміни у характеристики особистого та соціального плану, якщо за час проведення перепису особа одружилася, розлучилася або овдовіла. Зазначалося, що писати потрібно чітко, окремо про кожну особу, щоб запис вмістився до відповідної клітинки у графі [1, арк.2]

У рекомендаціях, виданих державою спеціально для переписувачів, існували певні поради щодо проведення підрахунків. Так, підрахунки по міській переписній ділянці повинні були проходити наступним чином - із кожного переписного листа по житловому будинку, що слугує обкладинкою, потрібно виписати наступні відомості:

1. Всього населення, яке є наявності.
2. Постійно проживаючих.
3. Серед осіб, які були наявні на момент перепису, тих, які не належать до селянської верстви.
4. Приписаних у місті, слободах або передмістях, приписаних у сільській місцевості.

Всі записи необхідно було робити чітко, окремо на кожну особу, щоб весь запис умістився у відповідну графу переписного листа.

Переписні листи форм Б й В раківник лише приносив, збирав і перевіряв їх, а заповнювали відповідно власники, орендатори, господарі.

Заповнення переписних листів у селах розпочалося за 20-30 днів до офіційно проголошеної дати перепису, у містах - за 5-10 днів.

28-29 січня у містах і 28-31 січня у сільській місцевості раківники збиралі заповнені переписні листи, вносили до них корективи відповідно до дня проведення перепису.

Програма перепису, а отже й структура переписного листа, мала суттєві недоліки. Був відсутній пункт про національну приналежність, хоча під час підрахунку результатів вона визначалася. Питання про націонаальну приналежність було замінено питанням про рідну мову, що привело у результаті до статистичного збільшення основних народів імперії, оскільки рідною мовою часто вважали ту, якою користувалися у повсякденному житті. У переписному листі кожна мова позначалася певними літерами: російська - "Р", малоросійська (українська) - "М.Р.". Назви інших мов так само могли визначатися скорочено. Вадою цієї системи була відсутність єдиних вимог до позначення інших мов. У різних переписувачів скорочення були різними, що викликало певні труднощі під час визначення національного складу населення [1, арк.3].

Інколи раківники з невідомих причин не вносили позначок про рідну мову взагалі. Так, в одному з переписних листів п'ятої переписної ділянки Харківського повіту, де фіксувалися відомості про родину Спірідових, яка проживала у слободі Іванівка, з п'яти осіб рідна мова не зазначена у жодній [1, арк.4]. У переписному листі, що подавав відомості про родину Фоменко, яка проживала у м.Харків, проти трьох осіб стояла позначка "М.Р.", проти четвертої - риска, тобто рідна мова взагалі не визначена [2, арк.44]. У родині Галушки, також харків'ян, рідна мова визначена лише у двох з чотирьох представників родини [2, арк.88]. Неподільними були випадки, коли до

переписного листа не вносилися відомості про рідну мову тим, хто в силу віку (ще не навчився розмовляти) або фізичних вад (глухота, німота, психічні захворювання) не міг відповісти на питання, поставлені Ім рахівниками. Наприклад у родині Дороненко, не визначено національність дочки С.О.Дороненко, яка не могла відповісти на питання про рідну мову, оскільки їй ще не виповнилося й трохи місяців [3, арк.24]. Такі похибки є не лише у зазначеніх переписних листах, але й у багатьох інших, які збереглися в архівних установах Харківщини й Київщини, що дає можливість зробити висновок про їх типовість.

Нечітке формулювання питання про освіту в переписному листі дозволило визначити лише рівень грамотності й не вдалося визначити структуру населення за освітою.

У переписному листі недостатньо місця було відведеного для відповіді на питання про заняття опитуваних, тому відповіді були неповними й у підсумкових матеріалах ці дані не підлягали розробці.

Програма перепису повинна була врахувати три категорії населення: наявне, постійно проживаюче, приписане. Окремо визначалося населення, якщо тимчасово перебувало на тій або іншій території на момент проведення перепису, тимчасово відсутнього. Розробка ж матеріалів проводилася в основному стосовно наявного населення.

Вплинули на недостовірність інформації, яка вносилася до переписних листів, чутки, що побутували у суспільстві на передодні перепису - про нові податки, рекрутські набори, війну, переселення тощо. Це простежувалося не стільки у сільській місцевості, скільки у місті, де справа заповнення переписних листів покладалася безпосередньо на саме населення. На селі недостовірна інформація надходила тільки тоді, коли опитувані боялися переслідувань за конфесійну приналежність. Тоді неточні відповіді стосувались виключно питання віросповідання.

Документи доносять відомості, що були також і свідомо неправдиві відповіді. Це стосувалося інформації про заняття опитуваних. Люди боялися додаткового оподаткування, тому намагалися не давати відомостей про важливість того або іншого основного чи додаткового виду діяльності. Інколи намагалися приховати зайняття землеробством, інколи - промислами, інколи - торгівлею. Можна припустити, що рахівники, які були представниками місцевого населення, добре знали реальний стан справ, але відомостей про те, чи виправляли вони наперед неправдиві відповіді, не збереглося. Можливо, рахівники мирилися навіть з обманом, розуміючи причини, які спонукали на це опитуваних. Але оскільки жодних інструкцій з цього приводу не існувало, то кожен рахівник діяв на свій розсуд, хоча його робота неодноразово перевірялася повітовою та губернською адміністрацією, переписними комісіями.

Ще одним недоліком переписного листа, який може надати підстави для сумнівів у достовірності зазначеній інформації, є те, що від рахівників вимагали заповнювати їх виключно чорнилами. Первинні ж архівні матеріали - переписні листи, які збереглися, заповнені не тільки чорнилами. Вони мають певні записи й помітки олівцем чорного, синього, червоного та зеленого кольорів.

і потім переносилися на окрему для кожної особи перфокарту. Щоб виключити помилки під час багаторазового переносу інформації з одного документу до іншого, на кожному етапі перевірку здійснював спеціальний штат людей. Однак за скорочення помилок до мінімуму за рахунок застосування технічних засобів, недосконалю була методика кодування. Рекомендації щодо кодування не були конкретними й припускали різне тлумачення неоднозначних відповідей опитуваних. Покладалися у таких випадках на кваліфікованість розмітника або кодувальника, що не виключало недбалості або помилок під час перенесення відомостей.

Таким чином, переписні листи можуть слугувати джерелом дослідження програми перепису, а також основою наукових досліджень з визначення чисельності населення, його етнічного та соціального складу. За допомогою переписних листів можна дослідити рівень освіти та належність до тієї чи іншої конфесії населення дев'яти українських губерній, що входили до складу Російської імперії. Але зважаючи на вище зазначені недоліки, до інформації, що подається переписними листами, слід ставитися критично, особливо в частині визначення етнічного складу населення України та його мовної належності.

1. Переписні листи 5-ї дільниці Харківського повіту. Т.1. - Державний архів Харківської області (далі - ДАХО). - Ф.51. - Оп.1. - Спр.330 - 300 арк.
2. Переписні листи 13-ї дільниці Харківського повіту. Т.1. - ДАХО - Ф.51. - Оп.1. - Спр.337. - 170 арк.
3. Переписні листи 13-ї дільниці Харківського повіту. Т.2. - ДАХО - Ф.51. - Оп.1. - Спр.338. - 164 арк.
4. Гогутов А. Переписи населення ССР і капиталистических стран (опыт историко-методологической характеристики производства переписей населения) / Под ред. Г.С.Струмилина. - М., 1936. - 588 с.
5. Пинаевский Д.И. Народонаселение дореволюционной России: источники и методы работы с ними. Учебное пособие по спецкурсу. - Сыктывкар: Изд-во Сыктывкарского университета, 2003. - 71 с.
6. Приготовления ко всеобщей переписи населения // Подольские губернские ведомости №70. - 1896. - 7 січня.

IVANYUKOЛ.

Enumeration Form as a Source to Investigate the First Russian Census of 1897.

There have been investigated the structure and content of the enumeration forms that are the one of the main sources to study the First Russian Census. The authenticity of information in these forms has been analyzed.

Отримано 19.06.2008

ВІСЕ
КЛУБУ

Зро
Клубу" (з
національн
та "Нова

Пер
українсь
дніпрянин
став "Киї
владою у
належало
М.Лисен
організац
консолідац
де легальн
не тільки
 стала пол
заданням

На
досліджен
особливо
згадками
українства
називають

Най
мемуарах
середнім
П.Скороп
щоденник

Щод
джерело, г
р. Напри
достигъ
на цей рік
менше путь
буває всіляк
Для загал
всяких збо
- це поки
допомоги.

Крі
археограф

КІРІЕНКО О.В.

**ВІСВІТЛЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ КІЇВСЬКОГО УКРАЇНСЬКОГО
КЛУБУ ТА КЛУБУ "РОДИНА" НА СТОРІНКАХ ГАЗЕТИ "РАДА"
(1908-1914) І "НОВА РАДА" (1917- 1919)**

Зроблено спробу проаналізувати діяльність "Кіївського Українського Клубу" (з 1912 р. - клубу "Родина") - одного з провідних осередків українського національно-визвольного руху у 1908-1920 рр. за матеріалами газет "Рада" та "Нова Рада".

Період 1908-1920 рр. є одним з найважливіших в історії формування української державності. У цей час український рух на території Наддніпрянщини набирає найбільших обертів. З 1908 р. його центром у Києві став "Кіївський Український Клуб" (далі - КУК) (після ліквідації царською владою у 1912 р. змінив назву на клуб "Родина"). До членів-засновників належали В.Леонтович, О.Пчілка (О.П.Косач), Л.Старицька-Черняхівська, М.Лисенко, М.Старицька, І.Стешенко та інш. Головними завданнями організації були: сприяння поширенню національної самосвідомості та консолідація українського громадянства. Це перший стаціонарний осередок, де легально могла збиратися українська інтелігенція. Організація проводила не тільки широкомасштабні, як на ті часи, мистецькі, просвітницькі акції, а й стала політичним осередком. До того ж засновники клубу вважали своїм завданням виховання національної свідомості молоді.

На жаль, діяльність КУКу та клубу "Родина" залишається мало досліденою. У статтях та монографіях, написаних у 20-х роках ХХ ст., особливо в літературі діаспори, тема КУКу представлена лише поодинокими згадками про існування організації, яка була місцем консолідації свідомого українства в дореволюційний період. З початком Української революції її називають осередком партії соціалістів-федералістів¹.

Найбільше інформації про КУК (пізніше - "Родину") міститься у мемуарах, написаних протягом 20-30-х років минулого століття безпосередніми учасниками подій Української революції (спогади П.Скоропадського, Д.Дорошенка, К.Антонович, М.Галіна, Г.Гуммеруса, щоденники Є.Чикаленка, М.Грушевського, київський щоденник Д.Донцова).

Щоденники Є.Чикаленка на сьогодні - єдине перевидане в Україні джерело, що найбільш повно висвітлює діяльність українського клубу з 1909 р. Наприклад, запис від 9 листопада 1909 р.: "Зате в Клубі справи йдуть досить добре. Народу буває, особливо в суботу на танцях, така сила, що на цей рік мусіли розширити помешкання. По середах на рефератах бувас меніше публіки, але це публіка інтелігентна, по неділях на концертах теж бувас всякоого народу, теж досить багато. Взагалі добре, що є своя хата. Для загальних зборів "Просвіти", для засідань наукового Товариства і для всіх зборів є своє помешкання і не треба просить кудись у прийми. Клуб - це поки що одніка українська інституція, що не вимагає стороною допомоги..."².

Кірієнко Ольга В'ячеславівна - аспірантка Інституту української археографії та джерелознавства ім.М.С.Грушевського НАН України

Всі інші з вказаних перевидань містять лише епізодичні згадки про клуб під час революційних подій. Проте всі вказують на значну роль українського клубу в національно-визвольному процесі та справі консолідації української національної еліти. Інформація про клуб здебільшого подається у вигляді відомостей про установу, що була осередком діяльності ТУПу, пізніше - як місця зібрання членів Української партії соціалістів-федералістів.

За часів набуття Україною незалежності конкретно темі КУКу було присвячено дві науково-публіцистичні розвідки Р. Скорульської³. Перша - "І просвітить рабів німих..." у журналі "Музика", що розповідає про роль клубу як культурного осередку та роботу в ньому М. Лисенка. У другій статті, що вийшла того ж року у збірнику "Музичний архів" і присвячена постаті композитора, авторка акцентувала увагу на жандармських переслідуваннях установи. Загалом у публікаціях ставиться наголос на ролі М. Лисенка у діяльності клубу, розкриваються масштаби його культурної роботи.

Окрім вказаних праць, у періодичній пресі час від часу з'являються статті, що коротко висвітлювали специфіку і життя установи як культурної організації. Окремо діяльності клубу "Родина" у сучасній історіографії не присвячено жодної розвідки. Час від часу питання про діяльність клубу торкається у розвідках, присвячених окремим українським діячам, наприклад М. Лисенку, Л. Старицькій-Черняхівській, М. Старицькій. Це праці сучасних істориків та публіцистів А. Болабольченка, Л. Барабана, Ю. Хорунжого⁴ та інш. З початком Першої світової війни, як відомо, більша частина приміщення клубу "Родина" була передана під шпиталь (Шпиталь №9). У деяких сучасних публікаціях є згадки про клуб "Родина", кімнати якого віддали під шпиталь, де "працювали українські жінки, ведучи одночасно національно-виховну роботу серед поранених"⁵. Але недоліком подібних публіцистичних розвідок є перекручування фактів.

Основною причиною такого короткого історіографічного огляду є відсутність повного уявлення про джерельну базу питання, розпорощення матеріалів по різноманітних архівних та фондовых колекціях і частковою втратою документів протягом радянського періоду. Проте дослідження феномену "Київського Українського Клубу" (ширше - клубів як одного з напрямів національно-визвольного поступу) є необхідним і вкрай важливим при вивченні питань українського руху перших двох десятиліть ХХ ст.

Важливим джерелом історії КУКу постають публікації в газеті "Рада", що широко висвітлювали діяльність організації протягом усього періоду свого існування. Публікації, присвячені діяльності клубу, розпочалися з моменту реєстрації організації. Перерва трапилася лише у 1914-1917 рр., коли газету було ліквідовано. Але традицію відновили 1917 р. з початком видання газети "Нова Рада". Аналіз цих публікацій є метою даної статті. Вони виступають важливим, подекуди єдиним джерелом з вивчення діяльності українського клубу як репрезентативного осередку українського руху.

При дослідженні цього джерела варто звернути увагу на ряд істотних моментів, що були спільними для газети та клубу: 1) метою заснування КУКу та видання "Ради" стало прагнення до піднесення національної самосвідомості українців та поширення національної ідеї; 2) члени клубу виступали дописувачами та співробітниками газети (наприклад, Л. Старицька-Черняхівська, з 1912 р. - голова клубу); 3) діяльність

провод
старши
прикла

П
розділи
інформа
повідом
про орігі
внесени
найгучні
діяльності
виділити
Клубу" і
Рада". Г

I) попере
діяльності

Ви
роботи у
визначит
зміни у
спеціфі
вечорів,
коло спр
функціон

Згід
особливост
джерела
висвітлю
залишал
нессанкці
встановл
внутрішн

Отже
1. П

Дозвіл на
зібрань
організації
Публікації
клубу. На
перші уст
Його робо
лише 1 ж

січня-верес

наради ст

планувалас

свою робо

2. Н

Друкували

проводилась за спільно наміченим планом: видавець газети Є. Чикаленко та старшини клубу належали до ТУПу і проводили спільні акції (яскравим прикладом є праця у справі встановлення пам'ятника Шевченку в Києві).

Публікації на шапках "Ради" про діяльність українського клубу можна розділити на кілька груп, що відповідають формі та характеру публікацій: 1) інформації, що висвітлювали відкриття клубу; 2) невеликі за обсягом повідомлення про акції, заплановані клубною програмою; 3) оголошення про організаційні внутрішні питання (зібрання ради старшин, рішення нарад, внесення змін до статуту клубу, про членські внески); 4) висвітлення найгучніших акцій клубу; 5) значні за обсягом річні, квартальні огляди діяльності клубу та звіти про його роботу. Окремим пунктом також можемо виділити статті, що висвітлювали переформування "Київського Українського Клубу" на клуб "Родина". Деяко інша ситуація з публікаціями у газеті "Нова Рада". Повідомлення про діяльність "Родини" можна поділити на дві групи: 1) попередні повідомлення про вечірки; 2) згадки клубу при висвітленні діяльності осередків і організацій, пов'язаних з клубом.

Вивчення кожного виду публікацій дає змогу реставрувати картину роботи установи, встановити перелік заходів, що проводилися у стінах клубу, визначити коло осіб, які брали у них участь, встановити склад та періодичні зміни у раді старшин. Відповідно до форми визначається інформаційна специфіка статей, що дозволяє дослідити програми і перебіг мистецьких вечорів, лекцій, заходів, проведених організаціями з суголосними ідеями, коло справ громадського характеру, якими клуб опікувався, механізми функціонування закладу.

Згідно зі специфікою матеріалів періодичної преси визначаються й особливості зафіксованої інформації. Суттєвою рисою публікацій "Ради" як джерела до історії клубів є те, що за зрозумілих причин вони могли висвітлювати лише легальний аспект діяльності організацій. Поза статтями залишалися зібрання Товариства Українських Поступовців, проведення несанкціонованих з боку царської, а подекуди і гетьманської влади заходів, встановлення зв'язків з іншими організаціями та клубами, окрім фактів внутрішнього життя організацій.

Отже, перейдемо до більш конкретного огляду кожного виду статей.

1. Публікації, які висвітлювали підготовку до офіційного відкриття клубу. Дозвіл на відкриття організації "Київським міським у справах громадських зібрань присутствісм" було надано у січні 1908 р., у той час як для відзвідувачів організацію відкрили 1 жовтня. Ці факти можуть ускладнити датування. Публікації у "Раді" дозволяють прослідкувати процес підготовки до відкриття клубу. На початку січня 1908 р. у газеті "Рада" з'явилось повідомлення про перші установчі збори старшин клубу, за якими можна датувати початок його роботи⁶. Але святкове відкриття за матеріалами тієї ж газети відбулося лише 1 жовтня 1908 р., про це сповіщала газета 3 жовтня 1908 р.⁷ Протягом січня-вересня газета друкувала повідомлення, що висвітлювали виробничі наради старшин щодо майбутнього графіку роботи закладу, заходів, які планувалося проводити, про пошуки приміщення, де клуб мав розпочати свою роботу.

2. Невеликі повідомлення (у два-три рядки) про заходи клубу. Друкувалися вони зазвичай у колонці "По Україні", рубрика - "У Києві",

Такі інформації подавалися за кілька днів до самого дійства, або того ж дня. Вони повідомляли про читання рефератів, вистави, танцюальні вечірки, вокальні вечори. Час від часу (особливо на початку роботи КУКу) газета друкувала й підсумкові інформації про проведені вечірки. Наприклад: "ПО УКРАЇНІ. У Києві. В українському клубі завтра в середу, на черговій літературній сеймовій вечірці..."⁸. Повідомлення про дійство, що має відбутися того ж дня, мали такий вигляд: "В українському клубі на черговій літературній сеймовій вечірці будуть прочитані реферати "Про Максимовича" та "Релігійний стан в зв'язку з національним на Холмщині". Початок о 8 год. ввечері"⁹. Деяшо пізніше могла змінюватися сама форма повідомлень. Наприклад: "Клуб "Родина" (В.Володимирівська, 42). 4 - чергова субота. б - костюмований вечір (без масок) з призам за краще національне вбрання"¹⁰. Сюди ж можна віднести і невеликі повідомлення про заборони та жандармські обшуки, що час від часу відбувалися у стінах КУКу та "Родини".

Ці публікації дають можливість виявити графік роботи клубу, перелік і характер заходів, які проводилися у його стінах, їх періодичність. Отже, на основі дослідження повідомлень можемо встановити: щосереди клубом проводилися літературні вечірки, щосуботи - танцюальні, в неділю - дитячі ранки, з меншою періодичністю (кілька разів на рік) проходили великі концерти та драматичні постановки. Більше того, ці газетні повідомлення дозволяють визначити програми і склад учасників таких вечорів.

3. У лаконічній формі на початку діяльності клубу друкувалися повідомлення про збори ради старшин та загальні зібрання членів клубу: "В українському клубі у вівторок, 16 сього декабря, мають відбутися надзвичайні збори членів. Початок о 8 год[ині] веч[ора]. На порядку дія: 1) термін рокового справоздання; 2) вибір нових членів; 3) про плату з постійних гостей; 4) повідомлення про стан каси на 1 дек[абря] 15) біз [близ]успії справи. Увага: 1) На підставі постанови загальних зборів 16 октября сього року при балатировці кандидатів на членів клубу повинен бути на зборах хоч один з членів, що рекомендує кандидата, бо в протилежному разі кандидата не балатируватимуть; 2) д.д. члени, що не можуть прийти на збори, повинні сповістити про це старшину, бо ті члени, що не прийдуть на збори й не повідомлять про це, евакжатимуться вибувши з Києва"¹¹. Після проведення таких зборів у наступних номерах газети друкували повідомлення про підсумки нарад: "У вівторок, 16 декабря у власному помешканні відбулися надзвичайні загальні збори членів київського українського клубу. За голову зібрань було обрано М.С.Грушевського, за секретаря д.Фещенка-Чопівського. Збори обмірковували такі справи: 1) термін для рокового справоздання життя клубу...". Далі у публікації йшлося про основні положення, прийняті під час засідань. З найважливішої інформації можна виділити: основні правила щодо членських внесків, повідомлення про обрання нових членів клубу (76), загальну їх кількість, що становила 336 чоловік, визначення плати для академічної молоді, що була постійним гостем, і правила прийняття їх до членів клубу. Тут потрібно відзначити, що для студентства було суттєво знижено плату за вход. Відводилося місце у публікації для повідомлення про касові збори клубу. Цей важливий момент при дослідженні фінансового становища клубів, особливо враховуючи те,

шо збереглися не всі фінансові папери установ.

4. Статті про найгучніші акції, що проходили у стінах клубу. До них слід віднести статті, що інформували про значні події клубного життя, такі як великі концерти, вистави, інші резонансні події. Вони містять детальні описи проведених свят, що виходили за рамки традиційної клубної програми. У поле зору журналістів також потрапляли події, що мали загальнодержавний резонанс. Так, значна за обсягом публікація була присвячена доповіді Л. Яновської, де вона повідомила про перший Всеросійський жіночий з'їзд, на який її делегували від українського жіночества. Також діячка зачитала реферат, з яким виступала на з'їзді¹².

5. Річні, квартальні огляди діяльності клубу та звіти. В перші місяці існування КУКу (кінець 1908 - початок 1909 рр.) на шпальтах "Ради" з'являлися досить обширні огляди роботи клубу за минулій місяць. У них йшлося про кількість проведених вечорів, драматичних постановок, концертів, дитячих ранків, про зміни серед керівництва клубів. Не менш цікавими для дослідження є річні звіти клубу. Наприклад, 1909 р. було надруковано інформації не лише про здобутки на культурній ниві, ретельно підраховано кількість і характер заходів, а ще й додано грошові розрахунки, що мали проілюструвати рентабельність клубу¹³.

Не менш цікавими виявилися публікації загальних оглядів про життя українських клубів у різних містах імперії, що дають можливість встановити основні осередки культурницької роботи. Так, наприклад, у II частині - "Клуби" - оглядів "Національності" подається перелік українських осередків у різних куточках Росії - Києві, Харкові, Одесі, Петербурзі, Москві, Варшаві, Благовіщенську і Харбіні. Оповідається про діяльність кожної організації, при чому найпотужнішим визнається саме київський клуб "Родина". Також подається перелік акцій клубу, серед яких найбільша увага концентрується на екскурсіях до могили Т.Г.Шевченка, уряджених старшиною організації¹⁴. Цікаво, що інформації такого роду подавались і в іншій українській періодиці, наприклад, у "Літературно-Науковому Вістнику"¹⁵. Іх співставлення та аналіз, а також порівняння з літературою шовіністичних російських кіл, що спеціалізувалася на оглядах українських течій¹⁶, дає можливість виявити і структурувати для подальших досліджень цей аспект українського руху.

6. Окремою групою можна виділити публікації, що висвітлювали закриття КУКу та заміну його клубом "Родина". Передвісником ліквідації клубу стало "опечатування" його читальні, яку поліцейські органи зареєстрували як недозволену за статутом бібліотеку. Причиною закриття було офіційно названо вилучення з цієї читальні двох номерів газети "Свобода", що містила статті, зміст яких був протизаконним. Названі події були широко висвітлені на шпальтах "Ради", яка спочатку оповідала про обшуки та вилучення газет з читальні, а у №232 за 1912 р. вийшла стаття "Закриття Українського Клубу". Автор публікації назвав такі причини ліквідації установи: "Закрито клуб після ревізії його читальні, в якій знайдено кілька чисел американської газети "Свобода" з статтями, що суперечать російським законам. Звичайно держати в читальні таку газету було недоглядом, але тільки недоглядом, до того ж вина за недогляд не може цілком спадти на самий клуб. Газету цю пускають через кордон до Росії установи, що повинні стежити за закордонною пресою, і коли вони її все-ж таки пускати (а вони її дійсно

пускали), то складати всю відповідальність за те на клуб - занадто це тяжко навіть за тих виключно тяжких обставин, серед яких доводиться жити. І безперечно не в недогляді треба шукати справжньої причини того, що бездоганне з кожного погляду, товариство мусило наглою смертю скончати. З самого свого заснування клуб привертав не вельми-то ласкаву увагу наших "патріотів", їхні обмовні голоси та доноси лунали без перестану...¹¹. Цінна ця стаття не лише такою нетрадиційною для тогочасних часописів заявю, а й широким оглядом історії клубу протягом його чотирирічного існування.

У подальших номерах друкувалися звістки щодо справи ліквідації КУКу, ліквідаційних зборів старшини, передачі його рухомого майна та приміщення «Киевскому Общественному собранию „Родина“» згідно зі статутами установ. Тут необхідно спростувати поширену помилку про відкриття клубу «Родина» замість українського клубу¹⁸. Про те, що коло діячів КУКу одночасно з його ліквідацією перейшло до нової організації, газета, звісно, не повідомляє, а пише про установчі збори з вибором нових членів клубу¹⁹. Співставлення даних публікацій з документальними джерелами (документацією «Родини», поліцейськими доносами та повідомленнями), з мемуарами сучасників (спогади М.Гехтера - одного з фундаторів «Родини») дає можливість говорити про те, що такий сценарій на випадок ліквідації осередку був заздалегідь спланований київськими діячами. Як уже згадувалось, після переформування КУКу на клуб «Родина» «Рада» почала висвітлювати життя останнього. На жаль, що традицію було перервано із закриттям газети. Але 1917 р. її відновила «Нова рада». Після лютневої революції 1917 р. суттєво змінилися умови, в яких доводилося працювати свідомому українському громадянству. Потреба у клубі як місці для зібрань ТУПу та національному осередку для низки легальних (чи нелегальних) акцій частково відпала. Але в стінах «Родини» продовжували групуватися певні кола людей, об'єднані спільними поглядами на розвиток Української держави, передусім діячі колишнього ТУПу, а з 1917 р. члени Української партії соціалістів-федералістів (до них належала голова клубу Л.Старицька-Черняхівська)²⁰. На базі клубу засновувались різні організації - Педагогічне товариство²¹, «Копійка на рідину школу», продовжували відбуватися широкі зібрання «Простівіт»²². Іншим різновидом публікі післяреволюційного періоду, яка збиралась у клубі, стали численні військові. Звичайно, це змінювало вигляд клубу як суперукраїнської, а найголовніше - культурно-просвітницької установи²³. Відповідно змінився і характер публікацій у газеті. Клуб уже не привертав уваги журналістів як один з основних українських осередків. Повідомлення про його життя, що з'являлись на шапальтах «Нової Ради», можна розділити на дві групи: 1) повідомлення про вечірки та заходи клубу; 2) повідомлення про діяльність організацій, що працювали або збирались на його базі.

Специфіка коротких повідомлень про заплановані заходи була подібною до публікацій у "Раді". Вони здебільшого сповіщали про танцювальні вечірки, які було доповнено демонстраціями кінострічок. Також до повідомлень додавалася вимога клубного керівництва мати при собі членські квитки та вечірню форму одягу.

До повідомень про діяльність організацій та осередків на базі клубу передусім слід віднести матеріали про збори та паради партії, а у жовтні

надто це
відходить
чини того,
ю смертью
то ласкаву
дунали без
їйною для
у протягом

ідділі КУКу,
приміщення
ми установ.
бу "Родина"
ласно з його
відомляє, а
зставлення
о "Родині",
учасників
тє говорили
ззадалегідь
формування
анього. На
е 1917 р. її
о змінилися
омадянству.
середку для
де в стінах
ї спільними
колишнього
стів (до них
базі клубу
їка на рідну
т"¹². Іншим
клубі, стали
української,
дно змінився
урналістів як
го життя, що
дві групи: 1)
ро діяльність

ула подібною
альні вечірки,
повідомлень
ькі квитки та

на базі клубу
ї, а у жовтні

1917 р. - і конференцію УПСФ. Приміщення "Родини" слугували для них офіційною штаб-квартирою. Відомо, що раніше в приміщенні клубу збиралася й рада ТУПу, що започаткувала створення Української Центральної Ради. Наприкінці 1917 р. у цьому ж приміщенні розпочався курс політичних бесід, ініційованих партійним керівництвом. Їх метою стало "вияснення сучасного політичного моменту"¹³.

Як підсумок, можемо відзначити, що публікації у газетах "Рада" та "Нова рада" є важливим джерелом до історії КУКу та клубу "Родина". На основі вивчення матеріалів, що містилися на шпальтах "Ради", можна встановити низку суттєвих моментів діяльності КУКу, доповнити та уточнити історію клубу як одного з найпотужніших осередків національного руху протягом 1908-1920 рр.

¹Дорошенко Д.І. Історія України 1917-1923. В 2-х т.: Документально-наукове видання / Упоряд. К.Ю. Галущко. - К., 2002. - Т.1. - С.24.

²Щеглов С.Н. Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма. - К., 1912. - С.74.

³Скорульська Р. І просвітить рабів німіх... // Музика. - 1992. - №3. - С.4-5; Вона ж. З когорти героя людського духу // Українське музикознавство. - 1992. - №27. - С.17-29.

⁴Болабольченко А. СВУ - суд над переконанням. - К., 1993. - 114 с.; Барабан Л.І. Людмила Старицька-Черняхівська. Тернистий шлях творчості. - Вінниця, 2003. - 90 с.; Хорунжий Ю. Шляхетні українки. Есе-парсуни. - К., 2003. - 208 с.

⁵Смагер Л. Жіночий рух України як чинник гендерної рівноваги та гендерної демократії в українському соціумі // www.htm.com

⁶Рада. - 1908. - №12. - С.2-3.

⁷Українське свято // Там само. - 1908. - №225. - С.3.

⁸Там само. - 1908. - №275. - С.2.

⁹Там само. - №276. - С.3.

¹⁰Там само. - 1914. - №2. - С.3.

¹¹Там само. - №285. - С.4.

¹²Там само. - 1909. - №6. - С.3.

¹³Там само.

¹⁴Там само. - №4. - С.2.

¹⁵Смуток П. З російсько-українського життя // Літературно-Науковий Вістник. - 1912. - Кн.1-3. - С.211.

¹⁶Щеглов С.Н. Ukrainianское движение как современный этап южнорусского сепаратизма. - С.272.

¹⁷Рада. - 1912. - №232. - С.2.

¹⁸Там само. - №239. - С.2.

¹⁹Там само. - №241. - С.3.

²⁰Дорошенко Д.І. Історія України 1917-1923. - Т.1. - С.24.

²¹Вісті. - 1917. - №1. - С.2.

²²Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. - Ф.2457. - Оп.2. - Спр.1. - Арк.46.

²³Черняхівська В. Щоленик. 1918-1919, 1920 рр. - Музей Михайла Старицького. Книга надходжень - 10541, рукописні документи 632.

²⁴Нова рада. - 1917. - № 204. - С.2.

KIRIYENKO O.V.

Coverage of activities of Kyiv Ukrainian Club and Club "Rodyna" on the pages of "Rada" (1908-1914) and "Nova Rada" (1917-1919) newspapers

There is made an attempt to analyze the publications of "Rada" and "Nova Rada" newspapers as an important source to the investigation the history of activity of "Kyiv Ukrainian Club" ("Rodyna" Club since 1912), one of the leading centers of Ukrainian national movement for freedom in 1908-1920.

РЕПУБЛІКАЦІЙ

ШТРИХИ К БІОГРАФІЇ ПРОФЕССОРА Н.Л.ЭРНСТА

Ныне біографія талантливого археолога і філолога Н.Л.Эрнста поступенно проясняється. О ньому опубліковано декілька статей-персоналій і енциклопедичних статей, делаються спроби аналізу його творчого і наукового наслідия. Нижче коротко напомним основні вехи біографії ученого¹.

Николай (Львович) Людвігович Эрнст родився 5 октября 1889 г. в Києві. Наиболіш отвітственный період його становлення, формування взгляду інтересів припадає на роки навчання в Глухівській мужській гімназії. Безусловно, іменно Глухів з його особливим древнім колоритом, патріархально-провінційним укладом, оказал неизгладимое впливе на будущого ученого, викликав інтерес до історії.

Н.Л.Эрнст з дочкою. Середина 30-х років

В початку 1900-х років Николай Эрнст, як і його брат Федор Людвігович, і сестри, були членами кружка любителів мистецтва. Вместе з іншими кружковцями вони приймали активну участь в організації художньої виставки 1906 р., яка відбулася в будинку Н.Н.Неплюєва. В це ж час відбувався дебютування як художника і близький друг братів Г.І.Нарбут. Дружили брати і з В.А.Романовським - позже відомим істориком-архівістом, професором. Ця, за висловом Ф.Л.Эрнста, "нарбутова компанія", яка славилася на весь місто своєю неудержимою енергією, навіть проводила самостійні "дослідження" - на околиці міста вилучали з р.Эсмань камені мрамору - рештки поміщицької садиби, розкопували давній вал. Позже Николай Львович вчився в київській

СУМСЬКА
ГІМН
1918
Киев
Імен
істор
объєк
раско
велик
вывод

мініст
сложи
Вскор
умер с

их не
- перв
были
следую
истор
жизни
оба п
компра
оказал
аморал
самой

С
молодо
первой
малым
Х
частні
Людми
XVI-XV

¹Б
1964. - Т.
С.111-112
- Суми, 19
гімназія
С.М. Ерн
- Суми, 2
область.
України. -
Сергій В
С.46-69.

гимназии и Берлинском университете, а в 1911 г. вернулся на родину. В 1918 г. он переехал в Крым, где работал в Симферопольском филиале Киевского университета и в Центральном краеведческом музее Крыма. Именно здесь и раскрылся в полную меру талант Николая Людвиговича как историка и археолога, филолога и музееведа. Им было исследовано десятки объектов разных археологических культур, на многих памятниках проведены раскопки и определена их историко-культурная принадлежность. Особенно велик его вклад в исследование палеолита Крыма - многие наблюдения и выводы ученого не утратили своего значения и ныне.

Начиная с 1937 г. Н.Л.Ернста несколько раз арестовывали, инкриминируя многочисленные, часто просто несуразные преступления. В общей сложности он отбывал различные виды наказаний почти два десятилетия. Вскоре после известия о реабилитации, 20 марта 1956 г. пожилой учёный умер от инфаркта.

Некоторую путаницу в биографии Федора и Николая Эрнстов, когда их не рассматривают как братьев, вносит различное написание их отчеств - первый подписывался Людвигович, второй - Львович. Тем не менее они были родными братьями, что отражено в ряде публикаций. При этом следует подчеркнуть, что оба брата были близки в отношении к истории и истории культуры. Это отчетливо прослеживается на протяжении всей жизни учёных. Да и судьбы во многом схожи. Оба были репрессированы, оба подверглись допросам и унизительным сфальсифицированным компрометациям, оба, как и большинство интеллигентов того времени, оказались абсолютно неспособными противостоять напору агрессивного аморального большевизма, для обоих наука была не средством, а целью - самой сутью, смыслом жизни.

Статья, публикуемая ниже², является одной из первых работ молодого учёного, но уже в ней просматриваются черты внимательного к первоисточникам, вдумчивого исследователя. Статья была опубликована малым тиражем и фактически осталась неизвестной широкому кругу читателей.

Характерно, что спустя много лет памятники архитектуры Путивля, в частности Молчанский монастырь привлекли внимание и Федора Людвиговича, который выступал за охрану этого уникального комплекса XVI-XVIII ст.

¹Бібіков С.М. Микола Львович Ернст (До 75-річчя з дня народження) // Археологія. - 1964. - Т.ХVI. - С.232-233; Храпунов І.М. Микола Львович Ернст // Археологія. - 1989. - №4. - С.111-115; Звагельський В.В. "Істинна мусить стояти на першому місці" // Сумська старовина. - Суми, 1996. - С. 21-27; Німенко Н.А., Звагельський В.Б. Микола Ернст (З погляду глухівських гімназистів) // Сумська старовина. - №Х. - 2002. - С.190-208; Звагельський В.Б., Раєвський С.М. Ернст Микола Львович (Людвигович) // Сумщина в іменах: Енциклопедичний довідник. - Суми, 2004. - С.140; Звагельський В.Б. Брати Ернсти // Реабілітовані історію. Сумська область. - Суми, 2005. - С.439-446; Бикова Т.Б. Ернст Микола Львович // Енциклопедія історії України. - К., 2005. - С.46-47; Білокінь С.І. Ернст Федір Людвигович // Там само. - С.47; Білокінь Сергій В обороні української спадщини: Історик мистецтва Федір Ернст. - К., 2006. - 335 с.

²Ернсти Николай. Путивль и его посад в первой половине XVII-го века. - К., 1914. - С.46-69.

ПУТИВЛЬ И ЕГО ПОСАД В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XVII-ГО ВЕКА

Писцовых книг XVI-го века не сохранилось. Мы имеем только случайное свидетельство о существовавшей книге 1591 года. При царе Михаиле Фёдоровиче Софрониевскому монастырю (тогда Молчанскому Рождество-Богородицкому), находящемуся в Путинльском уезде в 20 верстах от города, из этой книги была дана выпись с описанием земель и угодий этого монастыря. Выпись хранится в монастырском архиве¹. Сохранилась же полностью и в оригинале писцовая книга 1626-27 г.г.² Она занята преимущественно описанием города и посада Путинля. Описывая земельные владения монастырей и церквей Путинля, писец ограничивается почти исключительно перечислением бортных ухожьев, рыбных ловель и бобровых гонов. Тоже можно сказать и о писцовой книге 1628-29 г.г., занятой описанием Путинльского уезда³. Ясной картины землевладения и земледелия в Путинльском уезде эти писцовые книги поэтому не дают. Мы можем только заключить, что главную отрасль народного хозяйства уезда составляло бортничество и рыболовство, или, что писцы этими отраслями интересовались специально.

Но и сведения книги 1626-27 г.г. о городе и посаде Путинля не полны. В то время как писцы других городов южной окраины этого времени подробно описывают укрепления города и острога, их боевую готовность, количество пушек и других боевых припасов, количество ратных людей в городе, сообщают, какие роды оружия каким количеством ратных людей представлены⁴, - писцовая книга 1626 г. по Путинлю обо всем этом умалчивает. Она дает только перечень монастырских и церковных угодий и дворов и число людей в них, перечень дворов посадских людей и торговых предприятий. Ратные люди упоминаются лишь постольку, поскольку они владеют тяжелыми лавками и другими предприятиями. Из этих фактов мы должны сделать вывод, что данная писцовая книга неполна. И действительно, другая часть ея, посвященная описанию крепости, сохранилась в другом месте, - в Десятнях.

В XVI-м веке Путинль играл как окраинный пост весьма важную роль. Один из немногих городов Московского государства и единственный на южной окраине укрепленный каменными стенами, дальше всех выдвинутый в степь, отлично укрепленный уже одним своим положением на высоком, обращенном к югу берегу Сейма, он был центром станичной службы в степи, первым звеном цепи укрепленных городов, соединенных засеками, составляющих защиту Московского государства со стороны степи в 16-м веке. Все сношения Москвы с Крымом и с Турцией шли через Путинль. Он был последним населенным пунктом на пути из Москвы в степь. Для выходцев из литовской Украины Путинль был ближайшим московским центром. Путинль был и в сторону Литвы и в сторону степи весьма важной позицией.

С тех пор как при царе Федоре Ивановиче колонизация и укрепление степи сделали большие успехи, центр тяжести станичной степной службы передвигается далее на юг. Путивль перестает быть передовым постом в степи, перестает сосредоточивать в себе наблюдение за степью и предупреждение татарских набегов. Путивль переходит к основанному в 1593 году Белгороду⁵. Около этого же времени основывается Воронеж, Оскол и тогда образуется Белгородская черта. Поэтому Путивль в XVII веке не имеет более того значения, как город военно-степной границы. Близость Литовского рубежа придала Путивлю другой характер. В пограничных ссорах с Литвой Путивль играет важную роль. В столкновениях Смутного времени он фигурирует постоянно. Зарождающаяся в начале XVII века колонизация малороссами южных окраин Московского государства идет через Путивль. В списках посадских и ратных людей и бобылей Путивля в писцовой книге 1626 г. мы находим большое количество лиц, обозначенных "литвинами", "черниговцами", "почепцами", "новгородцами" и т. д. Особую группу ратных людей составляли "черниговские стрельцы", перечисленные писцом в довольно значительном количестве.

Если Путивль таким образом не имел уже своего прежнего значения, как важного оплота против степи, то тем более важен он теперь как опорный пункт на границе Литвы, как сильнейшая крепость, как колонизационный центр. Находясь на большой торговой дороге из Москвы в Киев, Путивль, как уже и прежде, в великолюбивую эпоху, был значительным торговым пунктом. В дальнейшем изложении мы увидим, что среди населения Путивля особенно выделяются, не столько по численности, сколько по экономическому значению посадские люди. Между тем в других городах московской южной окраины мы посадских людей не находим вовсе. Количество торговых предприятий указывает также на довольно значительно развитую торговлю.

Обратимся к составу населения Путивля по писцовой книге 1626 года. Ратные люди значатся в книге не как таковые и не как владельцы дворов, а лишь постольку, поскольку они находятся в тягле, т. е. владеют торговыми предприятиями, так как дворы их "белые". Поэтому мы полны сведений о количестве ратных людей не имеем. Но и среди владельцев лавок и других торговых предприятий число людей ратных сословий очень значительно. Было их вероятно много и среди ремесленников и т. д. Интересно, что мы в Путивле почти не находим детей боярских. Ратные, владеющие торговыми предприятиями, распадаются следующим образом: детей боярских 4⁶; стрельцов 36; черниговских стрельцов 36; верстаных казаков 2; жилых казаков 42; донских казаков 2; пушкарей 17; затинщиков 13; воротников 4; казенных плотников 2; казенных кузнецов 6; одна вдова станичного вожа. Итого, как владельцев торговых предприятий, упомянуто ратных людей 164.

Посадские люди перечисляются писцом и как владельцы тяглых дворов и как владельцы лавок, скамей и т. д. на торгу. За посадскими людьми числится 60 дворов, в них живут 65 посадских людей. Новоприписанных 18. Из торговых предприятий (лавок, полок, скамей и т. д.) 27 принадлежат

посадским людям. Из этих посадских только 12 не было уже упомянуто в числе владельцев тяглых дворов. Поэтому общее число посадских людей было 72. Это опять-таки характеризует Путивль, как вышедший из ряда городов степной границы. Мы видим в нем настоящее городское тяглое население, которое в степных городах, городах Белгородской черты, встречалось значительно реже.

Экономическое положение посадских людей характеризуется следующими данными. Хотя они владеют только 27-ю торговыми предприятиями из всего числа 237-ми в Путивле, или 11,4%, но за то они ограничиваются почти только более крупными предприятиями. Из числа 88 всех "лавок" Путивля посадским людям принадлежат 19, или 21,6%. Из предприятий платящих самый крупный оброк-бань-посадские люди владеют 33,3%-ми. При составлении писцовой книги 1626 года в Путивле был повышен оброк, лежавший на торговых предприятиях. Писец указывает и старый оброк и новый, повышенный. Если сравнительную величину этого повышения принять за показатель повышения экономического благосостояния, то получается следующая картина. Прежняго оброка на каждую из лавок Путивля в среднем приходилось по 9 алтын 5,4 деньги. Повысилось обложение в среднем на 20,8%, так что по новому обложению на лавку приходится 11 алтын 5,8 деньги. Если взять лавки ратных людей отдельно, то на каждую из них прежде приходилось в среднем по 9 алт. 5,2 деньги. Обложение этих лавок повысилось на 18,6%, получилось по 11 алт. 4,2 деньги. В то же время лавки посадских платили в среднем по 10 алтын на лавку. Оброк повысился на 26%, так что на лавку пришлось по 13 алт. 1,8 деньги. Хотя только 21,6% лавок принадлежат посадским людям, но за то они в сумме платят 31,5% всей суммы оброка, платимой всеми лавками по новому обложению. Мы видим, что лавки посадских богаче и лучше развиваются, чем лавки других сословий.

Вся писцовая книга 1626 года наполнена жалобами на "литовское разорение". Не вполне ясно, подразумевается ли под этим Смута или разорение Путивля войсками гетмана Сагайдачного в 1618 году. В одном месте писец дает датировку: "а до 120-го году да Путивльско разорения". В других местах возможно предполагать более позднее разорение. Во всяком случае следы этого разорения еще в 1626 году сильно заметны. Путивль уже благодаря своему положению сильно пострадал в Смуту⁷. Интересна в этом отношении следующая группа населения, описываемая писцом вслед за посадскими людьми: "Да бобыльских дворов путивльцов же посадских людей которые после путивльского разорения оскудали а иные вышли ис полону а тягла никакова с посацкими людми не тянут"⁸. Некоторые из них так и называются при перечислении: "посацкой бобыль". Всех их 34 бобыли и 3 бобыльницы-вдовы в 34-х дворах. Таким образом, принадлежность этих людей к разряду бобылей основывается на том, что они не тянут тягла с посадскими людьми. Четыре из этих бобылей живут в "белых" дворах подьячаго, сына боярского и т.д. В чьих дворах остальные живут - неизвестно.

СУМСЬКА
До
двадцати
на посад
живет во
число, го
именах
Смолян
"выходц
Нескольк
пришли
элемент
предприя
бобылей
церковны
писец ни
почему-т
Имели св
Указание
"Рождест
за попы в
Борисогла
людей в н

Чем
именам не
частью ре
как мы уз
исключит

Грав
постоянни
момента, в
в тягло. Од
бобылей и
1626-го год
из тягла и
монастыря
платити п
число боб
Напротив,
чем их нас
число боб
не даст. Но
церквам в
увеличени
приходски
переписна

Доволи много бобылей живет на церковной земле. Из всего числа двадцати четырех церквей Путивля шесть, находящихся в "городе" и шесть на посаде не имеют на своей земле бобылей. На земле остальных двенадцати живет всего 106 бобылей. Любопытно, что среди них особенно большое число, гораздо большее, чем у других групп населения, лиц носящих на своих именах явные следы чужого происхождения: разных Трубчанинов, Смолянинов, Вязьмитинов, Черниговцев и просто "приходцев" и "выходцев". Среди посадских людей мы таких почти не встречаем¹⁰. Несколько больше среди ратных. Итак бобыли - в значительной мере пришлый элемент, еще не успевший обжиться и вступить в тягло, или же элемент местный обедневший, вышедший из тягла. Только пять торговых предприятий принадлежат бобылям, да и те из числа самых мелких. Всего бобылей в Путивле писец перечисляет 143 человека. Но это только церковные и посадские бобыли. О бобылях, живших на монастырской земле, писец никаких сведений не дает, так как он вообще пущивльских монастырей почему-то не описывает совсем. Между тем 3 пущивльских монастыря имели свои слободы на посаде, в которых несомненно жило много бобылей. Указание на это мы имеем в писцовой книге Пущивльского уезда 1628 года: "Рождества Пречистыя Богородицы Печерский Молчинского монастыря и за попы в Путивле на посаде слобода да слободка, да за посадом слобода Борисоглебская¹¹), а в них и на церковной земле 275 дворов бобыльских, людей в них 284 человека"¹².

Чем эти бобыли занимаются, мы не можем указать определенно. К именам некоторых из них прибавлены указания их промыслов - это большею частью ремесленники - плотники, сапожники, колесники и т. д.¹³. Несколько, как мы указывали, числится среди торговцев обложенных оброком, но исключительно среди торговцев мелких.

Граница между разрядами посадских людей и бобылей не была постоянной. Состояние бобылей было только временным, впредь до момента, когда бобыль достаточно экономически окрепнет, чтобы вступить в тягло. Обязанностью писца было отыскивать таких достаточно окрепших бобылей и переводить их в тягло, для увеличения доходов казны. Так писец 1626-го года нашел в Путивле 18 таких посадских людей, бежавших в Смуту из тягла и живших бобылями и крестьянами за детьми боярскими и монастырями. Их отдают на поруки с записями, "что им государевы подати платити по прежнему с посадскими людьми вряд"¹⁴. Нельзя сказать, чтобы число бобылей в Путивле по мере оправления после Смуты уменьшилось. Напротив, в переписной книге 1646-го года мы находим больше бобылей, чем их насчитывает писец 1626-го года¹⁵. Правда, в 1646 г. мы имеем также число бобыльских, живших на земле монастырей. Книга 1626 г. нам этой цифры не дает. Но если мы сравним число бобылей, принадлежавших приходским церквам в 1646 году с тем же числом в 1626 году, то найдем несомненное увеличение. Против 106 бобылей в 1626 г. мы находим в 1646 г. на земле приходских церквей 155 бобылей. Вместе с монастырскими бобылями переписная книга 1646 г. насчитывает 245 бобылей в 186-дворах¹⁶.

Среди этих бобылей было однако, очевидно, не мало таких, которые в действительности уже были в состоянии нести тягло. В 1649 году в Путивле "сыщиком князем Федором Засекиным" был произведен съск и в 1650 г. "взяты в посад из-за монастырей и из-за всяких чинов людей и ис крестьян и из закладчиков" - всего 264 человека в 164-х дворах¹⁷. Хотя обозначение "бобылями" не встречается, но имена перечисленных новоприписных тяглцов мы в большинстве можем найти среди церковных и монастырских бобылей в списках переписной книги 1646-го года. После этого массового перевода в тягло число бобылей в Путивле таким образом сильно упало.

Обратимся к духовенству.

О пущивльских монастырях мы находим в писцовой книге 1626 года только совершенно случайные упоминания. Наиболее значительным был существующий доныне Молчанский Печерский пресвятой Богородицы монастырь. О времени его основания можно судить по имеющейся в архиве Софониевского Молчанского Рождество-Богородицкого монастыря в Пущивльском уезде выписи из несохранившейся писцовой книги 1591 года. По ней среди владений монастыря значится "в Путивле на посаде в остроге теплый храм Софии Премудрости Божией да собор пресвятой Богородицы". Есть и сведения о том, что это был двухэтажный каменный храм Софии и пресвятой Богородицы¹⁸. Это подворье Софониевского монастыря превращается затем в самостоятельный монастырь. В 1597 году он уже имеет вотчины и разные угодья¹⁹. Писцовая книга 1626 года упоминает о нем, описывая принадлежащую ему церковь "внутри города", поставленную "для осадного времени"²⁰, и: "Пречистыя Богородицы Молченсково монастыря слободка на посаде у городовые осыпи у тайника, а в ней церковь св.Фрола и Лавра"²¹. Сколько бобылей в этой монастырской слободке жило, мы не имеем сведений; писец 1626-го года монастырских владений не описывал²². Мало мы узнаем и о других монастырях Пущивля. Спасо-Преображенский монастырь "внутри города" существовал уже в XIII веке²³. Относительно его судьбы в XVII веке источники находятся в противоречии. В писцовой книге 1626 года среди церквей на первом месте числится "внутри города церковь соборная Преображения а в ней облачения, ризы, иконы и всякое церковное строение попа Богдана Овечкина да дьякона Василья, а до 120-го году до пущивльского разареня была де та соборная церковь и в ней всякое церковное строение государево, и в пущивльское де разарене тое церковь и церковное всякое строение сожгли литовские люди, а служит у тое церкви поп Богдан по государевой грамоте 122-го году"²⁴. В 1627 г. здесь также числится собор²⁵. Между тем в списке пущивльских церквей и монастырей в приходной книге патриаршего казенного приказа за 1627 год упоминается Спасский монастырь и не упоминается собора²⁶. В 1630 году царь Михаил Федорович дарит Преображенскому собору колокол²⁷. Приходится допустить, что монастырь упразднен был раньше 1612-го года и превращен в собор и что сведения патриаршего приказа неверны.

Борисо-Глебский монастырь находился на западном конце Пущивля,

СУМСЬКА
за посадом
неизвестно
в 1758 г.
Сколько
года опять
бобылям?

На
Времени
приходи
церковь
Преобра
А в 1770
и переве
слободко

При
"Внутри
церковни
Миклаши
городом"
городов
Пущивль
длинну и
домонгол
оказалось
своим пр
было ис
представ
помешает
пять церк
того еще
пушками
числом
основанн
имели не

Если
"разорен
сравните
относит
Строител
указывает
"сожгли
упомина
остались
выше дву
при оли-

которые в 1591 году в сыск и в редей и исх¹⁷. Хотя сленных церковных земель. После этого образом

1626 года

ным был

городицами

в архиве

астыря в 1591 года.

в остроге

городицами".

Софии и

настыря

уже имеет

ст о нем,

нную "для

настыря

св.Фрола

ло, мы не

писывал".

раженский

осительно

писцовой

при города

ы и всяко

, а до 120-

ль и в ней

арене тое

а служит у

627 г. здесь

церквей и

за 1627 год

1630 году

колокол".

612-го года

рны.

е Путивля,

за посадом, на "великом Подоле на ручью на Оставку"¹⁸. Время его основания неизвестно. Он закончил свое, вероятно довольно жалкое, существование в 1758 г. Писец 1628-го года упоминает слободу Борисоглебскую за посадом. Сколько в ней было бобылей он не указывает¹⁹. В переписной книге 1646 года описывается Борисоглебская слободка "подле монастыря" с 26-ю бобылями в 16-ти дворах²⁰.

На северном краю посада находился Свято-Духов девич монастырь. Время его основания мы также не знаем. Первое упоминание о монастыре приходится на 1595 год²¹. В 1617 году была начата постройкой каменная церковь этого монастыря²². Она существует доныне как городской Преображенский собор. Монастырь был упразднен Екатериной в 1764 году. А в 1770 г. был упразднен древний Преображенский собор "внутри города" и переведен сюда. Часть города у собора доныне называется Духовской слободкой.

Приходских церквей в Путивле было очень большое количество. "Внутри города" собор и пять церквей. На посаде 17 церквей и два места церковных. Из факта существования такого большого числа церквей Миклашевский делает вывод, что Путивль был "достаточно крупным городом"²³. Он исходил при этом конечно от условий изученных им других городов степной окраины. Между тем необходимо не упускать из виду, что Путивль в противоположность тем городам имел за собою гораздо более длинную историю. Несомнительно, что к началу XVII-го века в Путивле оказалось столько церквей. О некоторых из них известно, что они обязаны своим происхождением благочестию частных лиц. Большинство церквей было несомненно очень небольшой величины. Достаточно себе представить, что на небольшой площадке теперешнего "городка", где ныне помещается только небольшой сквер да тюрьма, тогда находился монастырь, пять церквей, несомненно также административные учреждения и кроме того еще сильнейшие крепостные сооружения с каменными стенами, пушками и т.д. Ясно, что какого-нибудь определенного отношения между числом церквей и количеством жителей быть не может. Недавно основанные, хотя бы и столь же значительные, города степной окраины, имели несомненно меньшее число церквей.

Если некоторые церкви Путивля еще не успели оправиться после "разоренья" и числились среди мест церковных, то за то другия были сравнительно недавняго происхождения. Среди посадских церквей относительно трех писец упоминает, что они "ставлены ново"²⁴. Строителями церквей являются сами священники. Почти все церкви, как указывает писец, сильно пострадали от "литовского разоренья". Одни церкви "сожгли литовские люди" и они выстроились заново, другия только упоминают о своем разорении и уже совсем оправились, третий так и остались в руинах и не восстановились совсем. Кроме уже упомянутых выше двух церковных мест, которые соответствуют заброшенным церквям, при описании других церквей писец упоминает еще пять бывших, не

відновлених церквей³⁵. Следовательно в Путивле до Смуты было 27 церквей. Нет оснований думать, что число это впоследствии увеличивалось. Напротив, несоответствие числа церквей числу жителей города выражалось в систематическом упразднении церквей в течении следующего времени, продолжающемся до сих пор. Вместо 27-ми церквей до Смуты мы видим в 1626 г. по списку писцовой книги только 23. Правда, годом позже по списку приходной книги патриаршого казенаго приказа числится 28 церквей включая 4 монастыря³⁶. Но список этот приводит нас в недоумение, так как из всех перечисленных им церквей только 15 мы находим в писцовой книге, другие отсутствуют. Между тем и из церквей описанных писцом восьми мы в списке патриаршого приказа не находим. Так как в этом последнем числится несколько церквей, которые в действительности несомненно были сожжены в Смуту и заброшены, то списку писцовой книги нужно отдать предпочтение. Большие различия в наименованиях церквей могут объясняться тем, что они назывались то по главному алтарю, то по приделам. В писцовой книге 1646 года описано только 16 церквей³⁷. На самом деле их число должно было быть несколько больше, так как писец 1646 года упоминал только церкви владевшие бобыльскими дворами. В 1654 г. Павел Алеппский перечисляет в "крепости" только четыре церкви³⁸. На посаде же 24. Чтобы судить о достоверности Павла Алеппского нужно сделать то наблюдение, что приведенный им список посадских церквей дословно в количестве, наименованиях и порядке церквей совпадает с уже упомянутым списком приходной книги патриаршого казенаго приказа 1626 года. Разница однако та, что Павел Алеппский перечисляет кроме этих посадских церквей еще 4 церкви в "крепости", которая в списке патриаршого приказа 1626 г. отсутствуют. Мы уже выше, говоря о Прображенском соборе в городе, указали на неверность списка патриаршого приказа. Павел Алеппский заимствовал список церквей в "крепости", очевидно, из разговоров местных жителей, а список посадских церквей из хранившегася в Путивле официального списка патриаршого управления, который не изменился с 1626-го года и который мы не можем признать достоверным. Неверны сведения Алеппского и в том отношении, что он говорит о "четырех монастырях на углах города", между тем как их было в то время несомненно только три.

В описных книгах 1768 г. числится в Путивле 20 церквей³⁹. В 1779 г. при причислении Путивля к Курскому наместничеству в нем было 19 церквей⁴⁰. На плане Путивля снятом в 1782 г. в целях распланирования города обозначено 19 церквей⁴¹. В 1865 г. в городе было 11 церквей⁴². К 1902-му году их осталось лишь 9⁴³, а в настоящее время их только семь.

Из церковного причта писец 1626 г. насчитывает 31-го священника. Таким образом при восьми церквях было по два священника. Некоторые из вторых священников - вдовы, вследствие чего они и должны были уступить первое место другому. Они получают небольшую часть доходов церкви. Каждый священник имеет свой двор на церковной земле. Дворы эти нужно признать довольно обширными, если принять во внимание, что

расположены они в посаде, окруженному стеной. В среднем около 200 кв. саж. на двор.

Из низшаго причта писец не у каждой церкви упоминает дьячка, пономаря и просвирницу. Конечно, только потому, что он перечисляет только тех лиц причта, которые имеют отдельные дворы на церковной земле.

Наше особенное внимание привлекают к себе передаваемые писцом юридические особенности в положении духовенства. Мы уже видели выше, как велико было число церквей в Путивле. Путивльское духовенство пользовалось в городе особенно большим влиянием. Это мы знаем и из других источников. Большинство церквей было во время Смуты сожжено "литовскими людьми". Их восстановление было произведено при любопытных условиях. Церкви и все их имущество, бывшие до Смуты юридически "государевыми", теперь передаются в собственность священникам. При этом священникам были выданы соответствующие грамоты. Грамоты эти предъявлялись впоследствии священниками писцам как документы на владение. Большинство их датировано 1622-м годом, когда очевидно и произошло упомянутое приведение в порядок церковной жизни Путивля⁴⁴. После этого священники собственными усилиями берутся за восстановление церквей. Многие церкви писец 1626-го года обозначает, как церкви "строения попа - такого-то" - или "ставлена ново попом - таким-то". Государство юридически в этом восстановлении не принимает никакого участия. Оно только дает церквам угодья и доходные статьи в виде рути. Инициатива постройки новых церквей также исходит от самих священников⁴⁵. От правительства они получают для постройки церкви и дворов причта соответствующую площадь земли⁴⁶. Священники имеют право распоряжения церковью и ея владениями. Их право собственности на церковь писец выражает точно теми же терминами, как и право Путивльского Молчинского монастыря на поставленную им внутри крепости "для осадного времени" монастырскую церковь⁴⁷. Священники имеют право передавать принадлежащую им церковь и ее владения другим лицам⁴⁸. Могут они уступить и часть владений кому либо другому⁴⁹. Священники увеличивают владения своей церкви и путем покупки⁵⁰.

Итак, церкви считаются собственностью священников. Они же владеют церковной землей, дворами церковных бобылей, кельями нищих и угодьями в уезде. Как собственники церквей священники имеют право передавать их по наследству. Некоторые церкви с давних времен сохранились за одной определенной семьей священников, так что эти не могли даже предъявить писцу каких-либо документов на владение и должны были ссылаться на давность⁵¹. Переход церквей от священника отца к сыну мы находим довольно часто. Вдовы священников имели право не только на содержание из средств церкви, но и право распоряжения дальнейшей судьбой церкви⁵². Они передают ее новому священнику, обыкновенно родственнику. Формой передачи была "здаточная запись", которая впоследствии предъявлялась новым священником как документ на владение.

Передается церковь новому попу и в том случае, если старый овдовел. Этот последний остается однако при церкви и получает треть доходов⁵³. Двух священников при церкви мы находим часто и в том случае, если у прошлого попа было двое сыновей, оба священники, которые по наследству оба владеют церковью. Находим мы и церковь принадлежащую: "попу Семену, да племяннику его попу Ондрею, да Ондреевой матери проскурницы Устины, да брату его Петрушке Олексееву". Места церковные, бобыльские дворы и т. д. принадлежат этим владельцам порознь⁵⁴.

Как уже указано, вдовы и сироты попов остаются при церкви и имеют право на содержание из средств церкви. При некоторых церкви мы находим поэтому особые дворы, занятые этими семьями⁵⁵. Многие вдовы священников впрочем продолжают состоять при церкви в качестве просвирниц. Некоторая часть церковных угодий вероятно также предназначалась для содержания этих вдов. Во всяком случае одна такая вдовская попадья "здаёт" один ухажей попу своей церкви⁵⁶.

Не на все церкви право собственности принадлежало священникам полностью. Правда, все церкви и все, что при них состояло, было, как указано, в 122-м году передано без остатка священникам в собственность, так что можно сказать, что этим способом путинские священники ликвидировали Смуту. Относительно же имущества, поступившего в собственность церквей после 122-го года делалось различие. Церкви строились священниками и принадлежали им вместе с землей; однако церковная утварь упоминается писцом иногда как "государева", "мирская", "приходных людей". Иногда некоторые отдельные предметы, как колокола, ризы, книги, иконы - государевы⁵⁷, "приходные"⁵⁸, или даже частных лиц⁵⁹. Есть и церковь, строение которой "ново ставлено" - "поново", а вся утварь - государева и "приходных людей"⁶⁰.

Церкви имеют право на "государево жалованье", на ежегодное содержание - ругу. Однако только одной из путинских церквей выдается действительно руга из средств казны; "ис путинских таможенных изо всяких доходов на 12 рублей денег да хлеба из государственных житниц по 15 четвертей ржи да по 15 четвертей овса на год"⁶¹. Другие церкви получили "в руги место" какия либо угодья или доходные статьи. Так, одной церкви дан "в руги место" "хлебный четвериковский помер"⁶². Другим даны перевозы через реки Сейм и Клевань. Третьим рыбная ловля, бортные ухожья, бобровые гоны, звериная ловля, перевесья, затоны, лес дровяной и хоромный, сеножати, заливные луга. Только одной церкви дана пашня паханая да перелог - 20 четей в поле, а в дву потому же⁶³. Руга очевидно отдается в полную собственность и может передаваться по наследству⁶⁴, хотя с другой стороны может быть отнята у одной церкви и передана другой.

Не все церкви однако получают государево жалованье. В некоторых оно не упоминается, за то описываются принадлежащие церкви бобыльские дворы, угодья, леса, борти, рыбная ловля и т. д. Очевидно это вотчины. О точной величине владений церквей мы не можем судить, так как писец указывает в лучшем случае только границы угодий, а цифр никаких не дает.

В каких юридических отношениях церкви стояли к своим бобылям неизвестно. Ясно только, что бобыли приносили церквам доход и церкви старались иметь их возможно большее число. Так как состояние бобыля было только переходное, вперед до его экономического оздоровления, когда он будет в состоянии вступить в тягло, то церкви стараются удержать его возможно дольше бобылем. Поэтому задачей государева сыска является разыскивать церковных бобылей уже способных к тяглу. Результатом такого сыска являлись такие массовые переводы в тягло, как мы уже видели в 1626 г. и в 1649 г. в книге приказа сыскных дел⁶⁵.

Нельзя не упомянуть еще об одном зависящем от церквей элементе - о нищих, калеках, слепцах, стариах и т. д. Им отводились на церковной земле особые места, на которых они имели свои "кельи". Одни церкви содержат их большое количество, у других их писец не упоминает совсем. При одной церкви мы находим: "нищие слепые и увечные старцы Васька слепой с товарищи сорок человек"⁶⁶.

Общая сумма числа дворов духовенства и лиц зависящих от церквей выражается цифрой 162 двора, включая сюда и бобылей. Необходимо упомянуть, что сюда не вошли монастырские бобыли, описание которых писцом опущено.

Ясно, что определенной цифры количества народонаселения Путивля быть нельзя. Писец опускает не только описание т. н. монастырских слободок - дворов монастырских бобылей, но и "белых дворов" - дворов ратных людей, так как они не подлежали обложению. О ратных людях мы узнаем лишь как о владельцах тяглых торговых предприятий. Таким образом общее число упомянутых писцом жителей Путивля - 675 человек, владельцев тяглых дворов или торговых предприятий, далеко должно уступать истинному количеству домохозяев.

Для сравнения напомним, что в том же 1626 году писец насчитывает в Белгороде, включая подробно всех ратных людей - 833 двора⁶⁷. Церквей было 12⁶⁸. В Воронеже в 1615 г. было, также включая всех ратных - 874 двора⁶⁹. В Осколе в том же году - 516 дворов⁷⁰, в Валуйке в 1626 г. - 685 дворов⁷¹. В Туле в конце XVI века писец перечисляет 840 жителей⁷².

Судить о занятиях жителей Путивля, о его торговом-промышленной деятельности мы можем только по случайным заметкам писца. В отличие от других городов южной окраины, Путивль не носит земледельческого характера. Мы уже упоминали, что только одна церковь владеет пашней паханой. Это единственное упоминание земледельческого хозяйства во всей писцовой книге 1626 года. При описании Путивльского уезда писец 1628 года указывает только самое незначительное развитие земледелия. Бортничество, звероловство, рыболовство играют в Путивле начала XVII-го века доминирующую роль. Очевидно, уезд не был приспособлен к развитому земледелию. Бортные, рыбные и т. д. угодья представляют главное богатство церквей.

Однако, находясь на большой дороге из Москвы на Литовскую Украину и в Крым, Путивль должен был вести оживленную торговлю и

иметь развитую промышленность. Мы уже высказывали мысль, что большинство церковных, монастырских и посадских бобылей было ремесленниками и мелкими торговцами. Об этом мы можем судить по приводимым писцом прозвищам. Большое число бобылей носит прозвища: бочар, колесник, пирожник, чеботарь, сапожник, плотник и т. д. Подробно перечисляет писец 24 частных и казенных кузницы в Путивле. Те же прозвища, хотя и в меньшем количестве встречаются среди служилых и посадских.

Торговля Путивля происходит на торгу, находившемся тогда возле "города" на том же месте, где и в настоящее время. Торговые предприятия разделялись на лавки, полки, скамьи, столы, избы и шелаши харчевые. Они были расположены на торгу рядами сообразно предмету торговли. В т. наз. большом ряду было 34 лавки. Лавки были, судя по наложенному на них оброку, весьма различной величины. Самый большой оброк был 28 алтын 3 1/2 деньги, самый малый 5 алтын 2 деньги. Okolo большого ряда - сапожный ряд с 17-ю лавками. Затем - "тем же сапожником рядом по другой стороне" - 11 лавок. Дальше, "третий ряд, что от кабака" - 13 лавок. Итак, у большинства лавок предметы торговли не обозначены. Всего лавок, вместе с одной лавкой, помещающейся в остроге, - 77 лавок. Из них 54 лавки или 70% принадлежат ратным людям. Все лавки в сумме платили оброку с пошлиными 22 рубля 29 алтын⁷³, т. е. по 9 алт. 5,4 деньги в среднем на лавку. Больше этой нормы платят 16 лавок, меньше 61. Самый большой оброк на лавку - 1 р. 12 алт. 4 д., самый малый - 3 алт. 3 1/2 д. К фискальным функциям писца относилось и повышение оброков, сообразно благосостоянию тяглых предприятий, уменьшение оброка обложенным слишком тяжело. Пятидесяти лавкам писец повысил оброк, пяти лавкам, исключительно из числа крупных, понизил. Общее повышение - на 4 руб. 25 алт. 3 1/2 д., так что лавки платили по новому распределению 27 руб. 21 алт. 5 1/2 д⁷⁴. Т. е. на лавку в среднем 11 алт. 5,8 д. Больше этой нормы платят 28 лавок, меньше 49. Самый большой оброк 1 р. 2 алт. 1 д., самый малый - 5 алт. 2 д. Следовательно вообще понизилось обложение крупных лавок и сильно повысилось обложение мелких. Общее повышение обложения - на 20,8%.

Снова обложил писец необложенных раньше 11 лавок. Об одной из них писец говорит, что она "против серебрянного ряду"⁷⁵.

Рядом с лавками находятся полки, скамьи, шелаши и столы. На пяти из них торгуют калачами и хлебом⁷⁶. Далее 7 полков и одна скамья серебрянников. Столько же полков и одна скамья маслеников. Полков мясных и рыбных - 30 и одно место скамейное. Кроме этого - неизвестного рода торговли - 3 стола и одна скамья. Из этих 56-ти мелких торговых предприятий 46 или 82% принадлежат ратным людям. Они в среднем беднее, чем принадлежащие не-ратным.

Снова привлек к тяглу писец 7 полков и 4 стола, из которых 3 стола "масленичных".

Избы и шелаши харчевые соответствуют вероятно нашим трактирам. Таких изб в Путивле было 4, а шелашей 6. Это, очевидно, довольно крупные

предприятия, так как они платят в среднем оброк 15 алт. 5,6 деньги.

Самый мелкий род торговли представляли масленики и калачники, не имевшие определенных мест на торгу, а торговавшие, вынося товар из дворов на "веках". Среди них 13 маслеников и 10 калачников.

Отдельно описывает писец 3 лавки, 1 шелаш, 4 полка, 11 скамей, что "были у города у мосту и те лавки и полки и скамьи сломали воеводы для тово, что ставлены были близко городовой стены и нынче те лавочные и полочные и скамейные места стоят пусты, а воеводы с них в съезжую избу оброк емлют попрежнему?"⁷

Под конец писец упоминает еще 6 бани "у Семи на берегу", которых все вместе платят оброку 31 р. 2 алт. 4 1/2 д.

Всего следовательно писец описал в Путинске, включая кузницы, 237 торговых оброчных предприятий. Из них 56 обложены писцом впервые.

Итак, случайные указания писца раскрывают нам только более мелкие предметы торговли Путинска. Мы узнаем, чем торговали скамьи и полки, но почти не знаем предметов торговли больших предприятий - лавок. Не знаем также, существовала ли какая-либо оптовая, транзитная торговля.

Помещения торговых предприятий на торгу были, очевидно, государственные. Администрация сдавала их отдельным торговцам. Помещение могло быть отнято у одного торговца и передано другому, если этот соглашался платить за него больший оброк. Мы встречаем таких выражений писца, как: "стол дан вновь", или "полок - такого-то - и у него тот полок переоброшил - такой-то - оброку на тот полок наддал - столько-то - , и ныне обраево старово оброку и новое наддчи и пошлины - столько-то". Это, конечно, исключительные случаи перехода предприятия от владельца к владельцу. Обыкновенный способ - это продажа и унаследование, которых довольно часто упоминаются писцом.

О сословном положении владельцев торговых предприятий мы уже отчасти говорили. Большая часть предприятий, около 74%, принадлежит ратным людям. У более мелких предприятий этот процент повышается, у крупных падает. Среди не-ратных людей наибольшую роль играют посадские люди. Но их писец упоминает лишь как владельцев наиболее крупных предприятий - лавок, харчевеных изб и бань. Мелкой торговлей занимаются среди не-ратных только бобыли и крестьяне.

Прилагаем таблицу прежнего и нового обложения торговых предприятий.

Николай Эрист

⁷ Игумен Палладий, Историко-статистическое описание Молчанской Рождество-Богородицкой Печерской мужской общежительной Софроньевской пустыни, Москва 1895, стр. 14 и след.

⁸ Московский Архив Министерства Юстиции, кн. 148, л. 239-340. Книга сохранилась хорошо, все листы налицо. Печать чёткая. Формат книги обычный для писцовых книг. Вычисления писца не безуказанны. В итогах он ошибается довольно много.

⁹ М. А. М. Ю., кн. 368. Ср.: Михаиловский И. Н., К истории хозяйственного быта Московского государства, Часть I, Заселение и сельское хозяйство южной окраины XVII в.,

Названіє промисловість.	Від	Примірні оброки са посадової.	Від сред- зем'я.	Приблизно оброку.		Убавлено оброку.		Новий оброк са посадової.	Від сред- зем'я.
				Чорн.	Сухма.	Чорн.	Сухма.		
Лаки:	71	22 р. 29 дн.	9 р. 6,4 д.	50	5 р. 23 д. 1½ д.	5	30 д. 3 д.	27 р. 23 д. 5½ д.	11 д. 5,8 д.
Лаки, що били без оброку.	11							2 р. 20 д.	7 д. 5 д.
Шолти, скамі, стіль.	55	11 р. 5 д.	6 д. 3,9 д.	14	1 р. 7 д. 1½ д.	1	3 д. 3 д.	12 р. 9 д. 3½ д.	7 д. 1,9 д.
Полки і очам, що били без оброку.	11							1 р. 55 д. 8 д.	4 д. 2,9 д.
Коби і чесноти купчихи.	10	4 р. 13 д. 8 д.	16 д. 4,1 д.	3	12 д. 8 д.			4 р. 26 д.	15 д. 3,8 д.
Масляниця і пальничка ховоблаження.	28							1 р. 14 д. 8 д.	2 д. 0,3 д.
Лаки, полки, скамі і полки сплавини.	19	3 р. 9 д. 5½ д.	5 д. 4,7 д.					5 р. 9 д. 5½ д.	5 д. 4,7 д.
Куванина.	13	4 р. 13 д. 1½ д.	11 д. 1,7 д.					4 р. 13 д. 1½ д.	11 д. 1,7 д.
Куванина, що били без оброку.	11							30 д. 4½ д.	3 д. 4,8 д.
Бані.	6	31 р. 2 д. 1½ д.	3 р. 0 д. 0,1 д.					31 р. 2 д. 1½ д.	3 р. 0 д. 0,1 д.
Ітого	257	77 р. 7 д. 4½ д.	14 д. 13 д.	67	7 р. 0 д. 2 д.	6	34 д.	89 р. 30 д. 5 д.	12 д. 3,9 д.
Ітого посіда		77 р. 11 д. 2 д.			6 р. 9 д.			89 р. 33 д.	

Москва 1894, стр.119.

⁴Михаїшевський, оп. сіт., стр.57 і слід.

⁵Михаїшевський, оп. сіт., стр.65. Багалей, Очеркі из истории колонізації степной окраїни Московского государства, Москва, 1887, стр.38 і слід.

⁶Один син боярський торгует маслом и не имея постоянной лавки или скамы выносит масло к продаже на лотке. (Справ.: Чечулин, Города Московского государства в XVI веке, СПБ. 1889, стр.333. ни ремеслами, ни торговлей, можно сказать, нигде и никогда дворянин и дети боярские не занимались...).

⁷М. А. М. Ю., кн.148, л.240.

⁸Багалей, Очеркі, стр.65.

⁹М. А. М. Ю., ви.148, л.276 і слід.

¹⁰Среди 65 посадских людей владеющих дворами есть только один носящий подобное прозвище - "почепец". А. М. Ю., кн.148, л.271.

¹¹Борисоглебського монастиря в Путівлю за посадом.

¹²Михаїшевський, оп. сіт., стр.96. Писцова книга 1628 г. описывает только уезда, а посада Путівля не описывает. Рождество-Богородицкий Молчанівський монастир - теперешний Софронієвський в 20 верстах от Путівля, а Борисоглебський находился около Путівля за посадом. Поэтому писец упоминает их слободы. Монастыри лежавши виши Путівля несомненно имели также слободы, но их писец не описывает.

¹³А. М. Ю., кн.148, л.256, 257, 264, 265 і т.д.

¹⁴А. М. Ю., кн.148, л.283 і слід.

¹⁵А. М. Ю., кн.10356, переписная по Путівлю, 1646 г., копія, л.16 і слід.

¹⁶А. М. Ю., кн.10356, л.30. Ітоги писца несильно інші.

¹⁷Москов. А. М. Иностр. дел, Книги городов, по Владимиру кн.№9, л.129 і слід. Книга сознавалена: Книги приказу съскных дел новоприписаным тяглецом, которые... по государеву цареву и великого князя Алексея Михайловича всса Русии указу и по съску боярина князя Юры Алексеевича Долгоруково да дьяков Глеба да Ивана Петрикесых да Богдана Обобурова в городех в Володимире в Луху в Боровске... в Путівлю... в прошлых во 157-м и во 158-м и в 159-м годех по переписным и по строельным и по същиковым книгам торговые и промышленные люди которые сидят в своих и в именных лавках и на полках и в омбараах и всякими торговыми промыслы промышляют и всякие ремесленные люди и к государеву

	Від середніх
1/2	17а.18 л.
2/2	7 а. 19 л.
3/2	4 а. 26 л.
4/2	13 а. 5,6 л.
5/2	2 а. 0,0 л.
6/2	5 а. 4,7 л.
7/2	31 а. 17 л.
8/2	2 а. 4,8 л.
9/2	3 р. 6 а. 0,1 л.
10/2	12 а. 3,9 л.

цареву и великого князя Алексея Михайловича всея Русии крестному целованию те новоприписаные тяглецы приведены что им в тех городах быть в тягле и в тяглых службах с посадскими людьми вместе и житейские поручные записи по тех людях взяты и отданы земским старостам и всем посадским людям а кто имены тех новоприписанных тяглецов в городах сыскан и то писано в сех книгах порознь а в приказе сыскных дел те новоприписаные посадские люди до государеву указу в оклад в тягло не обложены потому что тех городов посады ведомы в вододимерской чети". На листе 129: Путинль. "По переписным книгам смыка князя Федора Засекина прошлого 157-го года взяты в посад из-за монастырей и из-за всяких чинов людей и ис крестян и из закладчиков".

¹⁷П.Преображенский, Описание Путинльского монастыря, Москва 1884, стр.8... У него дословно заимствовали: Игумен Палладий. Историко-статистическое описание Софониевской пустыни, стр.14, 20 и след.; и И.Рябинин, История о Путинле, уездном городе Курской губ; Путинль 1911, стр.55-56.

¹⁸Список с грамоты патриарха Иова в монастырском архиве от 5 сент. 1597 г. Рябинин, оп. сі., стр.56.

¹⁹А. М. Ю., кн.148, л.244. Миклашевский, оп. сі., стр.94, считает эту церковь принадлежащей Молчинскому монастырю "находящемуся в уезде". Несомненно она принадлежала Путинльному Молчинскому монастырю.

²⁰А. М. Ю., кн.148, л.268.

²¹Павел Алеппский в 1654 г. называет монастырь этот "каменным, царским, большим" (Путешествие патриарха Макария, стр.113. Чтения Имп. Общ. историй и древностей, 1897, кн.IV).

²²Свящ. Яков Левицкий, Город Путинль (Труды XII-го Археологического съезда в Харькове, том III, Москва 1905), стр. 145. Рябинин, оп. сі., стр.75.

²³А. М. Ю., кн.148, л.240.

²⁴Судная грамота, находящаяся в Воскресенской церкви в Путинле. Цит. по: Левицкий, Город Путинль, стр.145.

²⁵Курскі Епархиальны Ведом., 1906, №11, стр.298; цит. по: Рябинин, оп. сі., стр.75.

²⁶См. надпись на колоколе, висящем на колокольне теперешнего собора.

²⁷А. М. Ю., переписная книга 10556, 1646 г., л.19.

²⁸Миклашевский, оп. сі., стр.96.

²⁹А. М. Ю., переписная книга 10556, 1646 г., л.20.

³⁰Выпись этого года о владении мельницей. Левицкий, оп. сі., стр.146.

³¹Рябинин, оп. сі., стр.74.

³²Миклашевский, оп. сі., стр.94. Впрочем Миклашевский насчитывает почему-то только 19 церквей.

³³А. М. Ю., кн.148, л.245, 246, 247.

³⁴А. М. Ю., кн.148, л.242, 253, 255, 257, 262.

³⁵Рябинин, оп. сі., стр.75. Цит. из: Сенаторській. О епархиальному управлении (Кур. Епарх. Ведом., 1906, №11).

³⁶А. М. Ю., кн.10556, л.16 и след.

³⁷Павел Алеппский, Путешествие Патриарха Макария (Чтения Общ. Ист. и Др., 1897, кн.IV, стр.106).

³⁸Левицкий, Путинль (Труды Арх. Съезда, стр.326).

³⁹Чтения в Общ. Ист. и Древн., 1897 г., кн.IV, стр.107.

⁴⁰План этот издан в Трудах Харьков. Археолог. съезда, т.III, стр.115, но очевидно источно, так как здесь значится только 16 церквей, а Левицкий (оп. сі., стр.125) насчитывал на оригинале 19 церквей. На стр.116 Трудов съезда издан план 1784 г., на котором мы находим только 13 церквей, что вероятно также источно.

⁴¹Семенов, П., Географическо-статистич. словарь Российской Империи; под словом "Путинль".

⁴²Левицкий, оп. сі., стр.125 и план на стр.117.

⁴³Для примера описание Путинльского собора: "В Путинле внутри города церкви: Соборная Преображенія, а в ней облаченія, ризы, иконы и всякое церковное строение попа Богдана Овчакина да дьякона Василья а до 120-го году да путинльскому разоренію была де та соборная церковь и в ней всякое церковное строение государево и в путинльское до разоренія тое церковь и церковное всякое строение согляди литовские люди, а служит у той церкви поп Богдан по государевої грамоте 122 году". Почти тот же текст встречаем и в описании

більшінства інших церквей Путилля.

⁶⁰ А. М. Ю., кн. 148, л. 245: "Церковь ставлена нова несвящена... а образов, риз... и т. д... строення нет, а поставил тое церковь поп Данила"; л. 246: "а тут же ныне ставят те же попы новую церковь"; л. 267: "храм... нов поставлен попа Ивана..."

⁶¹ Ibidem, л. 249-250: "по государевої грамоте 122 г. дано к тое церкви на... церковное строение попу и дьяком... и т. д... на усадище и на выпуск..., и т. д... земли..."

⁶² Ibidem, л. 244: "... церковь Преч. Богородицы Молчанського монастыря, а в ней образы и ризы... и т. д... всякое церковное строение монастырское".

⁶³ Ibidem, л. 242: "... всякое церковное строение попа Юрья... а служит по здаточнай записи Никольского вдового попа Михайла, а в здаточнай записи написано к тем церквам дано в руги место государева жалованья..."

⁶⁴ Ibidem, л. 247: "... что здал Офонасьевский поп Василий Фомин половину старовоего церковного места Путильцу вдовому попу Семену Яковлеву да брату его Офонасию Милохову..."

⁶⁵ Ibidem, л. 254: "... а другая половина прикупная ево, попа Ивана, у путильского стрельца Мокайхи, а владеет по купчей записи 128 г."

⁶⁶ Напр.: "а та перкии и под дворами церковные места попа Матвея и отца его Матвеева и деда... а была де у него, попа Матвея государева грамота, да в разоренье утерялась" (А. М. Ю., кн. 148, л. 252).

⁶⁷ А служит поп Богдан у той церкви по записи вдовой попады Мары з детьми с Івашком да с Матвейком 133 года" (А. М. Ю., кн. 148, л. 258, также 255).

⁶⁸ А. М. Ю., кн. 148, л. 252.

⁶⁹ А. М. Ю., кн. 148, л. 264-265.

⁷⁰ Ibidem, л. 248: "... и на том церковном месте двор вдовий попалы Ирины да ея детей... да у них же в огороде на поповском дворовом месте сад..."

⁷¹ Ibidem, л. 255: "а вдовы его Ирина здала ухожей попу Ивану".

⁷² А. М. Юст., кн. 148, л. 248.

⁷³ Ibidem, л. 260: "образы и книги и ризы попа Ондрея да Бодзана, колокола мірське в пуд".

⁷⁴ Ibidem, л. 258: "... образ местной кн. Мих. Черн. да двери царскіе да ризы да стихарь и перучи и песя да свеча поставная князя Вас. Туремця, а колокола и всякое церковное строение мірське". Також л. 263.

⁷⁵ Ibidem, л. 267: "... храм... нов поставлен попа Ивана, а образы... и т. д... всякое церковное строение государево до приходных людей".

⁷⁶ Ibidem, л. 259.

⁷⁷ Ibidem, л. 262.

⁷⁸ Ibidem, л. 261.

⁷⁹ А. М. Ю., кн. 148, л. 255.

⁸⁰ А. М. Ю., кн. 148, л. 276, А. М. Ин. Д., книги городов, №9 по Владимиру, л. 129 и след.

⁸¹ А. М. Ю., кн. 148, л. 269.

⁸² Миклашевський, Кист. хоз. быта, стр. 69.

⁸³ Миклашевський, op. cit., стр. 76.

⁸⁴ Ibidem, стр. 81.

⁸⁵ Ibidem, стр. 85.

⁸⁶ Ibidem, стр. 83.

⁸⁷ Чечулин, Города и т. д., стр. 260.

⁸⁸ Очевидно, во дозорной книге 128-го года, которая несколько раз упоминается.

⁸⁹ Итог писца - 27 р. 12 алт. 1 д.

⁹⁰ А. М. Ю., кн. 148, л. 308.

⁹¹ Ibidem, л. 310.

⁹² А. М. Ю., кн. 148, л. 330.

ERNST NIKOLAY.

Putivl and Its Suburb in the First Quarter of the XVII Century / Introduction and Preprint by N.A.Nemeiko, V.B.Zvagelsky

РЕЦЕНЗІЇ

Матеріали до історії Українського Історичного Товариства. Збірник документів / Редактор Алла Атаманенко. - Нью-Йорк-Острог: Українське Історичне Товариство, Національний університет "Острозька академія", Інститут дослідження української діаспори, 2006. - 384 с. (Серія: "Історичні джерела", т. II).

Останнім часом в Україні побачили світ мемуари, щоденники, епістолярії, науково-документальні праці активних діячів української еміграції міжвоєнного і післявоєнного періодів (Д. Дорошенка, О. Доценка, В. Липинського, І. Мазепи, О. Оглоблина, М. Омеляновича-Павленка, С. Чикаленка та інших), дослідження істориків української діаспори у галузі історіографії, джерелознавства, вітчизняної історії та спеціальних історичних дисциплін (Б. і Л. Винарів, А. Жуковського, В. Косика та інших), монографій та дисертаційні роботи з історії української еміграції та діаспори. Проте відчувається брак джерел з історії таких українських наукових інституцій, як Українська Вільна Академія Наук, Наукове Товариство імені Тараса Шевченка в окремих країнах, Український науковий інститут Гарвардського університету, Канадський інститут українських студій Альбертського університету, Українське генеалогічне і геральдичне товариство та інші, які підносять працювали за межами України на ниві вітчизняної історичної науки. Поважне місце серед них належить й Українському історичному товариству (УІТ).

Нешодавно вийшов друком другий том збірника матеріалів із серії "Історичні джерела", що видається Українським історичним товариством та Інститутом дослідження української діаспори Національного університету "Острозька академія". У даному томі, що має назву "Матеріали до історії Українського Історичного Товариства", представлені матеріали, що характеризують діяльність УІТ протягом 1965-2003 рр.

Видання включає передмову ("Впровадження"), що складається із вступного слова Любомира Винара (с. 9-11) і статті Алли Атаманенко "Джерела до історії Українського Історичного Товариства: бюллетень і обіжні листи" (с. 12-33), два блоки матеріалів - "Бюллетень для членів УІТ" (с. 35-263) та "Обіжні листи" (с. 265-366), словник рідковживаних слів і скорочень (с. 367-368) та покажчик імен (с. 369-383).

У вступному слові ініціатор створення "Бюллетеня для членів УІТ", президент Українського історичного товариства, редактор "Українського історика" і серії УІТ "Історичні джерела" Любомир Винар обґрутував необхідність видання цього збірника, коротко виклав основні засади опрацювання матеріалів, пояснив специфіку такого виду джерел, як засоби офіційного спілкування Управи УІТ з його членами та різними установами, кількома штрихами окреслив справу організації "Бюллетеня УІТ", зауважив на планах видання епістолярій істориків діаспори.

Тематичний огляд джерельної бази історії УІТ представлена у статті редактора збірника, голови Осередку УІТ в Острозі, заступника редактора "Українського історика", члена-кореспондента УВАН Алли Атаманенко. Вона окреслила здобутки дослідників історії Українського історичного товариства та його друкованого органу - журналу "Український історик" та визначила прогалини у цій справі. З-поміж недосліджених наукових проблем,

пов'язаних з історією Товариства, редактор збірника назвала, зокрема, такі: безпосередня наукова, науково-організаційна, видавнича та інші форми діяльності УІТ. Вирішення цих проблем значною мірою залежить від докладного вивчення різноманітних джерел з історії Товариства, в тому числі "Бюлетеня" та обіжних листів, що друкуються у рецензованому збірнику.

Окресливши хронологічні межі виходу Бюлетеня і подавши коротку біографічну довідку про редактора цього періодичного видання Романа Оріона Климкевича, А.Атаманенко зосередилася на характеристиці Бюлетеня, його структурі, функціях та інформаційних можливостях. Вона відзначила важливість Бюлетеня при вивченні складу, структури, принципів діяльності, наукового розвитку, видавничої і науково-організаційної справ, фінансового стану, ролі, завдань та планів УІТ, з'ясуванні редакційної політики, змісту і рубрик "Українського історика".

Редактор збірника відзначила інформаційну складову такого виду джерел з історії УІТ, як обіжні листи, що датуються 1965-2003 рр. Вони адресувалися членам Редколегії та представникам журналу "Український історик", членам Управи УІТ та головам осередків у містах США і Канади та окремих країнах. Лише один обіжний лист адресований усім членам Товариства. Частина питань, що піднималися в обіжних листах, співпадала з матеріалами Бюлетеня, проте значна увага приділялася питанням, які безпосередньо стосувалися лише представників керівних органів УІТ.

Більшу частину матеріалів збірника складають Бюлетені для членів УІТ, що видавалися двома серіями. Перша серія Бюлетеня виходила з січня 1967 р. по "друге чвертьріччя" 1972 р. за редакцією Р.Климкевича на правах рукопису циклостилем. Всього вийшло 34 номери. Друга серія була відновлена 1990 р. за редакцією Л.Винара також на правах рукопису, проте друкованим способом. На момент виходу цього збірника матеріалів було видано 16 номерів. У рецензованому збірнику перевидано лише першу серію, яка припинила своє існування з моменту відходу редактора від активної наукової діяльності через хворобу. Метою видання Бюлетеня, який започатковувався для внутрішнього користування, було налагодження зв'язку між членами УІТ. Він виконував інформативну і комунікативну функції. Членам Товариства повідомлялося про фінансове становище інституції, надходження членських внесків і пожертв, плани на майбутнє, річні звіти, наукові публікації своїх членів, зміст чергових номерів "Українського історика".

Структура видання загалом була сталою, проте з часом з'являлися нові рубрики або варіації назв старих рубрик: інформація про діяльність членів УІТ, прийом нових членів, ювілеї, некрологи, власні видання, видавничий фонд, для книголюбів, наукові конкурси, Українське генеалогічне і геральдичне товариство, журнал "Український історик", членські внески і пожертви, повідомлення, оголошення, привітання зі святами тощо.

Бюлетень дає можливість визначити склад УІТ, динаміку його зростання. Членами Товариства були українські науковці та громадські діячі з країн Північної і Південної Америки, Західної Європи та Австралії. Серед них і такі знані нині в Україні фахівці, як М.Антонович, Б. і Л.Винари, І.Витанович, О.Домбровський, Т.Мацьків, В.Міаковський, О.Прищак та інші. Проте більший інтерес для сучасних дослідників становить інформація про маловідомих і невідомих членів Товариства, їхні наукові інтереси, участь у наукових організаціях та конгресах, дані біографічного та бібліографічного

характеру
наприкінці

На
питання
відзначає
Світовог
“Україн
роздбудов
Товарис
Конфере
нізаціям

Бю
діяльніст
організа
історичн
українськ
координат
намагався
Українськ
Українськ
дослідже
та іншими
конференці
неукраїнськ
поширені
Канадськ
Українськ
і члени Т
конкурсів
про оголос
конкурсів

Бю
діяльніст
Товарист
проектів
“Україн
історії епохи
Михайла
українські
Галицько-
Лобисевськ
слов’яні
Л.Биковськ
1963-1965
(с.152). Н
історичні
українські
Русі” М.П.

крема, такі: чі форми лежить від тому числі збірнику. ці коротку лінія Романа стеристиці щях. Вона принципів іншої справ, едакційної

акого виду З рр. Вони Український А і Канади сім членам півпадала з танням, які в УІТ. членів УІТ, з січня 1967 на правах відновлена друкованим видано 16 серію, яка ній наукової активувався членами УІТ.

Товариства я членських пікаші своїх

залилися нові ність членів видавничий еалогічне і ські внески і ощо.

наміку Його мадські діячі та інші. Серед і Л.Винари, міцак та інші. інформація про еси, участь у іографічного

характеру, зокрема у рубриках "Нові члени", "Наши втрати", "З діяльності наших членів", "Успіхи наших членів".

На сторінках Бюлетеня піднімалися важливі стратегічні й поточні питання діяльності Товариства: обговорення проекту Статуту УІТ, відзначення столітнього ювілею М.Грушевського, створення оргкомітету Світового Конгресу української вільної науки, справа вдосконалення журналу "Український історик", плани видання "Української історичної бібліографії", розбудова мережі осередків УІТ у різних країнах, створення фінансової бази Товариства, видавнича справа УІТ, підготовка, скликання і рішення І Конференції Товариства, зв'язки УІТ з міжнародними фаховими організаціями та установами.

Бюлетень свідчить про широку і різноманітну науково-організаційну діяльність УІТ та окремих її членів. По-перше, це ініціативи Товариства з організації конференцій українських істориків і дослідників допоміжних історичних дисциплін, з'їзду українських істориків, форуму з питань української історичної термінології. По-друге, УІТ висував ідею про координацію зусиль різних українських наукових інституцій за кордоном та намагався її реалізувати спільно з УВАН, окремими осередками НТШ в США, Українською Американською асоціацією університетських професорів, Українським вільним університетом, Інститутом східноєвропейських досліджень ім. В.Липинського, Українським військово-історичним інститутом та іншими. По-третє, УІТ та окремі його члени брали участь у роботі наукових конференцій, семінарів, "круглих столів" та співпрацювали з такими неукраїнськими фаховими організаціями, як Американська асоціація поширення славістичних студій, Американське історичне товариство, Канадська славістична асоціація. По-четверте, УІТ було засновником Українського соціологічного інституту, до складу Наукової Ради якого входили і члени Товариства. Нарешті, важливе значення УІТ надавало організації конкурсів наукових праць. На сторінках Бюлетеня подавалися повідомлення про оголошення українськими громадськими організаціями, меценатами, УІТ конкурсів. Серед членів журі були і представники Товариства.

Бюлетень засвідчує про намагання УІТ широко розгорнути видавничу діяльність. Незважаючи на брак коштів та деякі організаційні проблеми, Товариство спромоглося реалізувати значну частину із запланованих проектів. Стабільно, хоча і з деякими затримками, виходив журнал "Український історик", були надруковані книги Б.Винара "Матеріали до історії економічних досліджень на еміграції (1919-1964)", Л.Винара "Молодість Михайла Грушевського, 1866-1894", І.Витановича "Аграрна політика українських урядів 1917-1920", М.Ждана "До питання про залежність Галицько-Волинської Руси від Золотої Орди", О.Оглоблина "Опанас Лобисевич, 1732-1805", "Предки Миколи Гоголя", Я.Пастернака "Ранні слов'янські в історичних та археологічних дослідженнях", спогади Л.Биковського "Від Привороття до Трапезунду, 1895-1918" та інші. Лише за 1963-1969 рр. заходами УІТ вийшло різних видань обсягом 1911 сторінок (с. 152). Нереалізованими залишилися такі починання УІТ, як українська історична енциклопедія, біографічний словник українських істориків, українська історична бібліографія, англомовний переклад "Історії України-Русі" М.Грушевського та інші.

На сторінках Бюлстеня підімалося важливє питання про видання українознавчих студій англійською мовою, залучення до співпраці у журналі неукраїнських істориків.

Українське історичне товариство розгорнуло роботу зі створення власного архіву. Свідченням цього є публікації на сторінках Бюлстеня повідомень про формування збірок документів, матеріалів, листів, праць М.Грушевського, Д.Дорошенка, І.Крип'якевича, О.Ольжича (Кандиби).

Другу частину рецензованого збірника складають обіжні листи (обіжники), що охоплюють період 1965-2003 рр. Важливість цього виду джерела з історії УІТ полягає у тому, що, по-перше, в обіжниках подавалася інформація, яка стосувалася лише керівних органів Товариства та його осередків, чого не було у Бюлстені, по-друге, обіжні листи з'явилися після припинення виходу Бюлстеня і тому частково перебрали на себе функцію цього періодичного видання УІТ, по-третє, вони відображають діяльність Товариства в період, коли в українському суспільстві протягом кількох десятиліть відбувалися величезні зміни - від панування комуністичної ідеології до ідеологічної свободи, від недержавного статусу України у складі СРСР до державної незалежності.

Опрацювання обіжних листів дає можливість досліднику визначити кількісний склад, категорії членства УІТ, склад його управи, її комісій, час постання і склад керівних органів місцевих осередків Товариства, фінансове становище, принципи роботи, організаційну і видавничу діяльність УІТ, розширення тематики, рубрик і напрямів у журналі "Український історик" тощо. Обіжні листи містять не лише поточну інформацію про діяльність УІТ, але і матеріали прогнозно-аналітичного характеру, зокрема, звіти про діяльність Товариства за 1965-1974 рр., плани на майбутнє, щодо стану історичної науки, до ювілейів УІТ та "Українського історика". Як і Бюлстені, обіжні листи є достовірними і репрезентативними джерелами з історії Українського історичного товариства.

Відзначаючи достойнства рецензованого збірника матеріалів, слід висловити і низку побажань редакторам видання. Варто було б додати географічний покажчик, що значною мірою підвищило б інформативність збірника. У вітчизняній археографії при розшифруванні у квадратних дужках того чи іншого скорочення або абревіатури крапка перед дужками зазвичай не ставиться. У книзі відсутня і левна формальна сторона будь-якого видання - інформація про тираж.

Безперечно, вихід у світ збірника матеріалів з історії Українського історичного товариства є помітним явищем української історіографії та джерелознавства. Редакторами видання залучено до наукового обігу значну кількість невідомих раніше джерел з історії УІТ та "Українського історика". Саме тому рецензований збірник матеріалів заслуговує на увагу читалької аудиторії, він виконаний на належному кваліфікаційному рівні і стане у пригоді не тільки науковцям у галузі вітчизняної історії, історії української діаспори, історіографії, джерелознавства, спеціальних історичних дисциплін, а й викладачам, студентам та всім, хто цікавиться історією вітчизняної історичної науки другої половини ХХ - початку ХХІ ст. Цей збірник може стати добрим взірцем для складання подібного роду документальних збірників в Україні.

Власенко В.М.

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

Редакція публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їхніх авторів. За точність цитування, наведення прізвищ, дат, посилань відповідальність несе автори.

Редакція залишає за собою право без погодження з авторами редагувати та скорочувати матеріали, змінювати їхні назви, вилучати або додавати ілюстрації.

Редакція не веде листування з авторами і читачами на сторінках часопису.

Передрук заборонено. При використанні матеріалів "Сумської старовини" посилання обов'язкове.

ОБОВ'ЯЗКОВІ ВИМОГИ:

До друку приймаються статті, підготовлені відповідно до вимог постанови президії ВАК України від 15.01.2003 року №7-05/1 (Бюллетень ВАК України. - 2003. - №1).

Матеріали подаються на дискеті 3,5". Текст повинен бути підготовленим у текстовому редакторі Word у форматі rtf або Pm 6,0 та 6,5. До дискети додається один роздрукований примірник. Кожна сторінка тексту повинна бути підписана автором.

Відомості про автора подаються окремим файлом: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання, місце роботи і посада, контактні адреси і телефони, електронна скринька.

До тексту додаються: анотація українською, російською та англійською мовами (кожна до 250 знаків). Ілюстрації приймаються роздруковані на окремих аркушах та в електронному варіанті.

Джерела та література подаються у кінці тексту в порядку посилань із зазначенням загальної кількості сторінок видання. Посилання виконуються через меню "Вставка" автоматично (!) в кінці тексту. Бібліографічний опис робіт подається у повній формі.

Матеріали, подані до Редакції, проходять незалежне рецензування, за підсумками якого вони можуть бути рекомендовані до друку, направлені на доопрацювання або відхилені.

Матеріали, виконані з порушенням цих правил, не розглядаються і не повертаються авторам.

Адреса редакції:
40007, Суми, вул. Римського-Корсакова, 2, ЕТ-227

Електронна пошта: starovina@bigmir.net
Тел. (8-0542) 33-43-86